

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ABORIGINAL GENERATIVE©

Harry Shutt

Kapitalizmle Derdim Var!

KAPITALIZMLE DERDİM VAR!

KitapYAYINEVİ

GLOBAL INDUSTRIAL

MOVEMENT
33-48-

KİTAP YAYINEVİ – 46
İNSAN VE TOPLUM DİZİSİ – 15

KAPİTALİZMLE DERDİM VAR! / HARRY SHUTT

ÖZGÜN ADI
THE TROUBLE WITH CAPITALISM
AN ENQUIRY INTO CAUSES OF GLOBAL ECONOMIC FAILURE
WAS FIRST PUBLISHED IN 1998 BY ZED BOOKS LTD.

© 1998, HARRY SHUTT
©2003, KİTAP YAYINEVİ LTD.
İSTANBUL TELİF HAKLARI AJANSI ARACILIĞIYLA SATIN ALINMIŞTIR.

ÇEVİRENLER
NESRİN SUNGUR - AHMET ÇAKMAK

DÜZELTİ
NİHAL BOZTEKİN

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
JEAN-MICHEL BASQUIAT, GRAFFITI

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CAD. ZAGRA İŞ MRK.
B BLOK NO:1 34398 MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
OCAK 2004, İSTANBUL

ISBN 975 8704-49-4

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZÜÇÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL

T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87

E: kitap@kitapyayinevi.com

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://rantey.org>

W: www.kitapyayinevi.com

Kapitalizmle Derdim Var!

HARRY SHUTT

ÇEVİRENLER

NESRİN SUNGUR - AHMET ÇAKMAK

Kitabın taslağı için yaptıkları yorumları
ve son şeklini alana kadar ki değişiklikleri teşvik ettikleri için
Garth Armstrong, Gabriele Muzio ve Steve Pyle'e teşekkür ederim.
Burada yapılan analiz ve ileri sürülen fikirler tabii ki yazara aittir.
Editörüm Robert Molteno'ya özel olarak teşekkür etmek istiyorum;
onun kararlılığı ve bana cesaret vermesi olmasaydı
bu çalışma asla yayınlanamazdı.

İÇİNDEKİLER

Giriş 7

I. MODERN KAPİTALİZMİN KÖKENLERİ II

II. BATI'DA 1945 SONRASI EKONOMİK DURUM 25

III. REFAH DÖNEMİN SONU VE NEOKLASİK TEPKİ 40

IV. ORTODOKSLUK YANILSAMASI 52

V. DEVLET DESTEĞİNE İFLAH OLMAZ BAĞIMLILIK 69

VI. KÜRESELLEŞME VE İKTİDAR BOŞLUĞU 83

VII. TEKNOLOJİNİN İNTİKAMI 97

VIII. SERMAYE BOLLUĞUYLA BAŞ EDEBİLMEK 113

IX. DAĞILMANIN GENİŞ KAPSAMLI BELİRTİLERİ: I- SOVYET KOMÜNİZMİNİN ENKAZI 135

X. DAĞILMANIN GENİŞ KAPSAMLI BELİRTİLERİ: II- ÜÇÜNCÜ DÜNYA'NIN ÇÖKÜŞÜ 150

XI. BİR MEŞRUIYET KRİZİ 165

XII. KÂR SİSTEMİ KURTARILABİLİR Mİ? 180

XIII. SİYASAL FELÇ 195

XIV. SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR DÜNYA DÜZENİNİN TEMEL UNSURLARI 211

NOTLAR 299

DİZİN 236

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın son yıllarında görünüşte karşı konulmaz bir konsensüsün gölgesinde yaşıyoruz. *Laissez-faire* kapitalizmi tüm diğer tasavvur edilebilir ekonomik sistemlere üstünlüğünü o kadar açık biçimde göstermiştir ki bundan farklı bir yol ne tutunabilir ne de sürdürülebilir. İşte sözünü ettiğimiz gölge bu inançtır. Dolayısıyla, şimdi her ülkenin kendisini devletin rolünün en az olacağı tamamen liberal bir ekonomik sistemin kurulmasına adanması gerektiği iddia edilmektedir; bundan böyle, piyasanın serbest işleyişine müdahale etmeye kalkışan toplumlar zarar göreceklendir.

Bu yeni konsensüsün hızla güçlenerek neredeyse evrensel kabul görür hale gelmesi, yeterli refah düzeyi veya güvenliği sağlamak için yaygın devlet müdahalesine dayanan ekonomik modellerin son zamanlardaki açık başarısızlığına –en çarpıcısı Sovyet imparatorluğunun düşüşüdür– çok şey borçludur. Bununla birlikte, bu görünüşte karşı konulmaz mantığa rağmen, günlük gerçekleri tarafsız gözle izleyebilen ve resmi propaganda kuşku ile bakabilen herkes, en azından üç nedenle serbest piyasanın zaferi ve bunun sözde sihirli güçleri iddialarının son derece çarpıtılmış şeyler olduğunu görebilir.

Birincisi, 1970’lerin sonlarından bu yana geçen iki on yıl boyunca –sanayileşmiş piyasa ekonomilerinde resmi görüş devlet müdahalesine olan inancını kaybetmeye başladığında– serbest piyasa ekonomisini yaratmaya doğru her adım, özel işletmelerin çıkarlarını kollama yönünde zenginleştirilmiş devlet müdahalesiyle büyük ölçüde dengelenmiştir. Dolayısıyla, kamu mülkiyetinden özel sektöre beklenmedik bir kaymaya ve mali piyasalardaki düzenlemelerin geniş ölçüde kaldırılmasına rağmen, tüm sanayileşmiş ülke hükümetleri vergi mükelleflerinin parasını özel girişimin (vergi indirimleri, bağışlar, borç garantileri ve öteki yollarla) sübvansiyonu için kullanmakta daha fazla gayret gösterdiler. Bu nedenle ve aynı zamanda, kronik ekonomik durgunluk ortamında sosyal yardımların mali yükünün aynı düzeyde tutulmasının imkânsız olduğu da kanıtlandığından, 1980 sonrasında devletin ekonomideki rolünün sürekli art-

masını engelleyemediler; bunu devletin milli gelirdeki payında görmek mümkündür.

İkincisi, dünyanın sanayileşmiş piyasa ekonomileri 1970'lerin sonlarından bu yana zenginlikte bir artış sağlayamadılar, yoksulluğun yayılmasını durduramadılar. Kamu açıklarındaki ve borçlarındaki amansız artış da durduramadılar ve ne kadar liberalleştilerse sorunlar o kadar ağırlaştı. Sözelimi sanayileşmiş ülkelerin tipik bir örneği olan İngiltere'de nüfusun yüzde 25'i yaşayabilmek için devlet yardımına muhtaç olacak kadar kötü duruma düştü (bu oran 1970'lerin ortalarında yüzde 10'dan azdı), aynı dönemde kamu borcunun milli gelirdeki payı da iki katına çıktı. Bu gelişmelerle yakından ilişkili bir konu da ekonomik büyüme oranındaki düşüştür. Sanayileşmiş ülkelerde büyüme oranı 1960'lardan bu yana her on yılda sürekli düşmüştür, öyle ki 1990'ların ilk yarısının ortalaması otuz yıl öncesi-nin yarısı kadar olmuştur. Benzer şekilde, dünyanın diğer bölgelerinde (sözde gelişmekte olan ülkeler ve komünizmden kapitalizme "geçiş halindeki" ülkeler) 1980'ler ve 1990'larda hızla liberalleştirme politikalarının uygulanması –büyük ölçüde sanayileşmiş dünyadaki yardım veren ülkelere iradesiyle– bu ülkelerin ekonomik performanslarının ve yaşam standartlarının, giderek durgunlaşan sanayileşmiş piyasa ekonomilerine göre bile düşmesini önleyememiştir.

Nihayet, küçük devlet ve *laissez-faire* doğrultusunda gerçekten atılacak adımlar, kapitalist serbest piyasanın kabul edilemez –ekonomik ve sosyal– yan etkilerini dengeleyebilmek için yüzyıldan fazla bir süredir devam eden ve (özellikle refah yardımları biçiminde) artma eğiliminde olan devlet müdahalesi yönündeki tarihsel trendin tamamen tersine çevrilmesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla bu, 19. yüzyıl sonlarından beri hükümetler ve gerçekten özel sektör çıkar gruplarının çoğu tarafından sanayileşmiş toplumların gelişmesi için kaçınılmaz görülen toplumsal ve siyasal istikrarın riske atılması demektir.

Bu kitap küresel kapitalist ekonominin gerçeklerini teşhir etme ve o suretle yeni *laissez-faire* reçetenin altında yatan illüzyonları ortadan kaldırma girişimidir. Aynı zamanda dünya ekonomisine daha uzun dönemli bir perspektiften bakarak, Batı'nın siyasal önde gelenlerinin bu yeni kon-

sensüsü yayma konusundaki saldırgan ve irrasyonel dogmatizminin sebebinin kapitalizmin sağlamlığına olan inançları değil, aksine onun giderek artan kırılğanlığını giderek daha çok hissetmeleri olduğunu göstermeye çalışacaktır. Okuyucu gerçeğin bu şekilde saptırılmasının ancak, egemen yerleşik çıkarların sürmesine gercek bir tehdidin söz konusu olduğunun fena halde farkında olmalarıyla açıklanabileceğini görebilir.

Bu kitaptaki analiz kâr azamileştirmeci kapitalizmin kronik zayıflığını göstermektedir ve bu bazı bakımlardan geleneksel sayılabilir, çünkü sermaye arzının sermaye talebine kıyasla fazlalığının tekrar tekrar ortaya çıkmasının saptırıcı ve istikrar bozucu etkisini vurgulamaktadır. Teknolojik değişmenin sabit sermaye talebinde uzun dönemde görece bir zayıflamaya neden olarak geleneksel kapitalist yapıları kullanılamaz kıldığını –iki yüzyıl önce buhar gücünün bulunmasıyla kapitalist girişimin feodal yapıların ve kulübe endüstrilerinin yerini almasının kaçınılmaz hale gelmesinde olduğu gibi– ortaya koyan kısmı belki daha az bilinmektedir.

Kitap günümüzdeki gelişmeleri tarihsel bağlamına oturtmaya çalışırken, genellikle birbirlerinden ayrı ele alınan farklı ekonomik analiz alanlarını (teknolojik değişmenin etkisi, mali piyasaların evrimi ve Üçüncü Dünya'nın kalkınması gibi) bir araya getirmeye de gayret etmektedir. Her biri hakkıyla ele alındığında ayrı bir kitap konusu olmaya layık birçok konunun buradaki ele alınışı gereğinden fazla kısa bulunabilir. Diğer taraftan, eğer küresel ekonomik sarsıntının farklı ortaya çıkış biçimlerini ve bunlar arasındaki temel ilişkileri bütünlüklü bir şekilde anlamak istiyorsak –ve böylece bunların hem radikal hem de uluslar arası ortak çareler gerektirdiğini kavramak istiyorsak– bir miktar aşırı basitleştirme riskinin kaçınılmaz olduğu da düşünülebilir.

Kitap son zamanlardaki kapitalist gelişmelerin kültürel, ahlaki ve jeopolitik uzantılarını görmek için ekonominin sınırlarının ötesine de adımlar atmaktadır. İfade edilen değer yargılarının birçoğu kaçınılmaz olarak sübjektiftir ve bazılarınca, ciddi bir ekonomik analiz çalışmasında yer almamaları gerektiği düşünülebilir. Ne var ki, yazar ekonomik sistemin insanın hemen hemen her faaliyet alanına yansıyan etkisini kendimize devamlı hatırlatmamız gerektiğine ve ancak bu bağlantılar etraflıca anlaşıl-

dığında ekonomik konulara hak ettikleri önemin verileceğine kuvvetle inanmaktadır.

Nitekim, dünyanın derin ekonomik sorunlarının çözümü konusundaki başarısızlık giderek daha fazla sosyal sarsıntılara ve iç kavgalara yol açmakta olduğundan, halkın dikkatinin bunların sebeplerine ve sonuçlarına odaklanmasını sağlama ihtiyacı kendini hiçbir zaman bu kadar dayatmamıştı. Buna rağmen, giderek daha monolitik hale gelen yönetici çıkar grubu, halkı, ekonomi yönetiminin ancak “uzmanlar” –sözgelimi anti enflasyonist politikaları yöneten seçilmemiş görevliler– tarafından anlaşılabilircek salt teknik bir sorun olduğuna ve bu nedenle siyasi tartışmaların dışında bırakılmaları gerektiğine ikna edebilmek için her zamankinden fazla çaba harcamaktadır. Eğer bu kitap, söz konusu örgütlü kayıtsızlığa karşı küçük bir adım atabilirse, yazılmasına değer bir amaca hizmet etmiş olacaktır.

MODERN KAPİTALİZMİN KÖKENLERİ

Kapitalizm bugün dünyada egemen ekonomik sistem olarak kabul edilmekle birlikte, onun bu duruma insanlık tarihinin ancak son dönemlerinde geldiğinin farkında olmayan çok insan vardır. Ortaya çıktığı Avrupa’da bile, 19. yüzyılın ortalarına kadar kıtanın büyük bir kısmında geçerli ekonomik mekanizmanın kapitalizm olduğunu ileri sürmek zordur. O zamana kadar başka yerlerde olduğu gibi Avrupa’da da ekonomik faaliyetler, tabakalaşmış bir sosyal düzen içinde geleneksel hak ve görevler sistemiyle düzenleniyordu. Bu sistemde ekonomik kaynaklara erişim ticari girişimcilik ya da finansal beceriden çok, doğuştan kazanılmış haklara dayalı olarak belirleniyordu.

Gevşek bir ifadeyle “feodalizm” olarak tanımlanan bu sistem, yaklaşık bin yıl önceki karanlık çağların sonundan beri Avrupa’nın aşağı yukarı oturmuş –sosyal, siyasi ve ekonomik– düzeniydi. Japonya ve bugün Üçüncü Dünya olarak bilinen bölgeler de dahil olmak üzere üzere birçok ülkede bu düzen geçerliydi. Üçüncü Dünya’da özellikle nüfusun büyük bölümünün yaşamakta olduğu kırsal bölgelerdeki feodal ilişkiler günümüzde de ekonomik alanda önemini korumaktadır.

20. yüzyılın sonlarında dünyada feodal sistemin birçok kalıntısının varlığını sürdürmesi gibi, feodal dönemde de özellikle 15. yüzyıldan sonra birçok kapitalist işletme örneği ortaya çıkmıştı. Geç 18. yüzyıldan önce, dünyanın uzak köşelerine, maliyetli ve riskli (ancak potansiyel olarak kârlı) ticari mal sevkiyatının finansmanı için risk sermayesi talebini karşılamak üzere gelişen bu faaliyetler ticaretle sınırlıydı. Bu faaliyetlerin daha fazla gelişmesinin önündeki önemli bir engel, kilisenin öğretisine aykırı olması nedeniyle, tefeciliğe getirilen sürekli sınırlamalardı. Gerçekte din –çeşitli kesimlerin yerleşik çıkarlarının ve bazı kulağa hoş gelen eşitlik kavramlarının karışımına dayanan güçlü sosyal geleneklerle birlikte– uzun bir süre, serbest piyasa güçlerinin faaliyetlerinin yol açtığı daha sömürücü ve olumsuz sonuçlara ya da sa-

dece mali servete dayanan mülkiyet haklarına karşı direnen güçlü bir kuvvetti.¹

Geç ortaçağ Avrupa'sında kapitalist işletmenin ortaya çıkışında ticaretin genişlemesi ilk uyarıcı olmakla birlikte, şirketin sonraki gelişiminde, 15. yüzyılın sonunda Amerika'nın keşfiyle başlayarak ticaretin dünyanın çok uzak noktalarına taşınmasına yol açan, denizcilik alanındaki teknik ilerlemelerin çok büyük katkısı olmuştur. Ancak eğer bu ilk gelişme bir teknolojik atılımı mal edilirse, 18. ve erken 19. yüzyılda feodal ekonominin en azından Batı dünyasında tamamen terk edilmesine yol açan ve kapitalizmin güçlerinin engellenemeyen ilerlemesini sağlayan çok daha önemli bir dizi teknolojik atılım –buhar gücünün kullanılmasıyla, imalat, madencilik, tarım ve ulaşımdaki temel süreçlerin mekanizasyonunu sağlayan enerji üretimindeki çeşitli yenilikler– gerçekleşmişti.

Bu yeni teknolojilerin gerektirdiği ve uluslararası ticaretin talep ettiği çok üzerindeki sermaye yoğunlaşması kapitalist bir işletme yapısı olmadan düşünülemezdi. Bunun sosyal ve siyasal olarak kabul edilebilmesi ise eşzamanlı ve derin bir ideolojik değişimle mümkün olabilirdi. Böyle bir değişim sadece ortaçağın tefeciliğe getirdiği sınırlamaların kaldırılmasından ibaret olamazdı. Önceliğin, feodal dünyanın geleneksel, kişiye bağlı yükümlülüklerinden alınarak parasal işlemlerin gerektirdiği, kişiye bağlı olmayan mülkiyet haklarına verilmesi de bir o kadar önemliydi. Bu dönüşüm, yükselen burjuvazinin ticaretin genişlemesine yaslanarak büyümekte olan gücünün, parasal servetin ideolojik rasyonalizasyonunu ön plana çıkardığı bölgelerde –özellikle İngiltere ve Hollanda'da– 17. yüzyılda zaten başlamıştı. Bu yeni doktrin, özellikle Calvinist düşünceler ve özel mülkiyet haklarının peygamberi filozof John Locke sayesinde, 18. ve 19. yüzyıllarda etkisini artırdı. ABD'nin kurucularının siyasal özgürlük inançlarını köle sahibi olmalarıyla bağdaştırabilmelerine ve İngiltere'nin yeni sanayi kodamanlarının (bunların yanı sıra tarım devriminin teknik yeniliklerinden yararlanabilmek için "çitle çevirme" harekâtı yoluyla ortak topraklara el koyanların) milyonlarca yurttaşlarının yoksulluğa düşüşünün orta yerinde kendi muazzam servetlerini rasyonalize edebilmeleri için malzeme oldu.

Ancak her ne kadar kapitalizmin yükselişinde ahlaki açıdan sorunlu durumların varlığı aşikâr olsa da, tarihçilerden sadece birkaçı bunun kaçınılmaz olduğundan kuşku duymaktaydı. Gerçekte kapitalizmin en ünlü aleyhtarları Marx ve Engels bile, verimsiz küçük üreticiliğin yerini kapitalist üretimin almasının maddi ve sosyal ilerleme açısından arzu edilir ve gerekli bir adım olduğunda ısrar ederken, onu aynı şekilde kaçınılmaz olan proletarya devriminin bir habercisi olarak görüyorlardı. Buna karşılık kapitalizmin destekçileri Adam Smith'i izleyerek, piyasa güçlerinin ortaçağ yasaklarından kurtulmuş olarak serbest bir şekilde faaliyetine izin verilmesinin yol açtığı ahlaki olarak sorgulanabilir sonuçların, genel toplumsal refah artışının ödenmesi gereken fiyatı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürme eğilimindeydiler. Gerçekte bu eğilim politik ekonominin geç 18. yüzyılda önemli bir çalışma alanı haline gelişi ile bağlantılı görülebilirdi. Bu durumun önemli ve oldukça yeni bir uzantısı “ulusların zenginliği”nin, zor durumdaki gruplar bir yana, bireylerin maddi ve manevi durumlarının da son derece önemli bir toplumsal ilgi konusu haline gelmesiydi.

Bu değerlendirmeler ticaret ve iş dünyasını düzenleyen yasal çerçevede önemli değişikliklerin gerçekleştirilmesinde de rol oynadı.

Anonim şirketlerdeki sermayenin yatırımlar aracılığıyla mobilize edilerek yeni imalat sanayilerinin talep ettiği çok büyük ölçeklere ya da demiryolları gibi altyapı şirketlerinin daha da büyük ölçeklerine çıkartılabilmesi için yatırımcılara, geleneksel olarak kontrolsüz olan finansal piyasalarda kolaylıkla karşılaşılabilecekleri topyekûn iflas riskine karşı, bazı kurumların önerilmesi gerekli görülmüştü. Buna göre şirketlerin ortaklarına karşı sorumluluklarını güçlendiren, daha önemlisi ortakların sorumluluklarının iştirak ettikleri sermayenin değeriyle sınırlı olduğu şirketler kurma hakkını sağlayan yasalar çıkartıldı.² Bu sınırlı sorumluluk ayrıcalığı kapitalizmin sonraki gelişiminde çok önemliydi ve Adam Smith'in kendisi anonim şirketlerde olduğu gibi bir işletmenin kontrolünün, onun mülkiyetinden ayrılmasına güçlü bir şekilde itiraz etmesine rağmen, şaşırtıcıdır. Bu ayrıcalığın savunulmasına hiçbir zaman ciddi olarak karşı çıkılmadı.³ Bununla birlikte, hissedarların yönetim kurulları vasıtasıyla şirket varlıklarını

kendi çıkarları doğrultusunda serbestçe kullanma hakkı verilmesinden kuşku duyuluyor, buna rezerv konuyordu. Nitekim, bu durum 20. yüzyıl sonlarında şirketler giderek büyüyüp küreselleştikçe –ve böylece hükümetlerin (hatta hissedar çoğunluğunun kontrol gücünün dışına çıktıkça– giderek artan bir endişe konusu oldu.⁴

Sadece parasal servete dayalı özel mülkiyetin bu kendi kendine hizmet eden ideolojisinin gelişmesine güçlü tepkiler vardı ve bu tepkiler kendi tercihleri olmadığı halde onun sonuçlarından en kötü şekilde etkilenen büyük yığınlarla sınırlı değildi. Adam Smith tarafından hemen hiç öngörülemeyen bir olayın, kapitalist ekonomilerin periyodik olarak derin resesyona girmesine yol açan çevrimlerin [cycle] ortaya çıkmasıyla bu tepkiler daha da derinleşti. Bu olay kapitalizm öncesi dönemde bilinmiyor değildi, ancak çevrimlerin geleneksel görevlere dayalı sistemde, servet kayıpları ve geçinme koşullarının zorlaşmasıyla ölçülen etkileri, kârı azamileştirmenin esas olduğu ve bankacılarla hissedarların vicdansız taleplerinin duygusuzca karşılanmak zorunda olduğu sisteme göre çok daha hafifti.

İlk olarak safkan sanayi kapitalizminin tartışılmaz öncüsü İngiltere’de ortaya çıkışından sonra, yeni *laissez-faire* ortamının uyardığı çevrimsel depresyonlar giderek daha da yaygınlaştı ve yoğunlukları endişe verici boyutlara ulaştı. Napolyon Savaşları’nın bitimine rastlayan 1815 yılında, büyük ölçüde bu savaşın da etkisiyle İngiltere’nin kentsel ve kırsal alanlarında öyle yoğun bir sosyal sefalet ve huzursuzluk ortaya çıkmıştı ki, hükümet muhtemel bir devrim tehlikesine karşı son derece merhametsiz ve baskıcı yasaları uygulamaya sokmak zorunda kalmıştı. Bu olayların dönemin büyük klasik iktisatçıları Malthus ve Ricardo’yu bu çevrimsel felaketlerin nedenlerini incelemeye teşvik ettiğini söylenebilir. Ancak, bu felaketlerin tekrarlanmasının az ya da çok kaçınılmaz olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna vardılar, bu da kolay tarafından Görünmez El’e (Adam Smith’in gözde metafizik aleti) başvurulmasının bir başka örneğiydi. Varılan bu sonuç oligarşik yönetim ve onun parlamentosuna mensup olanlar dışındakilerin çok azını tatmin ederken, 19. yüzyılın başlarında önde gelen entelektüellerinki de dahil olmak üzere protesto seslerini susturamamıştı.⁵

Bu muhalifler, bir sanayi ekonomisi içinde kapitalist canavarın dizginlenmesi ya da evcilleştirilmesinin yollarını aramak yerine, bir tür sanayi öncesinin hayali mutlu ülkesine dönme peşindeki büyük gazeteci ve risale yazarı William Cobbett'i izleme eğilimindeydi. 1830'da ve 1840'ta sadece İngiltere'yi değil bütün kıtayı etkileyen ekonomik depresyonların ortaya çıkmasıyla daha radikal düşünceler seslendirilmeye başlandı. Bunların yarattığı heyecan arka arkaya, 1830 Fransız Temmuz devrimine, ardından da 1838'de Paris'te ve kıtanın çeşitli başkentlerindeki ortaya çıkan devrimci ayaklanmalara yol açtı. Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'yu bu ayaklanmalar sırasında yayınlamış olmaları hiçbir şekilde tesadüf değildi. 1848'in siyasi karışıklıklarına hiçbir etkisi olmamış olsa da bu polemik, sanayi kapitalizminin yayılmasının ortaya çıkardığı, siyasi düzen ve sosyal barışa yönelik içerden gelen tehdidin farkına varılmasında çok önemli oldu.

Bu devrimlerin yenilgiye uğratılmasının ardından ortaya başka çatışmaların çıkması tehlikesi 1848 sonrasında bir kuşak boyunca yaşanan nispi refahla (ekonomik faaliyetlerdeki devresel ve sert inişlere rağmen) ertelendi. Bu sırada Sanayi Devrimi güçlenmiş ve kaçınılmaz şekilde kapitalist sistemin temel özelliklerini de beraberinde getirerek, bütün Avrupa'yı ve Amerika Birleşik Devletleri'ni kapsayacak şekilde yayılmıştı. Gerçekte bu devamlı genişlemenin temeli, ilk defa İngiltere'de geliştirilen ve uygulanan teknolojilerin, dünyanın, dünya sermaye piyasalarına egemen olan Avrupalıların (esas olarak İngilizlerin) çıkarları açısından avantajlı ve uygun görülen bölgelerine yayılmasıydı. Bunlar arasında Avrupa dışında ve Avrupa'nın emperyal egemenliği altında olan (ya da yakında olacak olan) geniş alanlar yoktu. Dolayısıyla bu alanlara metropol üreticilerinin tekelindeki yerler gözüyle bakılıyordu ve buralardaki yerel imalatçıların rekabet etmesine henüz izin verilmiyordu. Yabancı yatırımlara sıkı bir şekilde kapalı olan ancak Batı'lı güçlerin ticarete zorladığı Japonya ve Çin de buna dahildi.

Bu oldukça devamlılık gösteren refah dönemi [boom] 1873'te borşanın çöküşüyle sona erdi. Bu çöküşü, 20 yıldan fazla süren ve sonradan "Büyük Bunalım" olarak adlandırılacak dönem izledi. Refah döneminin o tarihte sona ermesinin belki de en makul açıklaması, 1873'ün, (buhar gücü, tekstil, demiryolları, demir ve çeliğe dayalı) ilk Sanayi Devrimi'ni ha-

rekete geçiren teknolojinin büyüme potansiyellerinin tüketilmesini ifade etmesiydi.⁶ Daha önceki ve sonraki refah dönemlerinde olduğu gibi, bu dönemin de sonraki aşamalarını, yatırımcıların artık yeni çelik fabrikaları ve demiryolu inşaatı için gerekli olmayan birikmiş sermayelerine yeni çıkış yolları aramalarının yol açtığı, çılgın bir spekülasyon ve hileli hisse satışları oluşturdur.

Ancak dikkat çekici olan, bu depresyonu izleyen dönemde, daha önce Avrupa'da yaşanan diğer depresyonlarda görülen ölçüde bir sosyal sefaletin söz konusu olmamasıydı. Gerçekte sanayi işçilerinin ve diğer işçilerin⁷ çoğunun ücretleri parasal olarak aşağı yukarı aynı kalırken, ekonomik faaliyetlerin daralmasının yol açtığı yaygın deflasyon sonucu ortaya çıkan fiyat düşüşleri nedeniyle de olsa, reel olarak yükseldi. İşçi sınıfı açısından ortaya çıkan bu nispeten olumlu sonuçlar, esas olarak o dönemde Avrupa'nın çoğunda gerçekleşen, seçme hakkının bütün yetişkin erkeklerle tanınacak şekilde genişletilmesi ve örgütlü işçi haklarının daha fazla gözetilmesi (1871 İngiltere Sendika Sözleşmesi) gibi, önemli siyasi ilerlemelere bağlanabilir. Bu siyasi gelişmelerin ise siyasi liberalizmin yükselmesi ve burjuvazi tarafından, belki 1848 deneyiminin de etkisiyle, çevrimsel depresyonlar karşısında kâr marjlarını korumak amacıyla işçi sınıfına yüklenmenin artık pek mümkün olmadığıнын anlaşılması olmasının sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir.

Bunlarla ilişkili bir başka çok önemli gelişme de, 19. yüzyılın sonlarında, geleneksel ve çok kaba olan yoksullara yardım önlemlerinin (İngiltere'de Charles Dickens tarafından ölümsüzleştirilen düşkünler evlerini de bunlara dahildi) ötesinde, kamusal olarak finanse edilen sosyal yardım sistemlerinin görülmeye başlanmasıydı. İlk defa devlet, işverenlerin katkıda bulunmak zorunda olduğu ve çalışan kitlelerin o zamana kadar işsizlik ve yaşlılık sonucunda sürekli karşılaştıkları yoksulluk ve mahrumiyete karşı en azından bir miktar koruma sağlayacak bir sigorta sisteminin uygulanmasını sağlamaya çalışıyordu. Burada öncü ülke, belki Karl Marx'ın öğretilerinin en iyi anlaşıldığı ve 1873 sonrası depresyonunda yaşananlar ışığında artık harekete geçilmesinin zorunlu olduğunu gösteren ülke olan Bismarck Almanya'sıydı.

Bu gelişmelerin sonunda gelir dağılımında ortaya çıkan iyileşmeler dünya ekonomisinin 1890'ların ortasında başlayan uzun dönemli genişlemesinin hızlanmasında etki yapmış olabilir. İyileşmenin kesinlikle önemli özelliklerinden biri kitlesel tüketim piyasasının genişlemesine ilişkin işarettir. Bisiklet ve gaz ocakları gibi ilk dayanıklı ev tüketim mallarına talep artarken, kitlesel tiraja sahip ilk gazeteler ortaya çıkmıştı. Bunlar parasız eğitimin yaygınlaşması ve bunun sonucunda hemen herkesin okuryazar hale gelmesinin de bir yansımasıydı. Ancak bütün refah dönemlerinde olduğu gibi, bu iyileşmenin neden o zaman başladığına ilişkin kesin bir açıklama bulmak zordur. Sözelimi bu iyileşme büyük ölçüde piyasa kâr oranlarının (sermayenin fırsat maliyeti) yatırımları tekrar cazip hale getirecek düzeye inmesine karşı yalnızca çevrimsel bir cevaba bağlanabilir. Basit piyasa teorisi de –özellikle devam eden icatlar ve rekabetçi baskılar sermaye donanımının yenilenmesini kaçınılmaz kıldıkça– zaten bunu öngörür

Elektrik, petrol, kimyasallar ve içten patlamalı motorların gelişimiyle, yeni teknolojilerin ortaya çıkması, bu dönemde yatırımların ve üretimin sürekli olarak uyarılmasını sağladı. Ancak, ünlü Avusturyalı iktisatçı J. A. Schumpeter'in⁸ teorilerine göre bu yenilikler yeni bir refah dönemiyle doğrudan ilişkilendirilemeyeceği gibi, bunların belli bir ölçüde büyüme üzerinde olumsuz etkileri olacağı da düşünülebilirdi. Bu teknolojiler emek ve sermayenin kullanılacağı yeni sanayi dallarına yol açmakla birlikte, bu sanayiler eskilerin yerini alıyorlardı ve özellikle petrol ile çalışan motorlu araç ve gemiler, kömürün ve demiryollarının piyasasını yemeye başlamıştı. Aslında bu rekabetçi baskılar ilk Sanayi Devrimi'nin merkezinde yer almış büyük sanayilerde yatırımları tehdit ederken, aynı zamanda, 1914'ün hemen öncesindeki yıllarda yaşanan genel bir refah artışına rağmen, neden Avrupa'nın birçok yerinde işçi huzursuzluklarının ve sosyal huzursuzlukların olduğunu da önemli ölçüde açıklıyordu.

Eski sanayi sektörlerinin kârlılığında ortaya çıkan azalmaların geniş çaplı ekonomik etkileri oldu. İyi şirket yönetiminin tamamen özel şirket sahiplerine bırakılmayacak kadar hayati bir kamusal sorun olduğu savunulmaya başlandı. Bu görüşler 1914'te savaşın başlamasının ardından, son derece *laissez-faire* yanlısı İngiliz hükümetinin, savaş boyunca devam etmek

üzere kömür sanayisi ve demiryollarının kontrolünü üzerine almasına yol açtı. Hatta, daha da önce, yaşamsal önemdeki sanayilerin kamu (yerel yönetimler de dahil) mülkiyetinde olması, özellikle bunların doğal tekeller (telekomünikasyon ya da su tedarikinde olduğu gibi) olarak görüldüğü durumlarda, yaygınlaşmıştı. Aynı dönemde sosyal ve diğer hizmetlerin (özellikle eğitim) sağlanmasında kamu sektörünün rolü büyük ölçüde artarken, devlet harcamalarının ekonomideki payı ve devlet memurlarının sayısı da hızla yükseldi.

Devletin (girişimci benzeri bir rolde ya da kamu hizmetlerini sağlayıcı olarak) mikroekonomiye bu şekilde dahil olması, temel ideolojik ilkeler dolayısıyla değil, toplum ve ekonominin büyük ölçüde o dönemde ortaya çıkan gereksinimlerine pragmatik bir cevap olarak gerçekleşmişti. Disraeli ya da Lord Salisbury yönetimlerinin (Bismark kadar bile müdahaleci politikalar uygulamamışlardı) bir sosyalist vizyona sahip olduklarından kuşkulanan herhalde oldukça saçma olurdu. Japonya'nın Meiji restorasyonunun (1868) ardından sanayileşmesinin ilk dönemlerinde, devletin dev holding işletmeleri *zaibatsu*'ların (Mitsui, Mitsubishi ve Sumitomo) –seçilmiş birkaç özel şirkete hediye gibi dağıtılmalarından önce– beslenip büyütülmesinde rol alması geleneksel feodal dünya görüşüyle tamamen tutarlıydı; çünkü bu gruplar, topluma sağladıkları yararlar karşılığında korunması gerekenler olarak görülüyorlardı. Günümüze kadar büyük ölçüde devam eden bu tutum bir bakıma, 17. yüzyılda Colbert dönemine kadar giden “korporatist” geleneğe dayanan Fransız yaklaşımına da yansımıştı.⁹

I. Dünya Savaşı –bir yüzyıldır ilk büyük Avrupa savaşı– yönetici siyasi eliti, ekonominin kilit sektörlerinin idaresinin kamu çıkarı bakımından yaşamsal önemde olduğunu ve bu çıkarın büyük iş çevrelerinin çıkarlarıyla zorunlu olarak aynı sayılmasının –klasik *laissez-faire* denklemi– artık mümkün olmadığını daha açık biçimde görmelerini sağlayarak bu eğilimlerin belirginleşmesine yardımcı oldu. Buradan, sadece parasal ve mali göstergeler açısından değil, daha sonra kaçınılmaz olarak gündeme geldiği gibi, üretim ve istihdam açısından da optimum hedeflere ulaşmaya çalışılmasını ifade eden bir ulusal ekonomi politikasına –barış dönemlerinde

bile– gereksinim olduğunun kabul edilmesi aşamasına geçilmesi artık görece küçük bir adımdı.

Bu değişikliğin kamu politikası açısından tüm uzantıları, savaşın hemen sonrasında, İngiltere’de kabul görmeye başlamış olmasına rağmen, daha tam olarak anlaşılmamıştı. (Bu ülkede Lloyd George hükümetince işsizlik sigortası planının ancak maksimum işsizlik oranının yüzde 4 civarında olması varsayımıyla gerçekleştirilebileceği hesaplanmıştı.)¹⁰ Başka yerlerde olduğu gibi İngiltere’de de, ekonomik faaliyetlerin, uzun dönemde uygun bir büyüme, kârlılık ve istihdamın gerçekleşmesini sağlayacak ve sert çevrimsel dalgalanmaların yol açtığı felaketleri önleyecek şekilde sürmesini sağlamak üzere devletin müdahale edip etmemesi ya da edecekse nasıl etmesi gerektiği konusunda çok az kişinin fikri vardı. Genel olarak herkes ekonomik refahın sağlanmasında devletin tek olmasa bile en önemli katkısının “sağlam para” (istikrarlı fiyatlar ve düşük faiz oranları) olduğuna inanıyordu. Çok az kişi, bu sınırlı önlemlerin –üretici ve tüccardan çok yatırımcı ve spekülâtörler lehine önlemlerin– çevrimlerin etkilerini geçmişe kıyasla daha fazla önleyemeyeceğini, onu bırakın, biraz olsun hafifletmeyeceğini görmeye hazırды ya da görebilecek durumdaydı.

Bu yetersizlik, 1925’te sanayileşmiş dünyanın önemli bir bölümünde başlayan refah dönemlerin ardından, 1929 ekiminde Wall Street’in çöküşü ve bunun küresel düzeyde varlık değerlerini ve finansal kurumları çökerterek, 1930’ların depresyonuna yol açmasıyla daha güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Bu dönemde üretimde meydana gelen daralma –1929 ve 1933 yılları arasında bazı ülkelerde üretim yüzde 30 azalırken, işsizlik oranları yüzde 15 hatta daha yüksek düzeylere çıktı– 1873’te piyasada yaşanan sarsıntının ardından ortaya çıkan daralmadan çok daha büyük sosyal tahribata yol açarken, politik sonuçları da daha büyük oldu. Avrupa hükümetlerinin işsizlere refah yardımı sağlanması yolundaki vaatlerinin” gerçekleşme maliyetinin mali ortodoksluğun [hükümetin topladığı vergiler kadar harcama yapması] geçerli normları içinde karşılanması mümkün olmadığı açıldı ve bu gerçek bir süre sonra kıta çapında finansal ve politik krizlerin yayılmasının hızlanmasında önemli bir rol oynadı. Bu sarsıntıların bir başka kritik unsuru da I. Dünya Savaşı’nın büyük maliyetlerinin yol açtığı savaş borçları ve taz-

minat ödemelerinin sürdürülmesini sağlayan ve dengeleri titizlikle korunan uluslararası borç zincirinin çökmesiydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin (en büyük alacaklı ülke) alacaklarını geri istemesi, özellikle Almanya ve Fransa için çok sıkıntılı sonuçların doğmasına yol açtı.

Krizle verilen bir başka yaygın tepki de, sadece krizi şiddetlendirmeye yarasa da, ticari korumacılığın uygulanmasıydı. Gerçekte sanayileşmiş ülkeler arasında 1918'den beri ticaret üzerinde önemli sınırlamalar söz konusuydu. Özellikle savaş sonrası dış borçları tarafından zorlanan Fransa ve Almanya bu sınırlamaları uygulayan ülkeler arasında yer alırken, (hemen savaş sonrasında birçok kez durgunluk yaşayan) İtalya 1922'de Mussolini'nin iktidara gelmesinden sonra açık bir otarşi [kendi kendine yetme] politikası izlemeye başladı. Wall Street'in çöküşünün ardından önce ABD daha sonra İngiltere önemli ölçüde koruyucu tarife uygulamaya başladı. Her ikisinin de yurtiçi ve sömürge piyasalarının dışındaki geniş alanlara ticari bağımlılıkları görece düşük olduğu için, misilleme korkusu duymadan bunu rahatlıkla yapabilecek durumdaydılar.¹²

Bu gelişmeler hiç kuşkusuz faşizmin Avrupa'da (İtalya'da savaş sonrası durgunluğun da etkisiyle faşizm başlamıştı) ve Japonya'daki yükselişini önemli ölçüde kolaylaştırdı. Yurtdışında kontrol ettiği piyasaların olmaması nedeniyle depresyon etkilerine karşı son derece kırılgan olan Almanya'da, 1929-1933 yılları arasında işsiz sayısının üç kat artarak 6 milyona çıkması çok büyük bir sosyal huzursuzluğa yol açarken, Versay Antlaşması maddelerinin sert ve acımasızlığına karşı ulusal tepkinin de yeniden canlanmasına neden oldu. Bu patlamaya hazır siyasi durum, 1923'teki demokrasi dışı yollarla iktidarı ele geçirme çabalarının başarısız olması ve liderinin hapse atılması nedeniyle 1920'li yıllarda unutulmuş görünen Nazi partisi ve Hitler'in demokratik seçimlerle hızla iktidara gelmelerini sağladı. Aynı dönemde, küresel depresyonun etkilerini ilk defa yaşamakta olan Japonya'da, gelişmekte olan uluslararası ticaret savaşlarında kendisinin bir kenarda kalmakta olduğu duygusu gelişti ki, bu anlaşılır bir şeydi. Bu durum Japon yöneticilerinin, Batılı rakipleriyle karşılaştırılabilecek düzeyde hammadde kaynakları ve sömürge piyasalarının ele geçirilebilmesi için çareyi askeri genişlemede aramalarına neden oldu. Benzer baskılar Etiyop-

ya'nın İtalya tarafından işgal edilmesine yol açarken, İspanya ile Versailles Antlaşması sonucunda ortaya çıkan yeni devletlerin yönetiminin faşist ve faşizm benzeri rejimlerin eline geçmesine katkıda bulundu.

Hitler'in iktidara gelmesi büyük ölçüde geleneksel *laissez-faire* kapitalizminin ve mali ortodoksluğun başarısızlığının sonucuydu, iktidardaki siyasi başarısı da büyük ölçüde kendisinin ve daha çok da onun parlak iktisat bakanı Hjalmar Schacht'ın yeteneği sayesindeydi. Bu dönemde mali ortodoksluğun ilkelerine aykırı olarak, bütçe açıkları yaratmak suretiyle gerçekleştirilen ve bayındırlık harcamaları ile askeri harcamalara dayalı olan bir program aracılığıyla ekonomik büyüme yeniden sağlanırken, işsizlik oranları ciddi ölçüde düşürülmüştü. Azalan özel yatırımların telafi edilmesi ve bu arada genel ekonomik faaliyetleri de yeniden canlandırmak üzere sübvansiyon uygulanmış devlet yatırımlarının kullanılması prensibine dayanan bu yaklaşım, Mussolini tarafından da büyük bir başarıyla uygulanmıştı.

Aslında bu fikirler, ortodoks politikaların açık başarısızlığına bir tepki olarak Batı demokrasilerinde giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. İlave bir unsur da, kapitalist Batı dünyasının yanı başında, daha önce görülmemiş bir şekilde, "sosyalist" bir alternatif modelin etkinliğini açıkça ortaya koyan bir komünist devletin, Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkmış olmasıydı. Depresyonun kapitalist ekonomilerde derinleştiği dönemde benzersiz bir üretim artışını (1927 ve 1937 yılları arasında ortalama yüzde 15) gerçekleştiren Sovyetler Birliği'nin açık başarısı, Batı'lı gözlemcilerin birçoğuna daha iyi bir alternatifin varlığını işaret ederken, bu başarının müthiş bir insani maliyeti olabileceğinden kuşkulanan pek olmamıştı. Batı dünyasının şirket liderleri arasında Sovyetler Birliği'nin bu görünürdeki başarısının yaratmış olduğu korku, bunların çoğunun faşist diktatörlüklere sağladıkları desteği kolaylıkla açıklıyordu. Bu diktatörlükler, işsizliği ve bununla bağlantılı sosyal huzursuzluğu kontrol altına almada önemli başarı gösterirken, aynı zamanda büyük şirketleri destekliyorlar ve komünizme karşı bitmez bir düşmanlığı sürdürüyorlardı.

ABD başkanı Roosevelt 1933'te göreve ilk başladığında, ABD ekonomisindeki canlanmayı sağlamak ve desteklemek amacıyla federal hükümetin ekonomiye güçlü şekilde müdahalesini içeren bir program –*New Deal*–

uygulayacağını vaat etmişti. Bu program büyük ölçüde İtalya ve Almanya'daki faşist rejimler tarafından uygulananlara benzer ilkelere dayanıyordu. Ancak kısmen başkanlığın gücünün sınırları, kısmen de büyük şirketlerin ve anayasa mahkemesinin bazı kesimlerinin muhalefeti nedeniyle, Hitler ve Mussolini tarafından uygulanan ölçüde bir müdahale ABD'de hiçbir zaman gerçekleşmedi. Dolayısıyla *New Deal* planı ekonomik büyümenin canlandırılması ve işsizliğin azaltılmasında devlet müdahalesinin faşist diktatörlüklerde yaratmış olduğu çarpıcı etkiyi sağlayamadı.

Roosevelt yönetiminin ekonomiyi devlet müdahalesine ilişkin olarak yaptığı öneriler içinde en düşük muhalefetle karşılaşmış olduğu alanın finansal sektöre sağlanacak destek olması önemlidir. Wall Street'in çökmesinin ardından, sadece 1930'da 2000'den fazla bankanın batmasına neden olan banka sektöründeki büyük çöküşü yaşayan ABD'de güveni yeniden sağlamaya yönelik girişimlerden daha kritik bir şey olamazdı. Bu durum yeni hükümeti, küçük tasarruf sahiplerini topyekûn iflastan korumak amacıyla, en eski önlemlerden birini uygulamaya teşvik etti. Bütün bankaların mevduatlarını, bir devlet kuruluşu olan Federal Mevduat Sigorta Şirketi aracılığıyla sigortalamalarını (her biri için en yüksek düzeye kadar) zorunlu kılan bir yasa çıkartıldı.¹³ Avrupalı hükümetlerin önlemleri arasında da; iflas etmiş bankaların yükümlülüklerinin sorumluluğunun alınması (ya da onların kamu mülkiyetine geçirilmesi) şeklinde karşılığını bulan bu önlem, 2. Dünya Savaşı sonrasında devletin bankacılık sektörüne, örtük olarak son başvuru mercii olarak davranma vaadinin bir ön habercisiydi. Bir başka deyişle, kredi politikaları ne kadar dikkatsiz ve özensiz olursa olsun, iflası genel olarak finansal sistemin istikrarına yönelik bir tehlike olarak değerlendirilebilecek her tür kurumun kurtarılacağını devlet örtük olarak taahhüt ediyordu. Kapitalist sistemin sürdürülmesinde devletin rolünü artıran diğer birçok önlemde olduğu gibi, bu uzun erimli önlem de piyasanın yıkıcı etkilerine karşı tamamen pragmatik bir tepkiydi. Bu uygulamadan esas olarak yararlananlarla yakın ilişkide olan sorumluların bunun ideolojik uzantılarını açıklama eğiliminde olmaması şaşılabilecek bir şey değildi.

Devletin mali kaynaklarının ve para politikasının, çevrimlerin olumsuz etkilerini yumuşatacak ya da tersine çevirecek şekilde selektif ola-

rak kullanılması kavramı bütün dünyada İngiliz iktisatçı J. M. Keynes ile birlikte anılır. Bu ilkenin uygulanmasının öncüleri onun öğütlerinden ya da herhangi bir teorik formülasyondan yararlanmadan bunu başlatmış olsalar da, Keynes *İstihdamın, Faizin ve Paranın Genel Teorisi* ya da kısaca *Genel Teori* (1936) olarak bilinen eserinde bu uygulamanın teorik gerekçelendirmesini yapmıştır. Daha 1920'lerde, Lloyd George'nin Liberal Parti'sinin (daha sonra önemsizleşen bir siyasi güç) işsizliğin azaltılması için bayındırlık hizmetlerinin bir araç olarak kullanılmasına ikna edilmesinde en önemli faktör olmasına rağmen, Keynes'in fikirlerinin kendi ülkesinde bile az sayıda yandaşının olması ironik bir durumdu.

İngilizlerin önde gelen siyasetçi ve işadamları 1930'lu yıllarda daha sonra Keynesçilik olarak adlandırılacak politikaları uygulamakta gönülsüz olsalar da –ABD'de onlar gibi düşünenlerin yaptığı gibi– olayların gelişimi onları ister istemez bu politikaları uygulamak zorunda bıraktı. Almanya ile savaşın giderek kaçınılmaz hale gelmesi ve bu ülkenin (taburlarını 1936'da Rhineland'a göndererek Versailles Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmesinin ardından) askeri gücünü hızla artırması üzerine, İngiliz hükümeti de 1936-1939 yılları arasında savunma bütçesini üç katına çıkararak gecikmiş de olsa bir silahlanma programını uygulamaya koymak zorunda kaldı. Bu uygulamalar İngiltere'de (1936-37'de artmaya başlayan) işsizlik oranını önemli şekilde etkileyecek bir ekonomik canlanmayı sağlayamamış olsa bile, savaşın patlamasıyla –1930'lu yıllar boyunca aynı şekilde yüksek işsizlikle uğraşan ABD'de olduğu gibi– 1940'ların başında ekonomi hızla tam istihdama ulaştı. Dolayısıyla savaş hazırlıkları ve daha sonra savaşın kendisi her iki ülkeyi de askeri Keynesçilik olarak adlandırılabilir ve açık finansmanı yoluyla tam istihdamın sağlanmasını ifade eden politikaları uygulamak zorunda bıraktı. Bu uygulamalar ABD'yi “demokrasinin ağır topu”na dönüştürürken, onun savaş sonrası askeri ve ekonomik üstünlüğünün de temellerini attı. Ancak İngiltere'de bu dönemde yaratılan devasa kamu borçları (1938-45 arasında üç katından daha fazla artarak 20 milyar sterlini geçmişti), tam istihdamı sağlamış olmasına rağmen savaş sonrasında çeşitli ekonomik sıkıntılara neden oldu.

Kapitalizmin tarihinde iki savaş arasındaki dönemin esas önemi, 1914 öncesinin egemen görüşünden tamamen farklı olarak, bu dönemde, ekonominin kilit sektörlerinin yönlendirilmesi ve sosyal uyumun sürdürülmesi için gerekli asgari refah hizmetlerinin sağlanması amacıyla devletin doğrudan ekonomiye müdahalesinin kurumsallaşmasının gerçekleşmiş olmasıydı. Gerçekte tarihçiler, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok tarihçinin yaptığı gibi, dünyanın daha 1930'ların sonunda *laissez-faire*'e⁴ geri dönüş noktasının ötesine geçtiğini yazdıklarında, bu pek tartışma konusu olmamıştı. Bundan sonraki bölümde, o dönemde çok daha kapsamlı devlet müdahalesine dayanan “karma ekonomi” kapitalizminin sanayileşen dünyada nasıl giderek daha güçlendiğini ve neden bu kadar uzun bir süre kapitalizmin doğasında var olan istikrarsızlığa nihai çareyi sunmuş gibi görüldüğünü inceleyeceğiz.

BAT'DA 1945 SONRASI EKONOMİK DURUM

İkinci Dünya Savaşı'nın birçok ülkede yol açtığı muazzam acılar nedeniyle, bu konuda arkalarına güçlü bir halk desteğini alan dünya liderlerinin bir kısmı, bu felaketin bir daha yaşanmamasını sağlayacak bir savaş sonrası dünya düzeni kurma konusundaki kararlılıklarını açıkça ifade etmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok gönülsüzce kavranmış olan derslerin artık öğrenilmesi konusunda kesin bir siyasi kararlılık söz konusuydu. Bu durum aynı zamanda iki temel ilkenin kabul edilmesi anlamına geliyordu:

- Devletin bütün vatandaşları için asgari ekonomik güvenliğin sağlanması konusunda kaçınılmaz sorumluluğu vardır.
- Milliyetçi yıkıcılığın yerini alacak kurumsallaşmış bir uluslararası işbirliğine ihtiyaç vardır.

Sovyetler Birliği tarafından uygulanmakta olan ve kolektif mülkiyet ile merkezi planlama temeline dayanan ekonomik ve sosyal modelin Batı'da giderek daha fazla ilgi görmeye başlaması, bu ilkelerin lehine bir siyasi motivasyonu güçlendiriyordu. Bu modelin yaratmış olduğu çekicilik, her ne kadar Sovyet sisteminin birinci elden bilgilerine değil de büyük ölçüde propaganda ve önyargıdan kaynaklanan idealist bir algılama temeline dayanmış olsa da, anlaşılabilir bir durumdu. 1940'lı yıllarda (ABD de dahil olmak üzere) Batı dünyasında yaygın olan duygu, kapitalist ekonominin geleneksel ortodoks uygulamalarının, 1930'larda yaşanan olayların da ortaya koyduğu gibi, büyük eksiklikleri olduğuydu. Buna karşılık savaş sırasında ekonomik ve sosyal politikalara kolektivist ve sosyalist benzeri bir yaklaşımın uygulanması zafere ulaşılması açısından hayati bir öneme sahip olduğu gibi, bu yaklaşımın barış dönemindeki sorunlar konusunda da etkinliğini gösteriyordu. Bu bağlamda Sovyet örneği, kuvvetlendirici bir kanıt olarak görülüyordu; çünkü onun totaliter yöntemlerine ne kadar karşı çıkılırsa çıksın, Sovyetler Birliği'nin, devlet güdümlü bir sistemin, yüksek büyü-

me oranlarının gerçekleştirilmesinin ve daha önce geniş tarımsal ekonomiyle geri kalmış bir ülkenin büyük bir dünya gücüne dönüşümünün temelini oluşturabileceğini kanıtlamış olduğuna itiraz edilemezdi.

1945'te Doğu ve Batı'nın galip müttefiklerinin ortak bir çabayla savaş sonrası küresel bir yeniden yapılandırmayı gerçekleştirmek üzere bir araya gelmeleri teorik olarak mümkündü. Bu gerçekleşebilir miydi sorusunun cevabı bu çalışmanın kapsamı dışında kalan alanlarda spekülasyon yapmayı gerektirir, bununla birlikte her iki tarafta da böyle bir şeyi istemeyen güçlü yerleşik çıkarların olduğunu da kaydetmekte fayda var. Faşizme karşı kazanılan zaferin hemen ardından Doğu ve Batı arasında başlayan soğuk savaş döneminde insanların çoğu, dünyayı birbirini yıkmaya çalışan rakip ideolojilerin ve ekonomik sistemlerin bakış açısından görmeyi öğrendi.

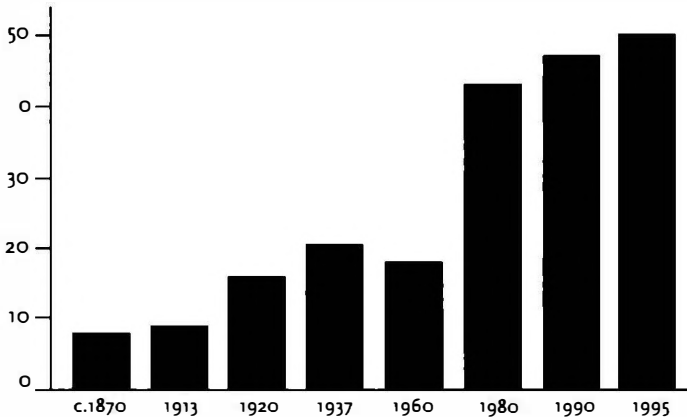
Batı'da savaş sonrasında kurulan ekonomik düzen işte bu ideolojik yarışma ortamı ve halktaki yaygın daha iyi hayat özlemi göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

AKTİF DEVLET

Önceki bölümde belirtildiği gibi, Batı demokrasilerinde kamuoyu, daha savaştan önce ekonominin yönetimindeki ana ilke olarak *laissez-faire* ortodoksluğundan kesin olarak uzaklaşma eğilimindeydi. Gerçekten de, devletin –hukuk, düzen ya da asgari kamu hizmetlerinin sağlayıcısı veya garantörü olmaktan çok– bir ekonomik aktör olarak kabulü ekonomik ve sosyal dengenin sağlanmasının temeli olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Böylece devlet sadece genişleyen alanlarda hizmet sağlamakla kalmıyor (eğitim, sosyal refah, halk sağlığı, konut, kamu ulaşımı ve kamu hizmetleri gibi önemli alanlarda), aynı zamanda giderek artan bir şekilde stratejik öneme sahip olarak değerlendirilen ticari işletmelerde azınlık ya da çoğunluk (hatta % 100 oranına kadar) hissedarı olarak işletme mülkiyetine sahip oluyordu. Uzun süre kıta ülkelerinin korporatist geleneğinin doğal sonucu olarak değerlendirilen bu yatırımların iki savaş arasında en göze çarpan örneği, İtalya'da holding şirketi Istituto per la Ricostruzione dell'Industria (IRI) aracılığıyla gerçekleştirilen büyük devlet iştirakleriydi.' Dahası, bu eğilim 1930'lu yıllarda bankacılık sektöründeki yaygın iflasların hükümet-

leri büyük bankaların çoğunu millileştirmek zorunda bırakmasıyla bütün kıtada kendiliğinden bir artış gösterdi.

Bununla birlikte devletin ekonomideki kollarının bu şekilde uzamasının, temel bir ideolojik dönüşümün sonucu olmadığı açıktır. Bu, daha ziyade yerine başka bir şey konamadığı için gerçekleşmiştir. Geleneksel olarak liberal ortodoksluğa sıkı sıkıya bağlı olan İngiltere örneği belki de bu durumu en iyi şekilde açıklayabilir. Bu geleneğe rağmen İngiltere hükümetinin iki savaş arasındaki dönemde toplam ulusal harcamalar içindeki payı 1914 öncesine göre yaklaşık ikiye katlanmıştı (1930'lu yıllarda ortalama olarak % 10'un üzerindeydi). 1947-48'de (savaşın bitmesinden sonra azalan savunma harcamaları nedeniyle devlet bütçesinde önemli bir azalma gerçekleşmesine rağmen) Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın % 30'una kadar çıkan harcamalar, bir sonraki refah döneminde azalsa bile hiçbir zaman savaş öncesi düzeyine inmedi. Önemli bir nokta, bu rakamların sadece merkezi ve yerel hükümetlerin bütçe harcamalarını yansımasıydı. Şirket sahibi ya da hissedarı olarak devletin ekonomideki genişleyen rolü bu rakamlarda görünmüyordu. Başka ülkelere ilişkin veriler incelendiğinde her ne kadar birçok ülkede İkinci Dünya Savaşı'ndan önce devletin rolünün İngiltere'de olduğundan daha fazla önem kazandığı gözlenirse de, benzer bir trendin sanayileşmiş dünyanın diğer bölgelerinde de yaşandığı görülmektedir.(Bkz. Şekil 1)

Şekil 1.
Toplam Kamu Harcamaları (GSYİH'nın yüzdesi olarak), OECD Ülkeleri
Kaynak: World Bank, World Development Report 1997

2. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında devletin ekonomideki rolü kendiliğinden arttı, ama savaş sonrası dönemde bunun önemi resmi politika-
kade açıkça kutsandı ve zamanın siyasal belgelerinde de haklı gösterildi. Bu
tutumun benimsenmiş olmasının nedeni, bu dönemde, tam istihdamın sağ-
lanması ve sürdürülmesinin önceliğinin herkes tarafından kabul edilmiş ol-
ması ve tam istihdamın ulaşılabilecek temel politika amacı olarak tanımlanmış
olmasından kaynaklanıyordu. Bu yeni doktrin savaş zamanındaki İngiliz ko-
alisyon hükümetinin ünlü raporunda açıkça ifade ediliyordu. Rapora göre
“hükümet savaş sonrasında yüksek ve istikrarlı bir istihdam düzeyinin sağ-
lanmasını temel amaç ve sorumluluklarından biri olarak” kabul ediyordu.²
Bu amaç benzer şekilde 1946 ABD İstihdam Kanunu’nda ve aynı yıl yazılan
Fransız Dördüncü Cumhuriyet Anayasası’nda da yer almıştı.

Aynı şekilde, böyle bir sorumluluğun kabulü, kendisini geçindire-
cek bir iş bulamayanlara asgari bir sosyal yardımın sağlanması anlamına
da geliyordu; çünkü onların kendilerini geçindirecek iş bulamamalarının,
kısmen de olsa, ekonominin beceriksizce yönetilmesinin sonucu olduğu
örtük olarak kabul edilmekteydi ve bu tamamen mantıklı bir varsayımdı. Bu
tür bir taahhüt yüz yıl öncesi kapitalist ideolojiye göre oldukça devrimci
olan bir öncüle dayanıyordu. Şöyle ki resmi ekonomi politikasının amacı,
en az “ulusların zenginliği”ni artırmak kadar, sosyal de olmalıydı. Aynı za-
manda, makroekonomik politika araçlarının makul bir şekilde uygulanma-
sı halinde tam istihdamı sağlayan bir ekonomik faaliyet düzeyinin devam-
lılığını sağlayacağı inancına da dayalıydı.

Ulaşılan konsensus, zamanın sayısız resmi belgesinde şu şekilde
açıklanmıştı:

- İşsizliğe getirilen geleneksel piyasa çözümleri –piyasa depresyonu karşısında ücret ve fiyatların talebin yeniden canlanacağı bir düze-
ye kadar düşmesine izin vermek– “modern koşullar altında”³ kabul
edilmeyecek kadar yavaş ve acı vericidir.
- Hükümetler, tam istihdamı sağlamak için, “özel sektör piyasaları-
nın kaçınılmaz dalgalanmalarını dengelemek üzere telafi edici ma-
liye politikaları uygulayabilirler ve uygulamalıdır.”⁴

Batılı hükümetler Keynesçi doktrini bu şekilde kutsarken, önemli şeyleri kadere bırakmışlardı. Politikalarını, talep yönetimi araçlarını kullanarak (para ya da maliye politikası araçları) ekonomik faaliyet düzeyini kontrol edebilmenin ve böylece işsizlik oranını, refah ve sosyal güvenlik bütçelerinin mali yükünün fazla ağırlaşmadığı bir seviyede tutabilmenin mümkün olabileceği varsayımına dayandırmışlardı. Böyle bir tehlikenin, önceki bölümde de belirtildiği gibi, İngiltere’de daha 1921’de Lloyd George yönetimi çok daha mütevazı planını açıkladığında farkına varılmıştı. Hatta İngiltere’de savaş sonrası sosyal sigorta planını tasarlayan (diğer ülkelerdeki politikaları da önemli ölçüde etkileyen) Beveridge Raporu’nda (1942) böyle bir planın uzun süreli ve yüksek bir işsizlik oranında uygulanabilmesinin mümkün olmadığı açıkça belirtilmişti. Bu açık riske rağmen, bu denli kapsamlı teminatların verilebilmesi belki de o sırada Batı demokrasileri üzerindeki, kitlelere 1930’ların yoksulluğu ve güvensizliğinin yerine hakiki ve kalıcı bir “yeni anlaşıma”nın sağlanması yönündeki çok büyük siyasal baskıların boyutları hakkında fikir vermektedir.

Yatırımların Teşviki

Hükümetler üretim ve istihdam düzeyini etkilemek üzere makro-ekonomik yönetim silahlarını uygulamaya girişmenin yanında, ekonomik faaliyetlerin canlandırılmasına yardımcı olmak üzere başka müdahale biçimlerine de başvurmuşlardı. Bunlar arasında en göze çarpanı yatırımların teşvikine yönelik müdahalelerdi. Özel yatırımlar, devlet sübvansiyonları, teşvikler ya da devletin şirketlere doğrudan sermaye iştiraki yoluyla canlandırılmaya çalışılıyordu. Bu mekanizmaların –bağışlar, vergi ayrıcalıkları, borç garantileri ve Ar-Ge sübvansiyonlarını içeren– çoğalması birçok ülke açısından (özellikle Kıta Avrupası’ndakiler ve Japonya için) ekonomik kalkınmaya geleneksel yaklaşımlarının sadece bir uzantısıydı. Yine de, bunun savaş sonrası dönemde Batı’nın bütün piyasa ekonomilerinde (ABD’de dahil olmak üzere) hızla artması, “korporatizm”in savaş sonrası kapitalizminde evrensel olarak kabul edilen bir unsur haline geldiğini ifade ediyordu. O zamanlar pek algılanamayan –ve 1990’ların sözde daha *laissez-faire* ortamında bile hâlâ geniş kabul görmeyen–, şirketlere bu şekilde kont-

rolsüz devlet desteğinin rekabet ve uluslararası ticaret kalıplarında ciddi sapmalara neden olacaktı.⁵

Uluslararası İşbirliği

1. Dünya Savaşı'ndan çıkartılan en önemli ders, özellikle savaş makinesinin tahrip gücünün giderek arttığı sanayi çağında, milliyetçiliğin yol açabileceği feci sonuçlardı. O nedenle, çatışmanın gerçekten de “savaşı bitirmek için savaşmak” olduğunun görüldüğü bu ortamda, büyük güçler 1920’de, uluslararası anlaşmazlıkların savaşı halledilebilmesi ve toplu bir güvenliğe ulaşılabilmesini sağlamak için Milletler Cemiyeti’ni oluşturdular. Cemiyetin bir başka görevi de –karşılıklı düşmanlığın artmasında önemli bir faktör olarak kabul edilen– uluslararası ekonomik ilişkilerden kaynaklanan sorunlara yönelmek ve bu alanda daha büyük bir uyumu sağlamaya çalışmaktı. Ancak başlangıçtan itibaren ya yeterince güçlü yapılar kurulamadı ya da kilit üyeler, dünya ekonomik işbirliğinin sağlanması konusunda ateşkes sonrası tarafların anlaşma koşullarına uymasının sağlanmasında olduğundan daha fazla etkin olacaklarına dair yeterli teminatı veremediler. Başkan Woodrow Wilson’un bu cemiyetin en önemli mimarı olmasına rağmen, Birleşik Devletler Kongresi’nin ABD’nin cemiyet üyeliğini onaylamayı reddetmesi bu durumun nedenlerinden biriydi.

Milletler Cemiyeti’nin başarısızlığından ve yeni bir dünya savaşının şartlarının oluşmaya başladığı 1930’lu yıllarda yavaş yavaş dağılmasından, 2. Dünya Savaşı sonrasında yeni uluslararası işbirliği kurumlarını oluşturmaya çalışan dünya liderleri önemli dersler almıştı. Bunlardan biri, ticari ve parasal ilişkilerin yönetimine ilişkin olarak, uluslararası çevrelerce benimsenmiş kuralların uygulanmasından sorumlu olan ve üye devletleri de bu kuralları uygulamaya zorlama –en azından fikir olarak– yetkisine sahip kurumların oluşturulmasıydı. Aynı zamanda, ulusal ekonomilerde yaygın biçimde devlet müdahalesine yönelişi yansıtır şekilde, ekonomik açıdan geri kalmış ülke ve bölgelerin kontrol edilmeyen piyasaların merhametine bırakılması yerine, buraların kalkınmasını destekleyecek mekanizmaların oluşturulmasının da hayati öneme sahip olduğu hissedilmeye başlanmıştı.

Bu gelişmelerin sonucunda 1946'da Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası kurulurken, 1947'de de Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) imzalandı. Ekonomik sorunlarla ilgili olarak üye devletler arasında daha yakın işbirliğinin ve müzakerelerin sağlanmasının teşviki yanında bu kurumlar; a) ulusal paraların, istikrarlı (sabit fakat ayarlanabilir) döviz kurlarını sağlayacak ve gereksiz devalüasyonları önleyecek şekilde yönetiminin gerçekleştirilmesi ve b) uluslararası ticaretin, korumacılığın en aza indirilmesi ve ayrımcılık yapılmaması ilkeleri temelinde yönetilmesi için kurallar oluşturdular. Aynı dönemde, yeni kurulmuş olan (ve 1945'te Milletler Cemiyeti'nin yerini alan) Birleşmiş Milletler bünyesinde, bu kurumun organlarından Ekonomik ve Sosyal Konsey'e bağlı olarak faaliyet gösteren, ekonomik kalkınmanın çeşitli alanlarına ilişkin uzmanlık kuruluşları oluşturuldu. Bunlardan biri de ilk olarak Milletler Cemiyeti'ne bağlı bir örgüt olarak kurulan, daha sonra Birleşmiş Milletler'in kurulması üzerine 1946'da bu örgüt bünyesinde yer alan ilk uzmanlık kuruluşlarından biri olan Uluslararası Çalışma Örgütü'ydü (ILO). Örgütün görevi ülkelerdeki çalışma yasalarında ve bu alana ilişkin uygulamalarda standartlar geliştirmek ve bu standartları ileriye götürmektir.

Ancak hemen savaş sonrası dönemin uluslararası ekonomik işbirliği ruhunun en dikkate değer bir şekilde ifade eden, yeni uluslararası kurumların değil, ABD hükümetinin bir girişimiydi. Marshall Planı olarak adlandırılan bu girişim, 1947-1952 yılları arasında 13 milyar dolar tutarında (1990 ortalarının fiyatlarıyla yaklaşık 100 milyar dolar) ABD yardımının savaşta harap olmuş ve iflas etmiş Batı Avrupa ekonomilerine bağış ya da düşük faizli krediler şeklinde aktarılmasına yol açtı. Bu programın uygulanması hiç şüphesiz kısmen, 1918 sonrasının yanlışlarından birine bir tepkiydi. O dönemde tazminatların ve savaş borçlarının ödenmesine yönelik katı uygulamaların, sonraki ekonomik ve siyasi gelişmeler üzerinde çok ciddi olumsuz etkileri olmuştu. Böylece Marshall Planı'ndan sonra, Versailles Antlaşması'nın ruhuna aykırı bir şekilde, yenilmiş olanları (başka millete mensup olsalar bile) cezalandırmak yerine, onların ekonomik durumlarının iyileşmesine yardımcı olmaya çalışılmasını ileri sürmek artık daha kolaylaşmıştı. Bu uygulama aynı zamanda, Truman Doktrini olarak adlandırılan ve –Marshall

Plan'ı kapsamında yardım edilmesi önerilmiş (ancak bu yardımı kabul etmemiş) de olsa– Sovyetler Birliği'nin kontrol edilmesi ilkesi temelinde oluşmaya başlayan ABD dış politikası ile de tutarlıydı.

Marshall Planı, arkasındaki esas motivasyon ne olursa olsun, kendi çıkarını bilmenin önemli bir örneğiydi.

Çünkü, bunun, izleyen yirmi beş yıl boyunca tüm Batı dünyasında sürekli bir ekonomik gelişme ve zenginlik dönemini getiren kuvvetlerin serbest kalmasındaki önemini, o zamandan bu yana çok az kişi reddetmiştir. Marshall Planı aynı zamanda, komünist ideolojinin ve dolayısıyla Sovyet tehdidinin cazibesini sınırlı tutma şeklindeki siyasal amaca da hizmet etmiştir.

Dolayısıyla, Marshall Planı bu bölümün başında, 1945 sonrası sanayileşmiş Batı dünyasının iktisat stratejisinin egemen konuları olarak tanımlanan iki ilkenin bileşimi olarak görülebilir: herkes için asgari ekonomik güvenliği sağlamak üzere devlet müdahalesi ve uluslararası işbirliği. Nitekim bu plan ulusal hükümetler tarafından kendi sınırları içinde uygulanmakta olan Keynesçi politikaların uluslararası düzeyde uygulanması olarak kabul edilebilir. Devletin mali kaynaklarının ekonomik faaliyetleri canlandırmak üzere ilk defa bu şekilde kullanılması ve ortaya çıkan bolluk derecesinin büyüklüğü veri alındığında, birçok gözlemcinin bu iki gelişmeyi neden ve sonuç olarak değerlendirmesi ve Keynesçiliği kapitalist ekonomilerin doğasındaki istikrarsızlığa bir çare olarak görmesi şaşırtıcı sayılmaz.

Savaş sonrası refah döneminde gerçekleşen büyümenin, süresi ve derecesi açısından geçmişte, en azından güvenilebilir ve karşılaştırılabilir verilerin bulunabildiği görece kısa iktisat tarihi içinde, bir başka örneği yoktu. 1950 ve 1973 yılları arasında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)⁶ üyesi olan –hemen hemen sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin tümünü kapsayan– ülkelerde kişi başına ortalama reel gelir yaklaşık yüzde 160 (yılıda yüzde 4'ün üzerinde) oranında artmıştı. Bu durum iki savaş arasındaki dönemde yaşanan durgunlukla çarpıcı bir tezat oluştururken, aynı zamanda Sanayi Devrimi'nden beri karşılaştırılabilir uzunluktaki herhangi bir dönemde gerçekleşen büyüme hızlarının en az iki katına karşılık geliyordu.

Keynesçiliğin temsilcilerinin o dönemde bu sıradışı sürekli genişlemenin kendi politikaları sayesinde gerçekleştiğini ileri sürme hakkını hissetmiş olmaları anlaşılabilir bir durumdur. Ancak 1970'lerin ortalarından itibaren OECD ekonomilerinin uzun bir durgunluğun ardından (sonraki bölümde incelenecek olan) resesyona girmelerini engelleyememiş olması nedeniyle, bu politikaların öneminden bugün kuşku duyulmaktadır. Bu durum, 1945'ten sonra Keynesçi müdahaleciliğin yerine geleneksel ortodoks politikaların uygulanmış olsaydı, yine de bu benzeri görülmemiş refah döneminin yaşanabileceğini ileri sürmek anlamına gelmemektedir. Aksine, hükümetlerin refah devletinin genişletilmesiyle birlikte büyümenin de sürdürülmesi konusunda açık taahhütleri olmasaydı, gerçekleşen büyüme oranlarının daha düşük ve daha devamsız olacağından pek kuşku duyulmamaktadır:

- Hükümetlerin, kamu kaynaklarını en yüksek genişlemeyi sağlayacak şekilde kullanmaya çok istekli olduklarını algılayan tüketicilerin ve özel şirketlerin güvenleri artmış, borçlanma, tüketim ve yatırımlar konusunda çok daha hevesli hale gelmişlerdir.
- Büyük ölçüde refah devletinin yeniden bölüşümcü etkisi sonucu gelir dağılımında meydana gelen iyileşme, düşük gelir gruplarının efektif talebinde artışa neden olmuştur; çünkü bu grupların gelirlerinde meydana gelen ilave artışlar tasarruflardan çok tüketime yönelmektedir (ya da iktisatçıların deyimiyle bu grupların marjinal tüketim eğilimi yüksektir).

Ancak bugün açık olarak görünen, o dönemde özellikle dayanıklı tüketim malları konusunda büyük çaplı doyurulmamış bir talebin mevcudiyeti ile bu malların giderek daha ödenebilir fiyatlarla üretilmesini sağlayabilecek teknolojinin mevcudiyetinin çakışmış olmasının, yaşanan refah dönemine en önemli katkıyı yapmış olduğudur. Keynesçi analizin standart terimleriyle söylersek, "gizli" talep zaten mevcut iken, bütün talep yönetimi politikalarının ve piyasa müdahalesinin yapabileceği, bu talebin "efektif" talebe dönüşmesine yardımcı olmaktı; yapamayacağı ise, olmayan tale-

bi yaratmaktı. Bazı daha naif Keynesçiler ve iktisatçı olmayanların çoğu bunun olabileceğini sanır (bazıları bugün hâlâ böyle olduğunu sanmaktadır). Kısacası büyümenin kökenleri sorunu –ve büyümenin nasıl yapay olarak uyarılabileceği– en makul Keynesçilerin, refah döneminin en yüksek noktasında dahi kabul ettikleri gibi, çözümsüz kalmıştı.⁷

Refah dönemi devam ederken bu tür görüşlere aldırış edilmemesi şaşırtıcı değildi. Gerçekten, sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin 1950’lerde ve 1960’larda yüksek büyüme oranlarını sürdürme konusundaki olağanüstü başarısı nedeniyle birçok kişi artık büyüme sorununun halledilmiş olduğunu varsayıyordu. Bu elbette daha çok politikacıların yapılmasını uygun buldukları bir varsayımdı; çünkü büyüme sosyal olsun, ekonomik olsun, hemen tüm algılanan hastalıkların neredeyse sayılır hale gelmişti. Örgütlü emeğin daha fazla ücret ve sosyal yardım taleplerine –tam istihdam koşullarında sık sık olur– ücretlerin sınırlı tutulmasının rekabet gücünü artırarak ve enflasyonu aşağıda tutarak gerçek büyümeyi sağlayacağı ve bunun da hem işçilerin hem de işverenlerin yararına olacağı gerekçesiyle karşı çıkılabiliyordu; bunda bir miktar doğruluk payı da vardır. İşçilerin, kendi yaşam standartlarının yükseldiğini algıarlarsa, bölüşümde eşitlik sorunlarıyla daha az meşgul olacakları ilkesi düşünülürse, bunun maddi koşullarda daha fazla eşitlik taleplerini engellemede özellikle işe yaradığı görülebilir. Bu nedenle “yükselen deniz bütün gemileri kaldırır” sloganı bütün politikacılar tarafından her yerde devamlı kullanılır olmuştur.

Ticari Liberalizasyonun Etkisi

Savaş sonrası yaşanan refah döneminde bazı yorumcular tarafından getirilen tuhaf bir açıklama da, bu gelişmeye uluslararası ticaretin liberalizasyonunun neden olduğuydu. Dünya liderlerinin 1930’ların korumacılığını uluslararası işbirliği lehine bilinçli şekilde reddetmesiyle uyumlu olarak, 1948 yılında ortak kurallara ve ayrımcılık yapmama ilkesine dayanan daha açık bir ticaret sistemini oluşturmak amacıyla GATT’ın kurulmuş olduğu doğrudur; GATT’ın sonraki yıllarda birbirini izleyen vergi indirimlerinin uygulanmasını sağlayarak bu yolla gerçekleştirilen korumacılığın önemli ölçüde azalmasına yol açtığı da. Ancak o zamandan beri, daha

önce de belirtildiği gibi, bütün OECD hükümetleri kendi ekonomileri içindeki belirli sektörler, şirketler ya da bölgeleri desteklemek üzere selektif müdahale ve sübvansiyon politikaları uygulamışlardır. Bu uygulamalar, vergi indirimlerini büyük ölçüde etkisiz hale getirirken, hükümetlerin eskiden olduğu gibi, ekonomilerinin siyasi olarak hassas ya da stratejik önemde gördükleri bölümlerini korumalarını mümkün kılmıştı. Üstelik korumacılığın bu biçimi, hem daha esnek olması ve hem de daha az göze çarparak yabancı rakiplerin ve GATT'ın dikkatini daha az çekmesi nedeniyle, daha avantajlıydı. Bazı durumlarda, örneğin tekstil gibi, sanayileşmiş Batı ülkelerindeki büyük sanayilerin gerilemesini engellemek üzere bu tür araçların kullanımı şüphesiz ki çok pahalıydı ve siyasi olarak da savunulabilir değildi. Ancak o zaman bile, 1960'larda uygulamaya konan Çoklu Elyaf Anlaşması'nda olduğu gibi, gerileme sürecini yavaşlatan mekanizmaları tasarlamak mümkün olmuştu.

Bu nedenle, GATT tarafından vergi tarifelerinde gerçekleştirilen indirimlerin, OECD ülkelerinde 1950-1973 döneminde yaşanan hızlı ekonomik büyümenin önemli bir uyararı olduğunu ileri sürmek ya da bu dönemde dünya ticaret hacminin dört kat artmış olmasının en önemli açıklaması olduğunu savunmak tamamen akıl dışıdır. Art arda gerçekleşen vergi indirimlerinin 1970'lerde refah döneminin sona ermesini ve durgunluğun başlamasını engelleme konusundaki başarısızlığını hatırlamak, bu konudaki kuşkuları gidermeye yeterlidir. Ancak bununla birlikte GATT'ın işleminin ticaretin genişlemesini ve dolaylı olarak da büyüme hızını kolaylaştırdığı ve böylece olabileceğinden daha yüksek gerçekleşmesini sağladığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu anlamda GATT uygulamaları, büyümenin desteklenmesinde makroekonomik yönetim politikalarının ve resmi müdahale politikalarının tamamlayıcısı olmuştur, ama 1950'lerde ve 1960'larda büyüme hızlarının neden bu kadar yüksek olduğunun açıklanmasındaki payı bundan fazla değildir.

ARTAN ÇELİŞKİLER

Savaş sonrası kapitalist düzenin küresel ekonomik genişlemeyi sağlama konusundaki açık başarısı, doğal olarak, doğal olarak, olumsuz eleştir-

ilerle karşılaşmaması yapısında ve ilişkilerinin doğasında varolan anormalliklerin çoğunun önemsenmemesi eğilimine yol açmıştı. Ancak çok hızlı büyümenin dinamikleri kaçınılmaz olarak bu rahatlık ortamını bozmaya başladı ve yavaş yavaş bu tür zayıflıkları önemsemek zorlaştı. Bu zayıflıkların temelindeki çelişki şuydu: Bir taraftan ulusal hükümetler içinde büyüme ve istihdam amaçlarına ulaşmak için giderek daha müdahaleci bir yaklaşımı benimserken, uluslararası ekonomik ilişkilerde o zamana kadar ki en kontrolsüz ve koordinasyonsuz dönem yaşanıyordu; ama ne yazık ki “serbest” bir piyasaya göre son derece saptırılmış bir biçimde. (Buna da genelde ulusal hükümetlerin bu müdahale kararları neden oluyordu.)

Bu anormallik uluslararası ekonomik ilişkileri yöneten, öncakilere göre çok daha iyi yapılanmış kurumlar ve düzenlemelerin varlığına rağmen ortaya çıkmıştı. Bu yapıların eksikliği, tam egemenliğe sahip ve dolaşısıyla fiilen istedikleri uygulamaları gerçekleştirebilen üye ülkeleri uysallıkla itaat etmeye zorlama gücü olan, tek tek veya topluca, etkin bir uluslarüstü otorite statülerinin olmamasıydı. Bunun sonucunda ulusal hükümetler birbirlerine meydan okumaya, birbirlerini tuzağa düşürmeye başladılar. Eğer kuralları ve yapılar, diğerlerinin yararına ve kendi çıkarlarına ters düşecek şekilde tasarlanmışsa bunları önemsemiyorlardı.

Ortaya çıkan uluslararası ekonomik anarşi eğilimini, savaş sonrası dünya ekonomisinin iki yeni özelliği daha da kuvvetlendiriyordu.

Yeni Ulusların Bolluğu

Sanayi Devrimi öncesinden beri dünya ekonomik gelişme kalıbının belirlenmesinde önemli rol oynayan (çoğunlukla Avrupalı) sömürge imparatorluklarının çözülmesi, 1945’ten sonra kaçınılmaz hale gelmişti. Bu imparatorlukların çöküşünün nedenleri oldukça karmaşık olduğundan, burada tam bir analizin gerçekleştirilmesi mümkün olmasa da bunlar aşağıdaki maddelerin bileşimi olarak özetlenebilir:

- a- Demokrasi ve eşit hak ilkelerinin giderek daha fazla kurumlaştığı (en azından söylem düzeyinde) bir dünyada sömürgeciliğin kalkması-na ilişkin politik baskıların artması,

- b- Hem yerel direnişin hem de bağılı halkların yaşam düzeyini geliştirme ihtiyacının (daha önceki Milletler Cemiyeti'nin anayasasında olduğu gibi Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ndeki ilkelerin gereği olarak) artması karşısında sömürgeci güçlerin işgalin mali yükünü taşıyamaz hale gelmeleri.

Sömürgeciliğin sona ermesinin önemli bir sonucu biçimsel olarak egemen ve bağımsız çok sayıda yeni devletin ortaya çıkmasıydı. Öyle ki 1945 yılında Birleşmiş Milletler kurulduğunda 50 olan üye sayısı, 1974 yılında 137'ye yükselmşti. “Kendi kaderini tayin” ilkesinin kazanmış olduğu bu açık zafer, dikkatlerin, bu ülkelerin birçoğunun herhangi bir homojen ulusal kimliği olmayan ya da sahici bir bağımsızlığa ulaşılmasına imkân vermeyecek kadar küçük bir ekonomik tabana sahip yapay oluşumlar olduğu gerçeğinden uzaklaşmasına yol açmıştı. Tabii, iktidarın biçimsel olarak devredilmesi siyasal bir zorunluluktan ve bu gerçeklerin söz konusu zorunluluğu engellemesine izin verilmedi.

Gerçekten, bütün bu yeni devletler, Latin Amerika'da ve başka yerlerde daha önceden mevcut olanlar gibi, oldukça fakir ve az gelişmişlerdi. Bunların ekonomik yapılarına egemen olan,

- geçimlik tarım ekonomisi ile para ekonomisinin dışında kalan diğer “enformel” faaliyetler ve
- belirli ihraç malları açısından sanayileşmiş ülke pazarlarına yüksek bağımlılıklarıydı. (Bu durum onlara sömürge yönetimlerinden miras kalmıştı.)

Üçüncü Dünya ülkeleri olarak da adlandırılan az gelişmiş ülkelerin (AGÜ) sorunları sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu aşamada vurgulanması gereken, o kadar çok sayıda yeni ve oldukça fakir ülkenin ortaya çıkmasının savaş sonrası dünya ekonomik düzeninin uzun dönemli yönetilebilirliği açısından ciddi sorunlar doğurmuş olduğudur. Ancak o dönemde sanayileşmiş ülkelerdeki (hatta yeni ortaya çıkan birçok ülkedeki) otoriteler bu potansiyel sorunları görmezden gelmeyi tercih etmişlerdi.

Ortada bu kadar çok ülke olunca uluslararası yatırım, üretim ve ticaret kalıpları çığırından çıkmıştı, çünkü bu ülkelerin her birinin vergileme ve kamu harcaması yapma özerkliği olan devletleri vardı ve her biri ayrı ayrı dünyanın geri kalanıyla ticari ve mali ilişkilere girmekteydi. Bu durum büyük ölçüde az gelişmiş ülke hükümetlerinin birçoğunun diğer hükümetler, uluslararası kuruluşlar (Dünya Bankası gibi), özel şirketler ya da mali kurumlar tarafından sağlanan dış kaynaklara aşırı bağımlı olmasından kaynaklanıyordu. Bu bağımlılık, hükümetlerin, ülkeleri için –ya da çoğu zaman olduğu gibi yüksek mevkilerde olup karar alma gücü olan az sayıda insan için– elde edecekleri mali yardım karşılığında yabancı kuruluşlar ya da çıkar gruplarının belirli ticari, ekonomik ya da gerçekte siyasal amaçlarına uygun şekilde davranma eğilimlerinin artmasına neden oluyordu.

Hükümetlerin bu şekilde yabancı çıkarlar tarafından yönlendirilmeleri tabii ki yeni bir şey değildi. Yeni olan, böyle yönlendirilen hükümetlerin (bu ülkelerin çoğunda demokratik hesap verilebilirlik yapısı sanayileşmiş ülkelere göre daha az gelişmişti) sayısının büyük ölçüde artmış olması ve savaş sonrası uluslararası ekonomik rejiminin ülkeler arası mal ve sermaye akımlarını daha serbestleştirmesi nedeniyle piyasa sapmaları potansiyelinin büyümüş olmasıydı. Bu potansiyel, belli bölgelerde veya ülkelerdeki büyük şirketlerin veya sanayilerin kârlılığının ve piyasalarının, başka yerlerde yatırım yapan rakiplerine sübvansiyonlar ya da vergi indirimleri sağlanarak kesilmesi suretiyle yaratıldı. Bu potansiyelin piyasa istikrarsızlığının gerçek bir kaynağı haline dönüşmesini ise oldukça yeni ikinci bir olgunun ortaya çıkışı hızlandırdı.

Çokuluslu Şirketler

Az gelişmiş ülke hükümetlerini kendi amacına göre kullanmanın mümkün hale gelmesi, doğal olarak büyük şirketleri de aynı şeyi yapmaya teşvik etti. Burada çok önemli faktörler jet uçaklarının gelişimiyle hızlanan ulaşım ve haberleşme teknolojisinde sağlanan gelişmelerdi. Böylece şirket yöneticileri dünyanın çeşitli yerlerindeki bağlı şirketlerini eskiye göre çok daha yakından izleyebiliyor ve kontrol edebiliyorlardı. Aynı dönemde, devam eden refah ve OECD ülkelerinde kurulmuş ve büyümüş olan şirketle-

re getirilen sınırlamalar (anti tekel kanunlarıyla) bu şirketleri deniz aşırı ülkelerde büyüme olanakları aramaya zorlamıştı. Bu gelişmelerin sonucunda farklı ülkelerde faaliyet gösteren, giderek bu ülkelerden hiçbirine özel bir bağlılığı olmayan ve tabii ki şirket ortaklarının çıkarının her şeyin üzerinde olduğu çokuluslu şirketler ortaya çıktı.

Bir süre için yaygın olarak bu şirketlerin, dünya ekonomisinin gidişini kontrol eden ya da yakında edecek olan güçlü kurumlar olduğuna inanıldı. Çokuluslu şirketlerin boyutlarından (birçoğunun satış hacmi, tek tek ülkelerin önemli bir bölümünün ulusal gelirinin üzerindeydi) ve onların piyasalar, sermaye ve teknoloji üzerinde sahip oldukları düşünülen etkin kontrol gücünden yola çıkarak geliştirilen bu görüş, özellikle 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında çok yaygındı.⁸ Ancak 1970'lerde uzamış refah döneminin çöküşüyle birlikte bu görüş de geçerliliğini büyük ölçüde yitirdi; çünkü bu çöküş dünya ekonomisinin, gerçekte ne hükümetlerin ne de şirketlerin kontrolünde olduğunu göstermişti.

Daha sonra "küresel ekonomi" olarak adlandırılacak olan yapının temeli buydu. Belki şaşırtıcı sayılabilir ama küresel ekonomi 1990'larda dinamik, serbest piyasa ekonomik sisteminin tam modeli olarak alkışlandı, ne hükümetlerin ne de özel şirketlerin gelişme kalıbını denetleyebiliyor olması bir meziyet olarak görüldü. Oysa bu aslında savaş sonrasındaki dünya ekonomisini kontrolsüz rekabet yerine uluslararası işbirliği çizgisinde örgütlenme girişiminin mirasıydı. Bunun büyük bir piyasa sapmasının yol açtığı anarşiyle sonuçlanmış olması, egemen ulus-devlet fikrine yersiz bir bağlılık gösterilmesinin yanında, çokuluslu şirketlerin gücünü sınırlama konusundaki siyasi kararlılık eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Bundan sonraki bölümde, savaş sonrası Keynesçi yaklaşımın çöküşünün, nasıl yavaş yavaş bu modelin arkasındaki müdahaleci varsayımlardan geri adım atılmasına (en azından görünüşte) yol açtığını göreceğiz. Ama aynı zamanda bunun son dönem kapitalizminin sökülüp atmayı başaramadığı bir miras olduğunu ve ultraliberal ideolojinin tüm canlılığına rağmen devlete bağımlılığının kaçınılmaz olarak arttığını da göreceğiz.

REFAH DÖNEMİNİN SONU VE NEOKLASİK TEPKİ

Keynesçi ekonomi stratejilerinin 1960'ların ortasında, görünürdeki başarısının arifesinde, devletin piyasaya akıllı müdahaleleriyle az çok sürekli bir büyümenin mümkün olabileceği, bütün Batı'lı iktisatçıların evrensel itikadı haline gelmişti. Tam bu fikir neredeyse karşı çıkılmaz bir ortodokslik haline gelmek üzereyken, 1970'lerin başlarında küresel ekonomi İkinci Dünya Savaşı öncesinden beri görülmeyen türden sert çevrimsel dalgalanmaların geri dönüşüyle sarsıldı.

1974'te başlayan resesyonun sorumlusu olarak, Batı'da hemen hemen fikir birliğiyle, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü OPEC'in 1973 sonunda ham petrolün dünya fiyatlarını aniden 4 kat artırması ile ortaya çıkan petrol "şok"u gösterilmişti. Bu yorum, krizi, esas olarak ekonomi dışı nedenlerle dünya ekonomisini kargaşaya itmek isteyen belirli bir grubun irrasyonel davranışları sonucu olarak açıklamak isteyen iktisatçılara uygun gelmişti. Aynı zamanda sanayileşmiş ülkelerdeki politik liderler de içine düşmüş oldukları duruma Üçüncü Dünya'lı bir günah keçisi bulmuş olmaktan çok memnundular. Dahası petrol fiyatlarının fırlamasının ve bunun kısmen siyasi nedenlerle gerçekleştirilmesinin, 1972-73'te görülen hızlı büyümenin çöküşünün ve resesyonun başlamasının doğrudan nedeni olması oldukça makul bir açıklamaydı da.¹

Bugün, geriye bakıldığında bu gelişmenin dünya ekonomisinde yaşanan sağlıksızlığın nedeni değil, belirtisi olduğu görülebilir; çünkü 1960'ların başlarından beri varıl başına fiyatı yaklaşık 2 dolar civarında olan ham petrol fiyatlarındaki artış, OPEC tarafından 1971'de² döviz kurlarının az çok sabit olduğu Bretton Woods sisteminin çöküşü ve 1972-73 spekülasyonlu refah döneminde OECD ekonomilerinin hızlı ısınması sonucunda ortaya çıkan küresel enflasyondaki artışa verilen –biraz aşırı olmakla birlikte– mantıklı bir karşılıktı. Bu olaylar, aynı zamanda orta ve uzun dönem ekonomik büyüme beklentilerindeki devamlı kötüleşme sürecinin en üst

noktası olarak görülmelidir. Bu durum birbiriyle ilişkili iki nedenden kaynaklanmıştı: OECD ülkelerinde tüketici piyasalarının artan doygunluğu ve sabit sermaye yatırım alanlarının giderek kısıtlaşması (herhangi bir kapitalist ekonomik yapının sağlığı açısından son derece önemli bir durum).

Petrol şokunda olduğu gibi, savaş sonrası uluslararası para düzeninin çöküşüne ilişkin yapılan açıklamalarda da bu gibi yapısal zayıflıklar üzerinde durulmamakta, onun yerine teknik parasal nedenlerin analizinde ve ABD'nin Batı Avrupa karşısında görece kötüleşen performansı üzerinde yoğunlaşılmaktaydı.

PIYASALARIN DOYMASI

Sanayileşmiş ülkelerdeki birçok tüketici piyasasının giderek olgunlaşması, 1960'ların sonunda bu ülkelerin ekonomik büyümesine önemli bir sınırlama getirdi. Dayanaksız tüketim mallarına (yiyecek, içecek ve giyim) talebinin durağanlaşmasına ilave olarak, dayanıklı tüketim malları piyasalarında da (otomobil, televizyon seti vb.) artık 1950'ler ve 1960'ların başlarında olduğunda gibi piyasaya yeni giren alıcıların yaratmış olduğu talep genişlemesi değil, mevcut alıcılardan kaynaklanan talep artışları söz konusuydu. Bu nedenle mallara yönelen talep 1960'ların ortalarına kadar ki gibi yüksek oranlarda artmıyordu. Savaş sonrası döneme göre çok daha yavaşlamış olan nüfus artış hızına göre büyüyen bir talep söz konusuydu.

Bu durum bu piyasalara hizmet sunan şirketleri daha fazla büyüebilmek için –özellikle rakiplerini ele geçirmeleri en azından ulusal sınırları içinde anti tekel kanunlarıyla sınırlandırılmışsa– yeni ürün ya da hizmetlere yönelmek zorunda bıraktı. Bunun sonuçlarından biri, özellikle ABD'de telefon aygıtı imalatından otel zincirlerine kadar uzanan çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren büyük şirket gruplarının ortaya çıkmasıydı.

Bu çeşitlenme çabaları, mallara olduğu kadar hizmetlere de yönelmeye başlayan tüketim kalıbına da yansdı. Bunun en açık örneği, geleneksel olarak hali vakti yerinde kişilere, bir başka deyişle pahalı ve uzun süreli tatil yapabilecek kadar paraya ve zamana sahip olanlara ait bir tüketim biçimi olan uluslararası turizm idi. Ancak 1960'ların başından itibaren havayolu seyahatinin ucuzlamasıyla bütün Batı Avrupa ülkelerinde görece

yoksul kişiler için bile yıllık tatillerini Akdeniz sahillerinde geçirmek mümkün hale gelirken, turizm de kitlesel turizme dönüşüyordu.

Bu tür yeni tüketici piyasalarının gelişmesi, mevcut piyasaların doymuş olmasının yarattığı etkiyi gidermeye yetmedi. Bunun önemi, yavaş yavaş da olsa şimdilerde anlaşılmaktadır. Bu durumun o dönemde birçok iktisatçı tarafından tam olarak algılanamamasının nedeni, onların, ekonomilerin gelişimine oldukça katı varsayımlarla bakmaya ve uzun dönemin az çok yakın geçmişe benzer olduğunu varsaymaya olan eğilimleriydi. Onlara göre her ekonominin normal ya da “altta yatan” bir büyüme trendi vardı, bundan ancak olağan dışı koşullarda ve kısa süre için sapma olabilirdi. Benzer şekilde, daha önce de belirtildiği gibi, Keynes’in acemi havarilerinin çoğu kendilerini, sadece ekonomiye daha fazla para enjekte edilerek gerçekleştirilecek “talep yönetiminin” artan tüketimi hızlandıracağına inandırmışlardı. Böylece aşırı üretim kapasitesi sorunu bir daha söz konusu olmayacaktı. Onların, OECD hükümetlerinin çoğuyla birlikte, göremedikleri, satın alma gücünün kısa dönem sınırlarına bir kez ulaşıldıktan sonra, onu yapay olarak arttırmaya çalışmanın tek sonucunun enflasyon olacağıydı.³

Hükümetler bu tehlikeyi, büyümeyi sürdürmek için her zamankinden daha güçlü para ve maliye politikalarına başvurdıkları 1970’ler civarında görmeye başladı. Bu politikalar hem bütçe açıklarının artmasına (10 yıl önce GSYİH’nın % 7’si oranında bütçe fazlası veren OECD ülkelerinde 1970 yılında bütçe açıkları GSYİH’nın % 1.1’ine yükselmişti) hem de banka kredilerinin büyük ölçüde genişlemesine yol açmıştı (bkz. Dördüncü Bölüm). Üstelik talebin bu şekilde yapay olarak artırılması, tüketici kredilerinin ucuzlatılmasıyla sağlandığı ölçüde, gelecekteki resesyonun daha da derinleşmesine hizmet ediyordu; çünkü tüketici borçlarının düzeyinin cari gelire göre yükselmesi, kaçınılmaz olarak sonraki yıllarda gelecekteki gelir daha büyük bir kısmının borç ödemesine ayrılmasına yol açacaktı. Bu da doğal olarak tüketim düzeyini düşürecekti.

Mevcut tüketici ürün piyasalarının olgunlaşmış olması, yeni tüketim alanlarının açılmasına yönelik çabaları ve tüketicilere sunulabilecek mal ve hizmetler alanındaki sınırlamaların gevşetilmesi amacıyla hükümetlere ve kanun yapıcılara yönelik olarak artan baskıları açıklıyordu.

ABD’de 1973’te pornografi üzerindeki yasal sınırlamaların kaldırılması ve televizyon ve sinema filmlerinde şiddetin daha açık sergilenmeye başlanmasında, tehlikeli bir şekilde çok beğenilen *The Godfather (Baba, 1972)* filmi de dahil olmak üzere, bu durumu açıkça görmek mümkündü. Benzer şekilde İngiltere’de bu eğilimi kumar ve pornografi üzerindeki sınırlamaları kaldırmaya yönelik girişimlerde görmek mümkündü –‘hoşgörü’ dönemi 1960’ların bir semptomu da buydu ve o dönem üzerinden hâlâ para kazananlar vardır.

Doğal olarak tüketici talebinde yavaşlayan büyümenin önemli bir sonucu piyasa payı için rekabetin yoğunlaşmasıydı. Bu durum OECD ülkelerinin çoğunda 1960’ların sonu ve 1970’lerin başında, daha refah döneminin sona ermesinden önce, maliyetlerin düşürülmesini zorunlu kılarken, kaçınılmaz olarak çalışanların sıkışmasına yol açmış, yüksek işsizlik oranlarına neden olmuştu. Tahmin edilebileceği gibi, satın alma gücünü sıkıştıran bu süreç, toplumun marjinal tüketim eğilimindeki azalmayı tersine çevirmek bakımından hiçbir işe yaramadı.

DAHA SINIRLI YATIRIM OLANAKLARI

Şirketlerin, büyük bir resesyonla herhangi bir şekilde engellenmeden, 1970’lerin başlarına kadar devam eden 25 yıl sürekli kârlılığının kaçınılmaz sonucu, yatırılabılır fonların hacminin devamlı genişlemesiydi. Bu doğru olmakla birlikte bu dönemde şirketlerin sermaye getiri oranları ve şirket kârlarının katma değer (ulusal gelir) içindeki payları sürekli azalmıştı. Ekonomik büyümenin (uzamış refah döneminin bir ürünü olarak) sürekliliğine olan görünüşte sarsılmaz güven de eklenince 1960’ların ortasından itibaren banka kredileri patladı. Bunu; bankaların özel sektöre açmış oldukları kredi düzeylerinin yükselişinde görebiliyoruz; büyük OECD ülkelerinde 1965-1973 arasında GSYİH’nın % 40-50’si civarındadır.

Ancak dikkat çekici olan, kredilerdeki bu genişlemeye rağmen aynı dönemde sabit yatırımlarda benzer bir artışın gözlenmemesiydi. Aksine 1960’ların sonlarından itibaren OECD ülkelerinin hepsinde toplam üretime (GSYİH) göre sabit yatırımların artış hızı yavaşlamaya başlamıştı. Tab-

Tablo 1. OECD: Üretim, Özel Tüketim, Sabit Yatırımlar ve Tüketici Fiyatlarındaki Değişmeler (Yıllık ortalama % değişme)

Kaynak: OECD National Account Statistics, IMF International Financial Statistics

	1953-60	60-65	65-73	73-79	79-85	85-89	89-95	50-73	73-95
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	2.9	5.3	5.0	2.7	2.1	3.4	1.8	4.3	2.4
Özel Tüketim	2.9	5.1	5.1	3.0	2.1	3.5	2.0	4.3	2.6
Sabit Sermaye Oluşumu	4.4	7.1	5.9	1.2	1.1	5.3	1.8	5.7	2.1
Tüketici fiyatları	2.5	2.6	4.8	10.3	7.5	3.5	3.4	3.4	6.4

lo r’de de görüldüğü gibi, genel olarak sabit yatırımlar GSYİH’den daha büyük bir oranda artmaya devam etse bile, aradaki fark 1950’ler ve 1960’ların başlarıyla karşılaştırıldığında, daha küçülmüştü. Sabit yatırımların büyüme hızında, GSYİH büyüme hızına kıyasla gerçekleşen –GSYİH’nın büyüme hızının mutlak olarak azalmasıyla da çakışan (1960-65 döneminde yıllık ortalama % 5.3 olan büyüme hızı 1965-73 döneminde % 5.0’a düşmüştür)– bu azalma, nihai talebin görece durgunluğunun yol açtığı rekabet yoğunlaşmasının, sabit varlıklara marjinal yatırım eğiliminin sıkışmasına neden olduğunu düşündürüyordu. 1970’ten itibaren sabit sermaye dışında, işletme sermayesi olarak kullanılan fon talebi de (gayri safi üretim değerine kıyasla) düşmeye başlamıştı. Ancak bu düşüş eğiliminin tam etkisi, Japonya’nın öncülük ettiği “tam zamanında üretim”in dayandığı stok kontrol tekniklerinin yaygınlaşması gibi faktörlerin sayesinde, uzun zaman hissedilmemişti.

Sermayenin marjinal verimliliğindeki bu belirgin artışta belki teknolojik gelişmenin de etkisi vardı. Ancak bu dönemde teknolojik gelişmenin sabit sermaye oluşum hızını azaltıcı etkisi, sonraki dönemlere göre oldukça azdı (bkz. Yedinci Bölüm). Bütün bunlar tabii ki ekonomide önemli miktarda karşılanmayan bir sermaye talebi olmadığı anlamına gelmiyordu. Ancak bu tür talepler büyük ölçüde kamu altyapısı (fiziksel ve sosyal) ile sınırlıydı. Bu alanlar sermaye piyasalarının gerektirdiğinin oldukça altında getiri oranı sağladıkları için özel sektör açısından pek cazip bulunmuyordu.

Yatırılabilir fonlarda sürekli bir artış söz konusuysa, hem sabit yatırımlar hem de işletme sermayesi talebinde bir yavaşlamanın ortaya çıkmış olması, kaçınılmaz olarak bu fonların önemli bir kısmının spekülasyona, bir başka deyişle sermaye değerlendirilmesi sonucu daha büyük kazançların elde edilmesinin beklendiği varlıklara yönelmesine yol açmıştı. Bu spekülasyon eğilimini yatırımcıların hükümet politikalarını algılama biçimleri de etkiliyordu. Nitekim, bir enflasyon riski anlamına gelse de, hükümetlerin genişletici para ve maliye politikalarını uygulamaya devam edeceği şeklinde genel ve oldukça doğru bir algılamının söz konusu olması, spekülasyon eğilimini artırmıştı. Bu ortamda, gayri menkul gibi varlıkların değerinin belirli bir süre için düşmeyeceğini varsaymak tamamen rasyoneldi. Hatta, enflasyon endişesinin pek olmadığı böyle bir dönemde, yatırımcıların resmi enflasyonist politikalara örtük destek vermiş olduklarını bile düşünebiliriz, çünkü bu yatırım yaptıkları varlıkların değerlerini yükseltecekti.⁴ Hükümetlerin mali piyasaları desteklemek ve böylece yatırımcıları ciddi batma riskinden koruyacağı, ve sonuçta spekülatif yatırımın yoğunluğunu ve pervasızlığını artıracığı (özellikle emlak ve mal piyasalarında) düşüncesi, sorunu kuşkusuz daha da ağırlaştırıyordu. Ancak düşen varlık fiyatlarını desteklemek üzere bu resmi yaşam destek makinesinin kullanımı, refah döneminin çökmesini ve (üretimde ve mali piyasalarda) beklenenden çok daha büyük bir inişin başlamasını engelleyemedi.

1973 sonunda başlayan resesyona OECD ülkelerinde politika geliştiren çevrelerin ilk tepkisi, esas olarak, o zaman hâlâ geçerli olan Keynesçi doktrinin dikte ettiği yöneydi. Yani, azalan devlet gelirini, harcamasıyla aynı hizaya çekmek –büyük vergi artışları veya kamu harcamalarındaki azalma yoluyla, bu da iniş spiralini hızlandırmaktan başka işe yaramaz– şeklindeki ortodoks yaklaşım yerine üretimin azalışını devlet borcunu artırarak yavaşlatmaya çalışmak. Otomatik istikrar sağlayıcılar kavramına dayanan bu yaklaşıma göre, resesyon döneminde kamu harcamalarının artma eğilimi (daha yüksek sosyal refah harcamaları nedeniyle), resesyonist eğilimlere karşı koyucu bir etki yaratacaktır.

Belirtilmelidir ki politika yapımcılarının göstermiş olduğu tepki, tamamen 1945 sonrası uzlaşmasının geçerli olduğu o döneme oldukça uy-

gundu. Bu nedenle bütün büyük ekonomik çıkar grupları ve yandaşları tarafından büyük ölçüde onaylandı; çünkü sadece daha geleneksel –kamu açıklarının azaltılması için şiddetli önlemleri içeren– ortodoks politikaların uygulanması seçmenlerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilemez olarak görülmekle kalmıyordu, aynı zamanda finansmancı ve yatırımcıların büyük bir kısmı da bu politikalara karşıydı. Bu ikinciler, bu politikaların uygulanması halinde, birbirine bağlı büyük borç zincirlerinin finanse edilememesi nedeniyle batma tehdidi karşısındaydı. Birçok Batı ülkesinde 1974 yılında ortaya çıkan banka krizleri, bu sorunun yol açabileceği tehlikeleri gösteriyordu. Büyük ölçüde gayri menkul ve gemicilik sektörünün ödenmeyen borçlarından kaynaklanan bu krizlerin daha yaygın mali çöküşlere dönüşmesini, hükümetlerin zor duruma düşen kuruluşlara zamanında yaptıkları yardımlar engellemiştir.

Çevrimi engellemeye yönelik bu yaklaşımın gerekçesi inişin geçici olacağı, kısa bir tasarruf döneminden sonra sanayileşmiş ekonomilerin “normal” büyüme trendlerine döneceği, bunun da reel olarak vergi gelirlerini artıracığı, devlet harcamalarını düşüreceği ve böylece kamu finansmanını bir ölçüde dengeye getireceği düşüncesi idi, tabii bu açıkça ifade edilmiyordu. Bu nedenle kamu borçlarının ulusal gelire oranında ortaya çıkan artış, tamamen kontrol edilebilir ve ekonominin uzun dönem sağlıklı gelişimiyle uyumlu kabul ediliyordu. Uzun dönemde de talep büyümesinin daha az ve işsizliğin daha yüksek olacağının kanıtları ortaya çıkmış olsa bile, o dönemde 1973-74’ün, savaş sonrası uzamış refah döneminin bitiş çizgisini ifade ettiği pek görülememiştir.⁵

Bu tür bir iyimserliğin oluşumunda, siyasi nedenler de rol oynamıştı. 1950’lerde ve 1960’larda seçmenler, tam istihdamın ve yaşam standartlarındaki iyileşmenin hemen hemen sınırsız olarak sürdürülebileceğine ve geçici bir resesyon halinde söz konusu olabilecek sıkıntılardan da refah devleti tarafından korunacaklarına inandırılmışlardı. Büyük ölçüde 1960’ların ortalarında ABD’de Başkan Johnson’un büyük toplum vizyonu ile beslenen bu “yükselen beklentiler devrimi” ışığında hiçbir Batılı hükümetin, gerekliliğini görmüş dahi olsa, kolay kolay sürekli kemer sıkmayı talep etmesi mümkün değildi.

Ancak bu umutların hepsi kısa sürede yok oldu. Özellikle 1972-73'teki spekülâtif refah döneminde gerçekleşen yüksek enflasyon, geleneksel çare olarak uygulanan sıkı para ve maliye politikalarına karşı dirençli olduğunu göstermişti. Nitekim enflasyon 1970'li yıllar boyunca bir sorun olmaya devam ederken, iş çevrelerinde güveni azalttı; bunda canlanmanın yarım yamalak olmasının da payı vardı. Bu durum tüketici piyasalarındaki görece durgunlukla da birleşince ortaya çıkan sonuç, 1973-79 döneminde OECD ülkelerinde GSYİH yıllık ortalama büyüme oranının % 3'ün altında 1955 ve 1973'te gerçekleşen büyüme oranlarının yarısından biraz fazla gerçekleşmesi ve bunu 1979'dan itibaren yeni bir resesyonun izlemesiydi (bkz.Tablo 1). Sanayileşmiş ülkelerde 1965-73 döneminde % 5'in altında olan enflasyon oranları da, bu dönemde (1973-79) ortalama olarak yıllık % 10'un üzerine çıkmıştı.

Stagflasyon olarak tanımlanan bu olayın ortaya çıkışı –geleneksel iktisat teorisine göre adeta imkânsız bir durumdu– monetarist olarak adlandırılan yaklaşımın Keynesçiliğe yönelttiği eleştirileri ve Keynesçiliği “sosyâlizmle” bir tutan sağdaki siyasi eğilimleri haklı gibi gösteriyordu. Egemen iktisadi düşüncenin enflasyonun oluşumunda parasal faktörlerin önemini kabul etme konusundaki isteksizliği yanında, hükümetlerin 1970'lerin başlarında, çok kısa dönemler dışında fiyat ve gelir kontrolleri gibi araçları kullanarak enflasyonu düşürme konusundaki başarısızlığı, hiç şüphesiz bu dönemde Keynesçi modelin tahttan indirilmesine yol açan en önemli faktörlerdi. Ayrıca, modelin büyüme ve istihdamı sürdürme konusundaki başarısızlığı da –piyasa güçleri talep yönetimi politikalarına artık cevap vermedikleri için– en az diğerleri kadar önemli bir rol oynarken, (daha önce belirtildiği gibi) enflasyondaki yükselmenin başlıca nedeni bu durumun kendisiydi

Enflasyon Konusunda Çelişkiler

1970'lerde, enflasyonu ciddi bir sorun olarak görmeme konusunda sürekli yaygınlaşan bir eğilim söz konusuydu. Bu, büyük ölçüde anlaşılabilir bir durumdu; çünkü enflasyon, düşük oranlarda da olsa (yıllık % 2-3 civarında) savaş sonrası dönem boyunca varlığını sürdürmesine rağmen, sanayileşmiş Batı dünyasının tarihinde hayat standartlarındaki en hızlı yük-

selmanin gerçekleşmesini engellememişti. Buna karşılık daha önceki dönemlerde gerçekleşen fiyat istikrarının faturası, düşük seyreden ortalama büyüme oranları, sık sık yaşanan resesyonlar ve yüksek işsizlik oranı olmuştı. Bu nedenle büyük birçoğunluk tarafından başlangıçta, 1960'ların sonlarından itibaren OECD ülkelerinde yükselmeye başlayan enflasyon oranlarının (bkz. Tablo 1), büyüme ve tam istihdamın sürdürölmesi için kabul edilebilir bir fiyat olarak değeriendirilmesi şaşırtıcı değildi.

Bu tutumun en somut göstergesi, Bretton Woods anlaşmasıyla kutlanan ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde uluslararası para sisteminin temelini oluşturan sabit kur sisteminin terk edilmesi idi. ABD yönetiminin 1971 yılında dolar-altın bağlantısını kaldırması bu süreci hızlandırırken, birçok hükümet (bugün de olduğu gibi) yurtiçi ekonomik istikrarı sağlama adına, ulusal paralarının piyasa değeriini etkilemeye (esas olarak faiz oranlarını manipüle ederek) çalışmayı sürdürse de, bütün ulusal paraların fiilen "dalgalanmaya" bırakılmasına yol açmıştı.

Ulusal paralar açısından herhangi bir sabit çpanın kaldırılmasının enflasyon tehlikesini artıracığı herkesçe biliniyor olsa da, o dönemdeki yaygın kanı bunun sürekli büyümeye dönüşe engel olmayacağıydı; hatta bazıları, çok daha yüksek enflasyon oranlarının (% 10'un üzerinde) yüksek ekonomik büyüme oranları için gerekli ve oldukça yararlı olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu hipotezin savunucularına göre, Brezilya gibi ülkelerin yaşadıkları deneyim onları doğruluyordu. Brezilya ekonomisinde o dönemde hiperenflasyon sürüyor ve ulusal para hızla değer kaybediyordu ve buna rağmen yıllar boyunca yüksek büyüme yaşanmıştı. Bu kolaycı yaklaşım 1970'lerin başlarında sanayileşmiş dünyada, kendilerini enflasyonun etkilerinden koruyabileceklerine –ondan yarar sağlamasalar bile– güvenen gruplar tarafından hiç kuşkusuz çok çabuk kabul edilmişti. Bu gruplar şunlardı:

- gayrimenkul gibi gelir getiren varlıkların sahipleri
- yüksek pazarlık gücüne sahip örgütlü işçi grupları
- borçlarını değersizleşmiş para üzerinden ödeyerek faaliyetlerini sürekli olarak finanse etmenin mümkün olabileceğini düşünen hükümetler ve diğer borçlular.

1970'lerin ilk yarısında, hızla yükselen enflasyonun yarattığı –petrol krizinin kendisi de dahil olmak üzere– sonuçlar, sanayileşmiş dünyadaki bu aldanmanın sona ermesine yol açarken, mali ortodoksi politikalarına geri dönüşü de kolaylaştırmıştı. Ancak bu uygulamalar, bir başka geleneksel yanlışlığın yeniden ortaya çıkmasına neden oldu. Enflasyon, resesyonu engellemek üzere uygulanan Keynesçi politikaların yanlışlığının bir belirtisi değildi, enflasyonun kendisi resesyonun başlıca nedenlerinden biriydi ve bu nedenle de durdurulması için büyümenin canlandırılması gerekiyordu. 1970'lerin sonlarına gelirken, büyümenin yeniden canlandırılması sağlanamamıştı. Ancak, bu dönemde artık, refah harcamalarındaki artışın yaratacağı varsayılan otomatik dengeleyici etkisiyle sonunda yüksek büyüme hızlarına dönüşün sağlanacağı şeklindeki umutsuz bir beklentiyle, kamu kesimi açıkları ve borçlanmanın sınırsız bir şekilde sürdürülmesine izin verilmesinin mümkün olmadığı açık olarak görülmüştü. OECD ülkelerinde 1974'te % 35 olan gayri safi kamu borçlarının GSYİH içindeki payının 1980'de % 40'a çıkmış olması, bir başka yaklaşımın gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştı.

Böylece 1970'lerin sonunda iktisat politikası uygulamalarında –en azından görünüşte– her yerde sıkı parasal kontrol ve ekonominin diğer alanlarında minimum devlet müdahalesine dayanan klasik ortodoks politikalara geri dönüldü. Böyle bir yaklaşımın sürekli bir canlanmayı sağlamanın mümkün olmayacağına ilişkin reddedilemez tarihsel kanıtların nedeniyle, dönemin önde gelen iktisatçıların –özellikle akademik dünya tarafından temsil edilenlerin– saatin bu şekilde geri döndürülmesine şiddetle karşı çıkmış olmaları pek şaşırtıcı değildi. Bunun en önemli örneği, çoğu akademisyen olmak üzere 364 iktisatçının, muhafazakâr hükümetin 1981 bütçesinde yapmış olduğu indirimleri protesto etmek üzere *The Times* gazetesine göndermiş oldukları mektuptu.

Daha şaşırtıcı olanı, bu durum karşısında çoğu kişinin görünüşte de olsa “alternatif yok” iddiasının doğruluğuna ikna olmasıydı ve bu iddia kısa zamanda egemen hale geldi. Oysa başka alternatifi olmadığı iddia edilen ekonomik yönetim biçimi, en kötüsü 1930'ların başlarındaki ağır durgunluk olmak üzere, Batı dünyasının başını birçok kereler belaya so-

kan yönetim biçimine, en azından teoride büyük ölçüde benzerlik gösteriyordu. Neoklasik okulun önde gelenlerinin bu gerçek dışı durumu hangi nedenle benimsemiş olduklarını söylemek kolay değildi. Bu yaklaşımın sürekli büyümeyi sağladığına gerçekten inanıyorlar mıydı yoksa çaresizlikten, sistemin varlığını sürdürmesi ve gücün çıkar gruplarının elinde kalması için yaygın ekonomik sıkıntıların gerekli olduğunu mu (Malthus'çu kanı) düşünüyorlardı ?

Eğer ikincisine inanıyorlarsa bunun açıkca kabul edilmesi siyasi açıdan uygun değildi. Gerçekte yükselen beklentiler cini tekrar şişeye sokamayacağı için –ya da bunun sadece, uzun dönemde gerçekleşmesi umut edilebileceği için– artık bunu veri olarak devam etmek gerekiyordu. Sonuç olarak halka –ya da en azından desteklerini sağlamak için seçmenlerin belli bir kısmına– savaş öncesi ekonomik ortodoksluğa geri dönüş önerisinin, başlangıçta çok daha büyük ölçüde kemer sıkmayı gerektirse de, genel ekonomik refah açısından Keynesçilikten daha etkin bir çare olduğunun anlatılması gerekiyordu. Gerçekte böyle bir yaklaşım için geniş siyasi desteğin kazanılması çok da zor değildi; çünkü ortak talihsizliklerin, ortak hatalar ya da aşırı hoşgörüden kaynaklandığı ve bu nedenle bunların telafisi ve refahın yeniden sağlanması için belli ölçüde fedakârlığın (insani ya da başka biçimde) gerektiği fikrini kabullenme şeklinde atavistik* eğilimler toplumların birçoğunda mevcuttu.

Aynı zamanda, mali disiplini yeniden sağlamak için yürütülecek faaliyetlerin, şiddetle yeni yatırım alanlarına ihtiyaç duyan mali sermayenin ve sanayi sermayesinin çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde gerçekleştirilmesi zorunluydu. Sıradan seçmenler ve yatırımcılarda, enflasyonun tedavisi için çekilen acıların sonunda (hem de oldukça kısa zamanda) ekonomik büyümenin tekrar başlamasını sağlayacağı şeklinde bir algılamamanın devam etmesi hayati bir öneme sahipti. Ne var ki, sonradan yaşanan olayların gösterdiği gibi, bu tutum esas olarak kötü gerçeklerin halktan saklanması gibi bir niyetten çok, politikacıların kafa karışıklığının ve kendi kendilerini aldatmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı; çünkü, sağın yeni yükselen

* Atavizm: Eski nesillerin birtakım özelliklerinin birkaç kuşak sonra yeniden ortaya çıkması –ç.n.

güçleri, gerçek mali ortodoksiye geri dönüşün (“sağlam” para ve denk bütçeler ile) ekonomik canlanma açısından uygun olmadığını ve eninde sonunda, işsizlik ve refah yardımı kesintileri tehdidi altındaki sıradan insan yığınları gibi kendi seçmenlerinin de (özel sektör) bundan zarar göreceğini kavrayamamış durumdaydılar. Bu doğası gereği çatışan amaçları dengeleme çabalarının sonuçları 1980’li yıllar ilerledikçe kendini göstermeye başladı.

ORTODOKSLUK YANILSAMASI

Teoride 1980'lerde yaygın olarak benimsenen yeni ortodoks stratejiler, fiyat istikrarı ve denk bütçe olmak üzere iki amaca dayanıyorlardı. Bunlar sadece mutlak anlamda hemen ulaşılabilecek amaçlar olarak ele alınmamış, aynı zamanda politikanın temel yol gösterici ilkeleri olarak da tanımlanmışlardı. Ancak yaşanan olaylar, söylemlerin yarattığı sis perdesinin ötesinde, bu amaçlara yönelik resmi yönelimin –özellikle denk bütçeye ilişkin olanların– oldukça zayıf olduğunu gösterdi. Bu konu belki de en iyi şekilde İngiltere’de Margaret Thatcher yönetimindeki muhafazakâr hükümetin uygulamalarına bakarak anlaşılabilirdi; çünkü bu hükümet 1980’li yıllarda, bütün sanayileşmiş ülke hükümetleri içinde radikal ortodoks gündemin hem en tutarlı sesiydi hem de aynı zamanda onun en heyecanlı avukatıydı.

“MONETARİZM”

Neoklasik iktisat politikalarının savunucuları başlangıçta yaklaşımlarını para arzı artışının sıkı bir şekilde kontrolü ilkesine dayandırmışlardı. Nobel ödülü sahibi Profesör Milton Friedman’ın görüşleriyle tanımlanan bu politika, neoklasik düşünce okulu tarafından enflasyonun kontrolünde temel ve yeterli bir koşul olarak kabul edilmişti. Bu görüşte olanlar, Keynesçi doktrine bağlı olan ve enflasyonun kontrolünde en uygun araç olarak ücret ve fiyat kontrollerini savunanlardan –bu yaklaşım 1960’lar ve 1970’lerde OECD ülkelerinde yaygın olarak uygulanmış ve hemen hepsinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı– büyük ölçüde farklıydılar.¹

Ancak monetarizm olarak bilinen bu yeni doktrinin işe yaramadığı kısa sürede görüldü. Bu durum, enflasyonun düşürülmesinde etkin olmasından değil, ancak “reel” (üretken) ekonominin boğulması aracılığıyla enflasyonu düşürebilmesinden ve büyümenin yeniden canlandığı durumlarda da tekrar ortaya çıkışını engelleyememesinden kaynaklanıyordu. Bu kapsamlı başarısızlığın başlıca iki nedeni vardı.

Monetarist doktrinin esası, hükümetlerin para arzı genişlemesini, varsayılan “doğal” büyüme oranına uygun olarak sınırlaması ve böylece aşırı enflasyonun engellenmesi fikrine dayanıyordu. Ancak bu kontrolün, para arzı artışına ilişkin –çeşitli göstergelerle ölçülen– resmi hedeflerin açıklanması ve mali sektörünün bu hedeflere dikkat etmesi konusunda uyarılması dışında nasıl gerçekleştirileceği hiçbir zaman açık olmamıştı.

Bu yaklaşımın, özellikle ödeme taahhütleri devlet garantisi altında kaldığı sürece kâr yönelimli bankaları herhangi bir şekilde sınırlayabileceği oldukça şüpheliydi. Mali sistemdeki düzenlemelerin de kaldırılmış olduğu –böylece özel bankaların, aslında para basmakta daha özgür oldukları– bir ortamda, bunun gerçekleşebileceğine inanmak oldukça zordu. Gerçekten, Thatcher yönetiminin ilk icraatlarından biri olan kambiyo kontrollerinin (30 yıldan fazla bir süre sonra) 1979’da kaldırılmasının, parasal hedeflemeyi imkânsız hale getirmiş olduğu söylenebilirdi; çünkü bu uygulama, mali kurumların dışarıdan serbestçe borçlanabilmelerini sağlamakta ve böylece onları, kredi hacimleri üzerindeki o zamana kadar hükümet tarafından gerçekleştirilen miktar sınırlamalarından kurtarmaktaydı.

Böylece serbest piyasa kapitalizmi içinde Friedman türü parasal kontrol modelinin, Keynesçi fiyat ve ücret kontrollerinden daha fazla uygulanabilir olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştı. Buna karşılık yurtiçi aşırı kredi genişlemesinden kaynaklanan enflasyonu önlemenin tek yolunun, yüksek faiz oranlarını kullanarak kredi talebini durdurmak olduğu keşfedilmişti. Bu tabii ki, yurtdışından daha düşük faizle borçlanmayı engellemiyordu. Ancak, görece yüksek yurtiçi faiz oranları sterlinin değerini (kısa dönemler dışında sürdürülemeyeceği açık olan bir düzeye) yükseltirken, bankaları ve diğer borçluları dövizle borçlanmaktan caydıracak ölçüde güçlü bir döviz riski ortaya çıkmıştı.

Bu dönemdeki monetarizm ve para politikası tartışmalarının ilginç bir özelliği, önde gelen savunucuların hemen hepsinin, bunlara aslında birbirinin inkârı olarak bakılması gerektiğini görmeden, mali ortodoksi fikrini piyasa serbestliği ile karıştırmış olmalarıydı. İngiltere’de muhafazakâr

hükümetin halkla ilişkiler makinesinin bazen bu yanlış anlamının daha da beslenmesine tahsis edildiği görülüyordu. Sözgelimi, onun yönetiminde mali hovardalığın görülmemiş şekilde artmasına neden olan koşullar yaratılırken, Margaret Thatcher, tasarrufun ve gelirinden daha fazla harcamanın erdemleri üzerine basit konuşmalar yapmaya teşvik ediliyordu. Asıl şaşırtıcı olan bu karşıtlığın İşçi Partisi muhalefeti ve Keynesçi iktisatçılar tarafından da atlanmış olmasıydı. Onlar, muhafazakârların monetarist olduğu ileri sürülen politikaları enflasyonu kontrol altına alıp alamayacağı –soldaki birçok kişinin her durumda inkâr etme eğiliminde olması da ciddi bir problemdi– sorusunu kendilerine bile sormadan, yanlış bir şekilde monetarizm kelimesini şeytanlaştırmışlardı.

Reel Ekonomiye Zararları

Kısa süre sonra, monetarizmden geriye, enflasyonun sınırlandırılmasında yüksek faiz oranlarına güvenmekten başka bir şey kalmadı. Bunun bir sonucu da şudur: Evvelden faiz oranlarıyla birlikte parasal büyümeyi sınırlandıran başka araçlar da kullanılabiliyordu, faizin de bunlardan biri olarak belli bir değeri vardı. Şimdi parasal büyümeyi sınırlandırabilecek tek araç olan faiz oranının o belli değerin de üstünde saptanması gerekiyordu. Bu durum ise hem işletmelerin, hem de hükümetin, o zamana kadar önemli bir büyüklüğe ulaşmış olan borç yükünün maliyetini artırıyordu. Bunun, enflasyonu sınırlama ihtiyacı ile diğer ekonomik amaçların dengelenmesinde yaratmış olduğu zorluk çok büyüktü; çünkü artık, dolar altın paritesinin sabit olması nedeniyle gerçekleştirilebilen sabit bir döviz kuru standardı –1971’de Bretton Woods uluslar arası para sisteminin kaldırılmasından sonra– yoktu ve ülke paraları dalgalanmaya bırakılmıştı. Bu nedenle sterline yönelik bir spekülasyona yönelik bir başka engel olmadığında –daha önce bütün büyük merkez bankalarının savunmayı taahhüt ettiği sabit sterlin paritesi bunu sağlıyordu– bireylerin ulusal parayı ellerinde tutmalarını sağlamak için ilave bir faiz primi önermek gerekiyordu ve –faiz oranındaki herhangi bir artış ya da artış beklentisi– hemen daha güçlü bir döviz kuruna dönüşme eğilimi gösteriyordu. Bu ise ticarete konu olan mal ve hizmetlerde rekabet gücünün azalması demekti.

Sonuç olarak 1980'lerin başlarındaki Thatcher usulü parasal sınırlamanın net etkisi, 1980-82 resesyonunda İngiltere'deki üretim azalması-
nın diğer OECD ülkelerinden daha yüksek olmasıydı. Fabrikaların % 20'si
kapanmaya zorlanmış, imalat sanayinin önemli kısımları tamamen yok ol-
muş ve 1979 ile karşılaştırıldığında işsizlik dörde katlanmıştı. Ancak bütün
bunlar tuhaf bir şekilde muhafazakârların 1983 genel seçimlerinde büyük
bir başarı kazanmalarını engellemedi.² Bununla birlikte, fiyat istikrarı sa-
mimiyeysizce savunulmaya devam edilse bile, parasal hedefleme iddiası bir
süre sonra sessizce ortadan kalkacaktı.

O dönemde üretken sektörlerin yaşamış olduğu bütün sıkıntılara rağ-
men, enflasyonda çarpıcı bir azalma gerçekleşmemişti. 1980'li yıllarda İngil-
tere'de enflasyon sadece iki yıl (1983 ve 1984) OECD ülkeleri ortalaması altına
düşmüş, on yılın bütünü göz önüne alındığında ise OECD ülkeleri ortalama-
sı % 5.9 iken, İngiltere'de ortalama enflasyon oranı % 7.5 olarak gerçekleşmiş-
tir. İngiliz ekonomisinin 1980-82 resesyonundan sonra diğer sanayileşmiş ül-
kelere göre daha güçlü bir canlanma gösterdiği ve on yılın kalan bölümünde
ortalamanın üstünde bir büyüme gerçekleştirdiği doğrudur. Ancak bütün
bunlar, "monetarist" ilacın yan etkilerinin, hükümetin kendi en yakın destek-
çilerinin bile tolere edemeyeceği kadar güçlü olduğunu göstermekteydi.

MALİ DÜRÜSTLÜK PEŞİNDE

Thatcher yönetiminin –söylem düzeyinde de olsa– denk bütçeye
bağlılığı, monetarist ortodoksiye bağlılığından daha uzun sürdü ve görünüş-
te daha sahiciydi. Devletin ekonomideki rolünün çok genişlediği gerekçesi-
yle sadece vergi indirimlerini savunmuyorlar, aynı zamanda bu indirimlerin
kamu harcamalarındaki indirimlerle dengelenmesi gerektiğini ileri sürü-
yorlardı. Bu görüşlerinin, belirli alanlarda önemli harcama indirimlerini
başlattığı ölçüde –bu indirimler her ne kadar özellikle refah bütçeleri olmak
başka alanlardaki artışlarla dengelense de– söylemlerine uygun olduğu söy-
lenebilir. Bu nedenle İngiliz hükümeti diğer sanayileşmiş ülkelerin çoğun-
dan çok daha düşük mali açıkları gerçekleştirmeyi başardı. Hatta 1980'lerin
ortasındaki kısa refah döneminin sonuna doğru (Japonya hariç diğer G7 ül-
kelerinin hepsinden farklı olarak) bütçe fazlasına bile ulaştı.

Ne var ki bu tutum bile son tahlilde, Thatcher'ın tasarrufun ve kişinin ayağını yorganına göre uzatmasının erdemleri üzerine yaptığı sert konuşmalara rağmen, parasal disiplin konusunda gösterilen tutumdan daha sahici değildi. Bunun nedenlerinden biri, 1980'lerin başlarında çok düşük olan Kuzey Denizi petrol gelirlerinin hızla artışıydı. Ayrıca, devlet varlıklarının özelleştirilmesinden bir seferlik kazanç elde edildi. Bu kaynaklar giderek kuruyunca ve resesyon 1980'lerin sonlarında geri dönünce Thatcher'ın mali disiplin iddialarının boşluğu tamamen ortaya çıktı.

ÖZELLEŞTİRME

Aslında özelleştirme, hükümetlerin mali durumu titizlikle kollayacakları yönündeki sözlerinin ne kadar sahte olduğunu gösteren belki de en iyi göstergedir. Özelleştirme politikası lehine öne sürülen temel argüman, bu politikanın, zarar eden işletmeleri özel mülkiyete (sözde tüketicilere daha ucuz ve daha etkin hizmet verir) devrederek onların kâr etmelerini sağlayacağı ve böylece vergi mükelleflerinin yükünü kaldıracağıydı. Böylece bu kârlı işletmeler vergi sistemi aracılığıyla kamu hazinesine de katkıda bulunacaklardı. Bu tür iddialar kendilerinden daha belirgin olan karşı argümanları dikkate almadılar. Üstelik, resmi muhalefet ve uyumlu medya da bunlardan büyük ölçüde söz etmedi. Şöyle ki;

- Satılan birçok önemli şirket (telekomünikasyon, gaz, elektrik ve su şirketleri) gerçekte devlet mülkiyeti altında kârlı bir şekilde faaliyetlerini sürdürüyorlar ve kendi kendilerini finanse ediyorlardı. Bu nedenle özelleştirmeden sonra, 1982-92 yılları arasında devletin devlet işletmelerinden elde ettiği aylık kâr payı gelirlerinde 3.5 milyar sterlin (1993 fiyatlarıyla) azalma oldu. (Bu yıllık gelir kaybı bu dönem içinde kamu varlıklarının satışından elde edilen bir kerelik net gelir olan sadece 60 milyar sterlin ile giderilmişti.)
- Birçok kamu işletmesinin özelleştirme sonrası kârlılıklarının artması toplu işten çıkarmalar sayesinde gerçekleşmişti. Yüksek işsizlik ortamında bu durum sosyal güvenlik bütçelerinin artmasına yol açtı, genel bütçe dengesinin de bundan olumsuz etkilendi.

Yeterince bilinmeyen bu gerçekler, yapılan özelleştirmelerden uzun dönemli mali kazanç sağlanıp sağlanmadığı ya da sağlanıp sağlanamayacağı konusunda ciddi kuşklar doğurmaktaydı. Diğer taraftan, tekel işletmelerinin kâr amaçlı özel şirketlere devredilmesi ve devlet tekelleri yerine özel tekelin oluşturulmasının, tüketici çıkarları açısından yaratacağı riskler açıktı.³ Asıl garip olan, hiç kimsenin, o zamana kadar çoğu Viktorya çağında ve genellikle muhafazakâr hükümetler tarafından kurulmuş olan devlet ya da belediyelerin mülkiyetindeki bu işletmelerin özelleştirilmesinin bu kadar kamu yararına olacağının neden hiç gündeme gelmemiş olduğunu sormamasıydı. Üşenmeyip bunu soran biri nedenin tam da bunların doğal tekel olarak kabul edilmeleri olduğunu öğrenecekti, ve çağdaş işletmelerin büyük bir çoğunluğu doğal tekel durumunun getireceği düşmanca rekabete konu olmayı pek çıkarlarına uygun bulmazlar.⁴ Aslında, sonraki bölümde daha ayrıntılı inceleneceği gibi, (İngiltere ve diğer ülkelerdeki) özelleştirme eğiliminin temel nedeni, dünyada sürekli büyüyen ve kârlı yatırım fırsatları neredeyse kalmayan özel yatırılabılır fonlara yeni yatırım alanları bulmaktır.

ABD’de, aşırı muhafazakâr Reagan’ın başkanlığında bile (1981-89), siyasal söylemde bütçenin denk olması konusunda fikir birliğine rağmen, geleneksel finansal ortodoksiye tekrar dönülmesi konusu ciddi olarak ortaya gelmedi. Bunun bir nedeni, İngiltere’deki Thatcher hükümetinden farklı olarak, ne Kuzey Denizi petrollerine benzer beklenmedik bir havadan paranın vergi indirimlerini finanse etmesi, ne de seçim rüşvetleri için önemli devlet varlıklarının satılması ihtimalinin olmasıydı. ABD yönetimi neredeyse tamamen, arz yanlısı ekonomi okulu taraftarlarınca ortaya atılan ve doğrudan vergilerde yapılacak indirimlerin yatırımları ve üretimi canlandırarak vergi hasılatının da artmasına yol açacağını ileri süren varsayım doğrultusunda davranıyordu. Bu teorinin –George Bush (Reagan’ın yanında başkan yardımcısı adayı olmadan önce) 1980’de Cumhuriyetçilerin başkan adaylığı için Ronald Reagan’a karşı yürütmüş olduğu kampanyada bu teoriyi “büyük ekonomisi” şeklinde adlandırarak alaya almıştı– ABD’nin önde gelen yöneticilerince ciddiye alınmış olması, kontrol edilemeyen mali sorunlar karşısında, gerçeklerden kaçış şeklinde bir ulusal ruh halinin giderek yayıldığıнын göstergesiydi. ABD’nin kuruluşundan gelen bazı özellikle

ri de hem yönetimin hem de Kongre'nin bu eğilimini güçlendirdi. Bu ülkede politikacılar kendilerini bütçe denkliliği gibi güya popüler davalarla özdeşleştirmeye özendirilirlere, oysa sistemin dengelerinin bunun gerçekleşmesine asla izin vermeyeceğini de bilirler.

Belki de ABD'nin mali piyasalarının uzun zamandır dış dünyaya tamamen açık olması nedeniyle, Thatcher hükümetinin İngiltere'deki ortodoks monetarist tutumunun burada uygulanma olanağı yoktu. Geçmişteki kredi genişlemesini sınırlandırma girişimleri de, Johnson yönetiminin 1968'deki uygulamasının da gösterdiği gibi, bu yaklaşımın açık mali piyasalarda hiçbir işe yaramadığını göstermişti.⁵ Her durumda, Reagan yönetiminin, 1980'lerin bir özelliği olan, mali piyasalardaki yatırım patlamasının özendirilmesine daha çok ilgi duyduğu kanıtlandı. Bu durum sadece bütçe açıklarının artmasına neden olmamış (vergi indirimleri kamu harcamalarındaki indirimle dengelenmediği için), aynı zamanda tekel karşıtı uygulamaların da gevşetilmesine yol açmıştı. Şirket ele geçirmelerinde yaşanan patlama 1980'lerde hisse senedi ve tahvil piyasalarındaki yükselişin kuşkusuz başlıca katalizörüydü ve bunu tetikleyen de söz konusu gevşemeydi. Fakat hepsinden önemlisi, mali sektörün düzenlenmesinde giderek daha keyfi davranılmasıydı. Örneğin bazı bankalar ile tasarruf ve kredi kuruluşlarının, ödeme güclüğü içinde olmalarına rağmen, faaliyetlerini sürdürmelerine izin verilmişti; çünkü hükümetin Federal Tasarruf Sigortası ya da başka kamusal finansman olanaklarıyla bu şirketleri kurtaracağı biliniyordu.

Bu durumda Başkan Reagan ve Bush döneminde ABD'de gerçekleştiği ileri sürülen mali ortodoksi, olsa olsa İngiltere'deki Thatcher deneyiminin daha sahtesiydi. Gerçekten de birçok kişi, kamu harcamalarının vergi indirimleri kadar azaltılamamasının sonucunun, gözden düşmüş olan Keynesçi düzende olduğu gibi, ekonominin açık finansmanı aracılığıyla canlandırılmaya çalışılması olduğunu söylüyordu.⁶ Bu gelişmeler kamu borçlarının hızla yükselmesine yol açtı. Kamu borçlarının Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'ya oranı 1984'te %25'idi. Bu oranın 1990'ların başında % 40'ın üstüne çıkması, sanayileşmiş ulusların, 1950 ve 1960'ların bolluk döneminde edinmiş oldukları hovardalık alışkanlıklarından kurtulmayı beceremediklerinin en açık göstergesiydi.

1980'li yıllarda özellikle Anglosakson ülkelerde neoklasik iktisadi düşünce modası giderek yaygınlık kazanmaya başladı. İronik bir şekilde bu doktrine en bağlı olanlar Avustralya ve Yeni Zelanda'nın sözde sosyalist olan hükümetleriydi. Özellikle Yeni Zelanda hükümeti, tek taraflı tarife indirimleri yanında mali sektör ve ithalat üzerindeki kontrollerin kaldırılmasını da içeren sistematik bir programla düzenlemelerin kaldırılması uygulamasına başlamış ve aynı zamanda mali ve parasal disiplin uygulayacağını ilan etmişti. Bu uygulamalar bütün dünyadaki düzen iktisatçılarından o dönemde büyük övgü almış olsa da, her iki ülkenin de, düşük büyüme ve yüksek bütçe açıkları tuzağından kurtulmalarını sağlayamadı. Bu tuzak bütün OECD ülkelerini de etkisi altına almıştı.⁷

O zamana kadar, ekonominin çeşitli alanlarında devlet müdahalesi ve kontrollerinin uygulandığı bir sanayileşmiş ülke olan Japonya'yı bile, uluslararası piyasa güçlerine görülmemiş derecede kendini açmaya sevk eden bu modaydı. Japonya, ABD'nin güçlü baskısı karşısında, sermaye girişi çıkışlarını büyük ölçüde serbest bıraktı. ABD, Japonya'nın sermaye ihracı üzerine koymuş olduğu sınırlamalar ve mali kurumların uyguladıkları düşük faiz oranları sayesinde Japon imalatçılarınin sübvansiyonlu sermaye maliyetlerinden yararlanıyor olmasına uzun zamandır içerliyordu. Japonya'nın politikasındaki bu değişiklik, belki de 1980'lerde uygulanmış olan diğer politikaların hepsinden daha fazla, "küresel ekonomi" eğilimini güçlendirdi; çünkü Japonya'nın 1980'li yıllarda denizaşırı doğrudan sermaye yatırımları, 1970'li yıllara göre 5 kat artmıştı.

Benzer şekilde Kıta Avrupası'nda da mali piyasalardaki düzenlemelerin kaldırılması ve sermaye ihracının serbestleşmesi yönünde önemli adımlar atıldı. Burada özellikle dikkat çeken ülkeler, önceleri aşağı yukarı Japonya kadar düzenleme yapan Fransa ve İtalya ile, liberalizasyonun yanı sıra banka denetimini ABD'den bile daha büyük ölçüde gevşeten (ve daha da beter sonuçlara katlanmak zorunda kalan) Kuzey ülkeleriydi.

Bütün bu OECD ülkelerindeki ekonomik reform süreçlerinde esas üzerinde durulanın mali ortodoksi ve sınırlamadan çok liberalizasyon ve düzenlemelerin kaldırılması olduğu açıktır (sonradan fark edilmiş de olsa). Ancak bu durum kamu harcamalarının kısılmasına ilişkin girişimlerin ol-

madığı anlamına da gelmiyordu. Hatta bazı durumlarda vergi artışına da gidildi, ama ne yazık ki hep azalan oranlı oldu ve genellikle sübvansiyonlarda veya sosyal yardımlarda azalma biçiminde gizlenerek gerçekleştirildi. Ne var ki bunlar hiçbir ülkede, sürekli ekonomik durgunluğun neden olduğu harcama artışlarını ve vergi indirimlerinin etkilerini dengeleyecek düzeyde olmadı.

Liberalizasyona geçişin başlangıçta yaratmış olduğu etki olumlu görünüyordu; çünkü 1980-82'deki resesyona karşı uygulanan politikalar, 1980'lerin ortasında büyümenin hızlanmasını sağlayacak koşulların oluşmasına yol açmıştı. OECD ülkelerinin çoğunda şiddetli parasal daralmaya neden olan bu politikalar sonucunda 1980'lerin başlarında işsizlik oranları savaş sonrası en yüksek düzeye ulaşırken, ciddi ölçüde kapasite fazlası ortaya çıktı. Bu kapasite fazlası daha sonra, resesyon döneminde baskılanmış olan talebin karşılanmasına dayalı en azından kısa süreli bir canlanmayı mümkün kılabilecekti. Gerçekten ekonomik canlanma sağlanırken, enflasyon oranları da düştü. 1980-81'de yükselmiş olan enflasyon, sıkı para politikasının ve yüksek işsizlik oranının etkisiyle düşmüştü. Bu durum enflasyonist olmayan bir büyümenin devamlı olarak sürdürülebileceğine inancını güçlendirirken, yeni serbestleştirilmiş mali piyasalara da önemli bir teşvik sağladı.

Yaşanan bu heyecan yatırımlara da yansdı ve 1985-89 döneminde OECD ülkelerinde özellikle makine ve tesislerde sabit sermaye oluşumu hızlanarak, tekrar GSYİH büyüme oranının artış hızının yarısına ulaştı. Savaş sonrası refah döneminin bitişinden itibaren geçen dönemde (1973-95), yatırımların ortalama artış hızının GSYİH büyüme oranının önemli ölçüde altında kalmış olması nedeniyle, bu durum belirgin bir ilerlemeyi ifade ediyordu (bkz. Tablo 1 ve Şekil 2). Burada dikkat çekici olan, yatırımlarda meydana gelen bu kısa dönemli canlanmanın –özellikle Anglosakson dünyada bazı dört aylık dönemlerde yeni bir “ekonomik mucize”den söz edilmesine yol açacak ölçüde yoğunlaşmıştı– ekonomide aşırı kapasitenin varlığını sürdürmesine ve tüketici talebinin hâlâ baskı altında olması nedeniyle büyüme oranındaki sınırlamanın devam etmesine rağmen gerçekleşmiş olmasıydı.

Bu tuhaflık kısmen, genel olarak monetarist politikalara geçişin ırasyonel bir güven ortamının oluşmasına yol açmış olmasıyla açıklanabilir-di; çünkü mali piyasalar içgüdüsel olarak bu politikaları tercih ediyorlardı. Ancak bu durum aynı zamanda, görece olarak bastırılmış tüketici piyasaları ortamında da, imalat ve hizmet sektörlerinde kârlı sabit sermaye yatırımlarının mümkün olabildiğini gösteriyordu. Maliyet düşürücü yeni teknolojilerin (artan ölçüde otomasyonu da içeren) uygulanmasına dayanan bu yatırımlarda yeni teknolojiler sayesinde, talep artışı olmasa da yüksek getiri mümkün olabiliyordu. Hükümetlerin, sabit yatırım kalıplarında ortaya çıkan bu değişikliği fark ettiğini söylemek pek mümkün değildir. Bu değişikliğin aynı zamanda daha fazla işsizlik ve tüketici satın alma gücünde uzun dönemli bir azalma anlamına geldiğini de (toplam kişisel gelirin nüfusun küçük bir bölümünde yoğunlaşması nedeniyle) görmüş oldukları pek söylenemezdi. Bu görmezden gelme, sürekli refahın anahtarı olarak artık makro değil mikro ekonominin önem kazanmış olmasının (bireysel işletmelerin sağlığının bütün ekonominin sağlığından daha önemli hale gelmesinin) belirtilerinden biriydi. Daha açık söylemek gerekirse, Keynesçi düşüncelerin o zamana kadar ne ölçüde önemini yitirmiş olduğunun ve tam istihdamı sürdürme konusundaki savaş sonrası taahhüdün ne ölçüde ortadan kalkmış olduğunun önemli bir göstergesiydi.

Diğer taraftan 1980'lerdeki yükseliş (*upswing*) sırasında sabit sermaye yatırımlarında görülen büyüme, spekülâtif inşaat faaliyetleri ile az çok açıklanıyordu; bu aynı dönemde bütün OECD ülkelerini etkileyen emlak fiyatları şişmesinin kaçınılmaz sonucuydu. Artan spekülasyon eğilimini yansıtan gayrimenkul fiyatları bu dönemde ekonominin 1970'lerin başındaki refah döneminde gerçekleşen büyüme hızından daha fazla yükselmişti.⁸ Bu trendin toplam özel sektör borçlarının GSYİH içindeki payının hızla yükselmesine yol açmış olması şaşırtıcı değil. 1990 yılında en yüksek seviyeye ulaşan özel sektör borçları, 1970'lerin başındaki refah dönemindekinden % 30 daha fazlaydı.⁹ 1980'lerdeki canlanmanın kırılğan temelinin bir başka göstergesi de, sürekli hızlı büyümenin gerçekleşeceği şeklinde abartılmış bir vaatle tüketicilerin gelecekteki gelirlerini ipotek etmeye kolayca ikna edilebiliyor olmalarıydı.

Bu kırılganlık, dünya borsalarının 1987'deki çöküşüyle dramatik bir şekilde açığa çıktı. Hisse senetlerinin şirket gelirlerine göre aşırı şekilde değerlendirilmiş olması nedeniyle, böyle bir olay mali kesimde aylardır bekleniyordu. Liberalleştirme yaklaşımının arkasındaki siyasal güç ve koşullu iyimserlik sayesinde bu olay atlatılabildi. Bu olayın ciddi bir ekonomik daralmanın habercisi olarak değerlendirilmemesi konusunda resmi bir konsensüs oluşmuştu; çünkü özellikle enflasyon oranlarının hâlâ yeterince düşük olması nedeniyle, borsanın çöküşünden doğabilecek deflasyonist baskıların önlenmesinde gevşek para ve maliye politikaları uygulanabilecekti. İlginç bir şekilde bu tepki, 1974 resesyonunun habercisi olan benzer piyasa inişinde verilen tepkinin adeta aynısıydı. Bu durum neoklasik karşı devrime rağmen Keynes'in ruhunun hâlâ Batı'nın maliye bakanlıklarında do-laştığını gösteriyordu.

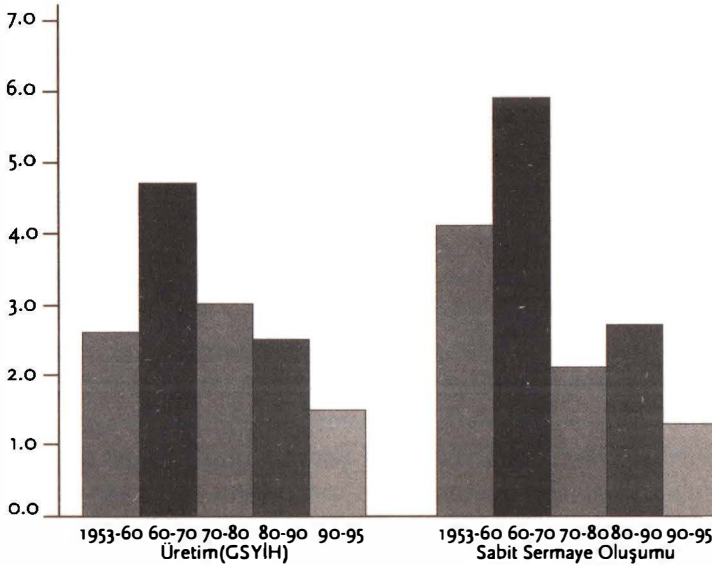
1987 çöküşünü izleyen iki yıl içinde düzey yanlısı ekonomik analizin temel uğraşı, yaşanan gelişmelerin hiçbir şekilde bir başka büyük resesyonun habercisi olmadığını göstermeye çalışmak olmuştur. Bütün göstergeler dünya ekonomisinin sadece, 1984-88 dönemindekine benzer bir büyüme sürecine (bu dönemdeki büyüme oranları 1973 öncesindeki hatta 1970'lerin sonundaki canlanma dönemine göre oldukça ılımlı olsa da) tekrar girmeden önce, hafif bir yavaşlama yaşadığına işaret ediyordu. Böyle bir iyimserlik havası içinde, yatırımcılar 1987 tasfiyesini bir satın alma fırsatı olarak değerlendirmeye ve iki yıl içinde hisse senedi piyasalarının yeni bir tarihi yükseliş yaşayacağına ikna edilmişlerdi.

Ancak 1989-90 yıllarında tekrar ortaya çıkan enflasyonist baskılar yanında, özel sektör borçlarının da spekülatif bir şekilde yükselmesinin yol açtığı güven zayıflaması, bu gerçek dışı hayallerin ortadan kalkmasına neden oldu. Enflasyon tehdidi nedeniyle gereken parasal ve mali politikalar uygulamaya konulamayınca, ekonomilerin tekrar resesyona girmesini engellemek mümkün olamadı. Bu gelişmelerin sonucunda 1990-92 döneminde hemen bütün OECD ülkelerinde önce şişkin emlak fiyatları % 30-40 oranında düşerken ardından bankacılık sektöründe kriz patladı –ilginç bir şekilde hisse senedi piyasaları büyük ölçüde zarar görmemişti¹⁰– özellikle ABD, İskandinavya ve Japonya'da daha büyük bir fela-

keti önlemek üzere her zamanki gibi devletin müdahale etmesi gerekti. Bu gelişmelerin reel ekonomiye etkisi, 1990'larda (1990-95) OECD ülkelerindeki ortalama büyüme oranının 1980'lerdeki düşük düzeylerin de altına inmesi oldu (bkz. Şekil 2).

Klasik ortodoksiye geri dönüş, bunu savunanların vaat ettiği sürekli canlanmayı sağlayamadığı gibi, sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin hiçbirinde "devletin sınırlarını geriye çekme" konusunda kayda değer bir başarı da sağlayamadı; aksine OECD ülkelerinde devlet harcamalarının GSYİH içindeki payı 1980 ile 1990 arasında da artmaya devam ederek % 42'den % 45'e çıktı (bkz. Şekil 1).

Şekil 2. OECD Ülkelerinde 1950'lerden itibaren GSYİH Büyüme Oranları ve Sabit Sermaye Yatırımları Artış Hızı (yıllık ortalama % büyüme)

Kaynak: OECD National Accounts Statistics

Finansal ortodoksinin 1980’lerde yeniden canlanmasının yaratmış olduğu etkiler 1990’larda hâlâ gelişimini sürdürmekle birlikte bunları tarihsel bir perspektif içinde ele almak mümkündür. Bu süreçten ortaya çıkan başlıca sonuçlar şunlardır;

- “Devrim”, çevrimlerin tekrar ortaya çıkmasının yaratmış olduğu sorunları çözmeye yönelik samimi ve akla uygun bir faaliyetler bütünü değil, Keynesçiliğin başarısızlığına karşı verilen her şeyi göze almış ve *ad hoc* [buna mahsus] bir cevaptı.
- Yaşanan deneyimin başlangıçtan beri kredibilitesi yoktu; çünkü daha gerçek bir ortodoksinin, kırılgan finansal piyasaları zayıflatmadan ve siyasi olarak kabul edilemeyecek bir sosyal mahrumiyet düzeni yaratmadan kabul ettirebileceği bir ekonomik ortamın gerçekleştirilmesi hiçbir zaman mümkün olmamıştı.

Bu nedenlerle hükümetlerin bu yeni ortodoksiye bağlılıkları Reagan yönetimi gibi görünüşte “Yeni Sağ” ideolojiyle daha uyumlu olsalar da her zaman, gerçek olmaktan çok, söylem düzeyinde olmuştur. Bu sağ kanat hükümetler için, bir yandan vergi ödeyenlerin parasını kullanarak tercih ettikleri şirketleri ve çıkar gruplarını –tabii ki anahtar seçmen grupları da dahil olmak üzere– koruyup desteklerken, diğer taraftan daha düşük vergilerin erdemlerini savunarak göz boyamak siyasi açıdan da uygun geliyordu. ABD’de bu gruplar içinde en göze çarpanı olan savunma sanayisi –Reagan yönetiminin kampanya finansmanı ve personel açısından en büyük destekçisi– 1980’lerin başında vergilerde büyük indirimlerin yapıldığı dönemde, askeri harcamalarda gerçekleştirilen büyük artışlardan önemli yararlar sağlamıştı. Benzer şekilde İngiltere’de Thatcher hükümetinin 1980’lerdeki seçim stratejisi, siyasi güç dengelerini elinde bulunduran sosyoekonomik gruplara (örneğin tam zamanlı çalışan ve daha iyi kazanan el işçileri) mali yarar sağlama hedefi üzerine dayandırılmıştı. Bu amaçla, belediye evlerinde oturan kiracılara bu evleri düşük fiyatlardan ve düşük faizli kredilerle sa-

tın alma imkânı sağlanması, özelleştirilen kamu hizmet kurumlarına ilişkin hisselerin düşük fiyatlardan satışa sunulması ve gelir vergisi indirimleri gibi araçlardan yararlanılmıştı.

Genel bir ilke olarak serbest piyasanın erdemlerinde ısrar edenlerin, kendileri için neden özel bir koruma gerektiğine ilişkin sebepler bulma eğilimi –Adam Smith’in eserlerinden bilinen bir olay–, seçici devlet müdahalesinin her tarafı kaplaması ve özel sektörün büyük bir kısmı için vazgeçilmez bir hale gelmesinden bir nesil sonraki post-Keynesçi dünyada daha da göze batmaya başlamıştı. Bundan dolayı *laissez-faire* ilkelerinin devlet müdahalesinin ve harcamalarının belirli alanlarına uygulanmasının pratikte gerçekleştirilmesi imkânsız hale gelmişti. Bu durumu sadece Reagan ve Bush yöneticilerinin iflas eden mali kurumları desteklemek üzere yapmış oldukları büyük müdahaleler (1984 yılında Continental Illinois Bank’ın fiilen millileştirilmesinden 1990 yılında tasarruf ve kredi kurumlarına yapılan büyük yardımlara kadar) göstermiyordu. Aynı zamanda Thatcher hükümetinin sayısız özel yatırımları destekleme planlarında (bkz. Sekizinci Bölüm) ve sosyal güvenlik bütçelerinin, daha önce varlıklı olan ancak emlak piyasalarının 1988’de çöküşünden sonra ve ardından gelen resesyonda zor duruma düşen kişilerin (onları piyasa güçlerine terk etmek ve çok değerli varlıklarını çok düşük fiyatlara elden çıkartmalarına seyirci kalmak yerine) ipotek faizlerinin ödenmesinde kullanılmasında da bu durumu görmek mümkündü.”

Eğer Keynesçi politikaların 1970’li yıllarda artık sağlayamadıkları, ancak mali piyasaların 1980’lerin ortalarında liberalizasyon sonrası artık sağlanacağına emin oldukları ekonomik büyüme gerçekleştirilebilseydi, hükümetlerin utanmazca uygulamış oldukları çifte standart affedilebilirdi. Ancak (Tablo 2’de de görüldüğü gibi) gerçek olan, 1960’tan beri her on yıllık dönemde OECD ülkelerinde GSYİH büyüme oranının –yıllık ortalama olarak– giderek azaldığıydı. 1990’lı yıllardaki ortalama büyüme oranı 1960’ların üçte biri düzeyindeydi. Bunun sonuçları hem üretken yatırım alanlarının sürekli azalması bakımından, hem de kamu finansmanı açısından feci oldu. Büyümenin olmaması ve işsizliğin 1970’lerdeki düzeyin üstüne çıkması, sosyal güvenlik harcamalarının yükselmesine ve bütçe açık-

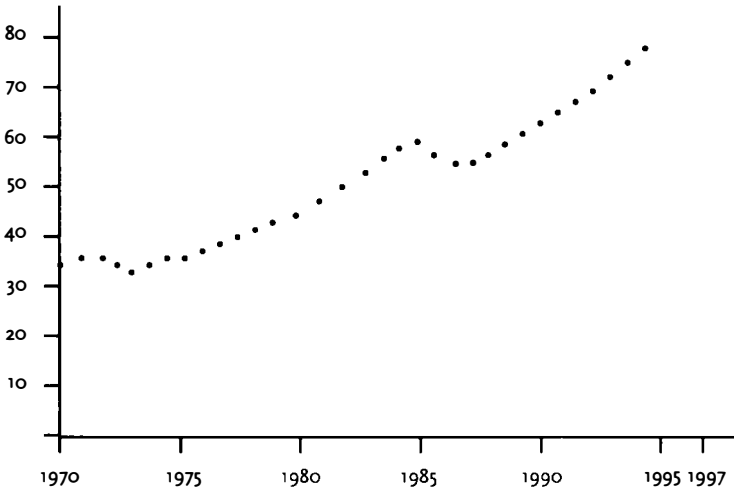
larının sürekli hale gelmesine neden oldu. Bütçe açıklarının miktar olarak artışında tabii ki vergi indirimlerinin ekonomik büyümeyi hızlandıracak ve vergi artışlarının da aksine engelleyeceği yönündeki egemen düşüncenin çok büyük etkisi vardı. Arz yanlı iktisat efsanesinin yanlışlığı ispatlanmış olsa da bu önyargı hâlâ siyasi olarak gücünü sürdürmektedir.

Yeni ortodoks politikaların görece tek başarısı olan enflasyon oranlarının (1960'larda düzeyin hâlâ oldukça üstünde kalsa da) 1970'lerdeki yüksek düzeylerin altına indirilmesinin sadece düşük büyüme oranı sorununun daha da kötüleşmesine neden olması ironiktir; çünkü daha önce İngiltere deneyi tartışılırken belirtildiği gibi, kör bir araç olan faiz oranlarına güvenilmesi –bunu mali piyasalarda düzenlemelerin kaldırılması dayatmıştı– kredi sınırlamasının selektif bir araç olarak kullanılma imkânını da ortadan kaldırmıştı. Kredi sınırlaması yoluyla enflasyon durdurulabilecek olsa bile bunun büyümenin canlandırılması açısından uygun olduğunu söylemek pek mümkün değildi. Yeni ortodoksinin savunucularının belki de en büyük gafleti, fiyat istikrarının yüksek ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesinin önkoşulu olduğuydu. Bu yaklaşım, hızlı ekonomik büyümenin kaçınılmaz olarak, en azından ılımlı bir enflasyonla birlikte gerçekleştiğine ilişkin bol miktarda tarihsel kanıtın varlığını göz ardı ediyordu. Aynı zamanda, Keynesçilik öncesi fiyat istikrarına dönüşün, dönemin çok düşük büyüme oranlarını da kabul etmek anlamına geldiği de bu yaklaşımda dikkate alınmıyordu. Muhtemelen bu nedenle, Thatcher hükümeti tarafından enflasyonu “sürekli” olarak düşürmek üzere 1980'lerin başında –ve sonlarında– uygulanan türde daraltıcı politikalar, kamu borç yükünün hızla yükselmesine yol açmıştı. Kamu borçlarının daha sonraki canlanma dönemlerinde de azaltılamayacak (ancak her durumda sürdürülmesinin de mümkün olmadığı) seviyelere çıkmış olması, uzun dönemli ekonomik sağlığın ciddi ölçüde bozulmasına neden olmuştu.

Daha önce de belirtildiği gibi, böyle bir irrasyonel stratejinin uygulanabilmiş olmasının tek muhtemel açıklaması, hükümetlerin kısa dönemde felaketten kurtulmak için umutsuzca her çareye başvurdukları ve bunların uzun dönemde yaratabilecekleri etkileri hesaplayacak durumda olmadıklarıydı. Ancak kamu mallarının yağmalanması ve kamu maliyesinin kö-

tüleşmesinin (sonraki bölümde ayrıntılı olarak inceleneceği gibi) kamu mirası üzerinde yaratmış olduğu tahribat karşısında, bu işte daha uğursuz güçlerin parmağı olup olmadığı akla geliyor. 1980'lerin başında İngiliz hükümetinin vahşice uyguladığı ekonomik daralma nedeniyle ortaya çıkan büyük işsizlik hiç kuşkusuz örgütlü işçilerin gücünü zayıflatarak, sendikal hakların ciddi ölçüde sınırlandırılması öncesinde hükümete önemli bir siyasi kolaylık sağlamıştı. Bununla ilişkili makul sayılabilecek bir başka teori de, daha kolektivist ekonomik yönetim yaklaşımlarının canlanması olanağını engellemek üzere, kamu kaynaklarını ve gücünü zayıflatmaya yönelik –vergi indirimleri ve özelleştirmeler yoluyla– planlanmış bir çabanın söz konusu olmasaydı.

Şekil 3. OECD: Gayri Safi Kamu Borçları, 1970-97 (GSYİH %'si olarak)

Bir tür her şeyi tahrip ederek geri çekilme hipoteziyle uyumlu bir başka hipotez de şuydu. Sorumluluğu olmayan özel şirketlere devlet desteğinin sağlandığı ve organize suçların giderek yaygınlaştığı (bkz. On Birinci Bölüm) yıllarda öyle bir sorumsuzluk ortamı oluşmuştu ki, bu or-

tamda, uyguladıkları politikaların uzun dönem sürdürülebilirliğini ciddiye alan karar alıcıların sayısı da giderek azalmıştı.

Ortodoksiye (gerçekleştiği söylenen) geri dönüşün her durumda yaratmış olduğu sonuç, OECD ülkelerinin gayri safi borçlarında ortaya çıkan olağanüstü artışı. GSYİH içindeki payı 1977-1980 arasında % 35'ten % 42'ye yükselmiş olan gayri safi borçlar, 1980'lerin başlarında hızlı artışını sürdürmüş, 1986-89 döneminde hafif bir gerileme gösterdikten sonra yine hızlanarak 1997'de GSYİH'nın % 73'üne ulaşmıştı; bu oran, 1974 yılı oranının iki katından fazlaydı. Borç sorununu daha da ağırlaştıran –finansal ortodoksiye ve piyasa liberalizmine iddia edilen geri dönüşün doğrudan sonucu olarak– 1960'lar ve 1970'lerden bu yana reel faiz oranlarında meydana gelen büyük artışlardı. Böylece OECD ülkelerinde ulusal gelirin oranı olarak kamu borç-servis maliyetleri 1974'ten bu yana üç kat artmış, % 3'ün üzerine çıkmıştı.

Kapitalizmin önderleri, devlet harcamalarını azaltma ihtiyaçları ile giderek daha fazla miktarda devlet harcaması olmadan yaşayamaz halde olmalarını uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Sonraki bölümde bu ikilemin sonuçlarını ele alacağız.

DEVLET DESTEĞİNE İFLAH OLMAZ BAĞIMLILIK

Sürekli ve hızlı bir ekonomik büyümenin hem istenir hem de gerçekleştirilebilir olduğu düşüncesi, sanayileşmiş ülkelerdeki bütün ana siyasi partilerin temel iktisat politikasını oluşturmaya devam etmektedir. 1970'lerin başından bu yana geçen yirmi yıldan fazla bir süre içinde, hem Keynesçi hem de onun rakibi neoklasik reçetelerin bu konudaki başarısızlığı ispatlanmış olmasına rağmen durum böyledir. 1990'larda bu umudun gerçekleşme olasılığının giderek azalması karşısında hükümetler % 2,5-3 civarındaki (1960'larda OECD ülkelerindeki büyüme hızının ancak yarısı) büyüme oranlarının da aşılarda "güçlü" olarak kabul edilebileceğini ileri sürmeye başladılar. Ancak bu oranların bütçe açıklarının daha da büyümesini engelleyemeyecekleri gibi, mevcut düzeyinde kalmasını sağlamak açısından bile yeterli olmadıkları çok açıktı.

Ekonomide gerçek bir canlanmanın olmaması halinde, önemli ölçüde vergi artışlarını ya da kamu harcamalarında indirimleri içeren acı ve sert önlemlerin alınması kaçınılmaz hale gelecektir. Her iki durumda da bu uygulamaların siyasi ve ekonomik açıdan sıkıntılı sonuçlar doğuracağı çok açıktır.

Vergilerin artırılmasına ilişkin sorunlar esas olarak iki türdür. İlk olarak, talebin zayıf ve buna bağlı olarak büyümenin de düşük olduğu bir ekonomide, genel ve büyük vergi artışlarının efektif talebi ve ekonomik faaliyetleri daha da zayıflatacağı, böylece vergi gelirlerinde bir artış sağlanmayacağı gibi, bütçe açığında net bir artışa yol açabileceği genel olarak iktisatçılar tarafından kabul edilmektedir. Diğer taraftan, daha seçici bir vergileme yaklaşımının bu olumsuz etkileri yaratmayacağı ileri sürülebilir. Sadece, 1980'lerden bu yana gelirin zenginler lehine yeniden bölüştürülmesinden yarar sağlayanları ya da aynı dönemde önemli bir artış gösteren şirket kârlarını hedefleyen bir vergi artışı, efektif talebi ve ekonomik faaliyetleri genel vergi artışı gibi olumsuz etkilemeyecektir; çünkü zenginler "düşük

marjinal tüketim eğilimi”ne sahip olmaları nedeniyle, net vergi sonrası gelirleri azaldığında (tasarruflarının tersine) mal ve hizmet tüketimlerini azaltmayacaklardır. Mali açıdan güçlü durumdaki özel şirketlerin de zaten durgun olan bir ekonomik ortamda vergi artışlarına tepkisi tüketim ya da yatırım düzeylerini azaltma şeklinde olmayacaktır.

Ancak bu grupların daha yüksek vergilendirilmesine yönelik bir öneri bir başka büyük engelle karşılaşacaktır; çünkü bu öneri vergi indirimleri, düzenlemelerin kaldırılmasını ve küçük devleti savunan egemen sosyal ve ekonomik grupların siyasi çıkarlarına –ve 1970’lerden beri esen ideolojik rüzgara– ters düşmektedir. Daha da önemlisi, bu dar “sınıf” çıkarı, günümüz kapitalizminin temel sorunlarından biri olan, durağan ekonomik büyüme ve azalan sermaye talebi karşısında özel şirket aktif değerlerinin korunması ve yükseltilmesi sorununun çözümüyle bağlantılıdır. Yatırımcıların (mali kurumlar ve zengin bireyler dahil) net harcanabilir gelirlerindeki bir azalma, kaçınılmaz olarak mali piyasalara fon akımlarını zayıflatacak ve yatırımların getirilerinin –ve böylece hisse senedi ve aktiflerin piyasa değerlerinin– düşmesine neden olacaktır. (Belki de 1980’lerin başından beri vergi indirimleri için yapılan siyasi baskıların, arz yanlı iktisatçıların geliştirdiği teorilerden daha başka temelleri vardı. Zenginlerin daha az vergilendirilmesi, üretken yatırımların ve üretimin artması için değil, aktif değerlerini yükseltecek fon akımlarının sağlanması için savunuluyordu.) Aynı şekilde, kurumlar vergisi oranlarının artması net kârların azalmasına ve şirket hisselerinin piyasa değerlerinin düşme eğilimine neden olacaktır. Bu durum ise Keynes tarafından adlandırıldığı şekliyle, yatırımcıların “hayvansal güdü”sünü etkileyen çok önemli bir faktördür.

Bu değerlendirmeler, sağ kanat hükümetlerin, –1993’te İngiliz hükümetinin yapmış olduğu gibi– sürekli büyüyen bütçe açıkları karşısında başka bir alternatif göremediklerinde vergileri artırmalarını engellememiştir. Ancak İngiltere’de esas olarak dolaylı vergiler artırılmıştı –bu tür vergi artışları azalan oranlıydı ve en önemli etkisi tüketimin azalmasıydı– çünkü Muhafazakâr Parti’nin doğrudan vergileri ancak azaltma yönünde değiştirme konusunda eskiden beri bir taahhüdü vardı. Arz yanlı iktisat efsanesinin 1980’ler ve 1990’lardaki çöküşüne rağmen sağ kanat hükümetlerin bu

tercihlerinde bir değişme olmaması dikkat çekicidir. Belki de daha şaşırtıcı olan, güya solda olan partilerin önlerine gelen propaganda imkânından yararlanmamış olmalarıdır: Yüksek gelirli gruplara tanınmış olan vergi ayrıcalıklarının kaldırılmasını isteyebilirlerdi ama bunu yapmadılar.

1980'den bu yana uluslararası ekonomik ilişkilerin geniş ölçüde liberalizasyonuna yönelik hareketin (ki özellikle sermaye akımlarını etkilemiştir), gelir ya da kârlar üzerinden alınan vergilerin yükseltilmesine karşı çıkan siyasal konsensüsü güçlendirdiği bir gerçektir. Yapılan değişikliklerle “küresel” ekonominin yaratılması yönünde önemli adımların atıldığı bu dönemde, ulusal hükümetler için artık yurtiçi özel yatırımları olumsuz yönde etkilemeden şirketlerin ve zenginlerin vergilerini artırmak çok zorlaşmıştı. Kişisel ve kurumsal vergi oranlarının yükseltilmesine karşı bu argümanı ile ri süren İngiliz hükümetinin, aynı zamanda kontrollerin kaldırıldığı, düzenlemelerin olmadığı bu tür bir dünya ekonomik düzeninin yaratılması hareketinin heyecanlı bir lideri olduğu göz ardı ediliyordu. Küresel ekonomi tarafından ulusal devlet politikalarına getirilen sınırlamalar, hükümetin kontrol edemeyeceği karşı konulamaz güçler olarak sunuluyordu.

Eğer kamu açıklarının vergilerin artırılması yoluyla kapatılması siyasi açıdan kabul edilemez ve kendi kendisiyle çelişir görünüyorsa, harcamaları indirimlerine de hemen hemen aynı nedenlerle karşı çıkmak mümkündür. Eğer vergi artışları tüketicilerin satın alma gücünü azaltarak efektif talep düzeyini ve buna bağlı olarak ekonomik büyüme oranını olumsuz etkiliyorsa, kamu harcamalarındaki indirimlerin çoğu için de aynı şey söylenebilir. Sübvansiyonların azaltılmasıyla vergilerin artırılmasının (ya da tersi) birbirine denk uygulamalar olduğu, ekonominin temel ilkelerinden biridir. Böyle olmasına rağmen, kendileri için kritik önemdeki seçmenler lehine vergi indirimleri uygulamaya çalışan siyasal partiler, harcamalarda kısıntı önerirken, bu durumu göz ardı etmektedirler. Ancak, İngiltere örneğinde olduğu gibi, ödedikleri gelir vergisinde gerçekleşen indirimlerin, çocuklarının üniversite eğitim masraflarındaki ve yaşlı yakınlarının bakım masraflarındaki artışlarla (o zamana kadar devlet tarafından sübvansiyon sağlanan hizmetlerden bazıları) büyük ölçüde telafi edildiğini gören vergi mükellefleri, bu denkliği giderek anlamışlardır.

Büyük şirketler ve mali piyasalar tarafından da desteklenen resmi görüş, kamu bütçesi dengesizliklerinin düzeltilmesinde daima harcama indirimlerini vergi artışlarına tercih etse de, siyasi çevrelerde, üstü örtülü şekilde de olsa, her iki uygulamanın da aynı olumsuz sonuçları doğurduğu giderek daha çok kabul görmektedir. Daha da anlamlısı, durgunluk sürerken ve mali kriz derinleşirken, *laissez-faire* ideologları ve onların destekçileri büyük şirketlerin, kamu harcamalarında büyük indirimleri savunmalarının aslında kendi kişisel çıkarlarına ve modern kapitalist ekonominin temellerine indirilmiş bir darbe olduğunu giderek kabul etmek zorunda kalmalarıdır.

Bunun nedeni sadece, kamu harcamalarında sübvansiyonların ve birey ve şirketlere sağlanan korumanın azaltılması yoluyla gerçekleşen indirimin kronik ekonomik durgunluk sorununu daha da şiddetlendirmesi değildir. Daha önemlisi, piyasaya ilişkin bütün devlet desteği ve korumalarının kaldırılması için gösterilen sistematik çabaların, şirket ve tüketici güveninin temellerini tehdit etmesidir. Bu güven olmadan devamlı büyüme şöyle dursun, kabul edilebilir en küçük bir ekonomik istikrarın tahayyül edilmesi bile çok güçtür.

MÜDAHALECI GELENEK

Devletin serbest piyasanın işleyişine müdahale etmesine ilk olarak karşı çıkmak uzun bir ideolojik muhalefet geleneğidir, buna rağmen kapitalist işletmenin gelişiminde devlet müdahalesinin çok büyük önem taşıdığı tartışılmazdır. Bu konudaki çok sayıda örneğin en eski ve göze çarpanlarından biri, İngiliz hükümetlerinin ordu ve donanmayı, sadece imparatorluğun genişlemesi ve savunması için değil, aynı zamanda İngiliz şirketlerinin (Doğu Hindistan Şirketi gibi kanuni tekelleri de içermek üzere), bağımlı ülkelerle yapmış oldukları ticarete, özel haklarını korumak üzere de kullanmalarıydı. Birçok tarihçinin belirttiği gibi, ulusal ekonomik kalkınmanın bu şekilde teşviki –genel olarak bilinen adıyla merkantilizm– İngiltere ve Batı dünyasında onun rakibi olan ulus devletlerin hepsinin resmi politikalarının temelini oluşturuyordu.¹ Tarihçilerin de genel olarak kabul ettiği gibi, gerçek bir *laissez-faire* politikası uygulamaya yönelik tek ciddi girişim 1860'tan sonra İngiltere tarafından gerçekleştirildi. İngiltere'nin

hâlâ dünyanın egemen ekonomik gücü olduğu dönemde² başlatılan bu girişim, 1873 dünya depresyonunun başlaması ve İngiltere'nin daha az liberal devletler (özellikle Almanya ve ABD) karşısında rekabet gücünü kaybetmesi nedeniyle hızla etkinliğini yitirdi.

1. Dünya Savaşı'yla birlikte fiilen sona erse de, 1932'de ticari korumacılığın resmen başlamasına kadar etkileri devam eden bu kısa dönemli deneyimin bile *laissez-faire* olarak tanımlanabilmesi için, bu terimin sadece serbest ticaret anlamına gelmesi gerekiyordu; çünkü bu dönemde hükümetin İngiliz ekonomisindeki ağırlığı, özellikle yerel ya da belediye düzeyinde, büyük ölçüde artmıştı. Özel sektörün sağlamadığı ya da sağlayamadığı temel eğitim, su temini gibi kamu hizmetleri hükümet tarafından sağlanıyordu. O zamanki Almanya ve diğer Kıta Avrupası ülkeleri hükümetlerinin daha çabuk gördükleri gibi, bu tür devlet yatırımları ve refah programları büyük şirketlerin çıkarınaydı; çünkü onlar sadece sosyal istikrarın sağlanmasına yardımcı olmuyorlar, aynı zamanda daha gelişkin bir fiziksel altyapı ile daha sağlıklı ve eğitilmiş bir işgücü de sağlıyordu. Özel sektör için bu tür yatırımlar pratik olmadığı gibi maliyet açısından da etkin değildi.

20. yüzyılda hiçbir ülkede devlet müdahalesinin olmadığı bir ekonomik sistem uygulanmamıştı; aslında, daha önce de görmüş olduğumuz gibi 1930'lardan 1970'lere kadar –özellikle 2. Dünya Savaşı'nı izleyen 25 yıl boyunca– istenen bir şey olarak da görülmemişti.

2. Dünya Savaşı'ndan sonra 30 yıldan fazla süren bir dönemde, özel şirketlerin kamu harcamalarına ve devlet müdahalesine daha bağımlı hale gelmesi kapitalist gelenek içinde yerleşti. Bu durum hiç kuşkusuz devrimci Keynesçi doktrinin genel kabul görmesinden kaynaklanıyordu. Bu doktrine göre, büyümenin kalıcı olması ve ekonominin dalgalanmalara terk edilmek yerine görece daha istikrarlı tutulması için bu tür müdahaleler esas sayılmasa bile, uygulamada tercih ediliyordu. Ekonomideki payı giderek genişleyen bu kamu sektörü, devletin özel sektör mallarını satın alması ve yatırım yapması yoluyla bu sektör için önemli ve görece istikrarlı bir piyasa oluşturmaktaydı. Kamu hizmetleri ve şirketlerinin görece daha az yer kapladığı ABD'de başlıca piyasa (1941'den sonra ülkenin en önemli dünya gücü rolünü üstlenmesiyle hızla genişleyen) savunma piyasasıydı

-ünlü sınıai-askeri kompleks bunun ürünüdür. Aynı dönemde bütün sanayileşmiş ülkelerdeki özel şirketler, sistematik olarak ya da seçici bazda sadece o şirkete özel olmak üzere, doğrudan yatırım ve üretim sübvansiyonları almaya alışmışlardı.

1980'lerin başlarından itibaren, *laissez-faire* ideolojisinin tekrar canlanmasıyla birlikte, Batılı hükümetlerin bir kısmı, bu tür piyasa saptırıcı sübvansiyonları tamamen ortadan kaldırmaları bile, sınırlandırabilecekleri kadar daha fazla ifade etmeye başladılar. Böyle davranılması konusunda en güçlü baskılar belki de Avrupa Birliği'nde yaşanıyordu; çünkü Avrupa Birliği'nde bu tür sübvansiyonların varlığı, 1990'lardaki "tek piyasa" yaratma çabasını anlamsız kılacaktı. Bununla birlikte, sonraki bölümlerde görüleceği gibi, vergi mükelleflerine hisse değerlerini koruma konusunda işbirliği yapmaları doğrultusundaki baskıların artması, "şirket refahı"nın her zamankinden daha önemli hale geldiğini gösterir.

SON BAŞVURU MERCİİ

Genel olarak özel kesimin, özel olarak da finans kesimin çıkarlarının savunulması açısından devlet desteğinin kritik öneme sahip olduğu bir alanda, buraya sağlanacak desteğin azaltılması ya da finansal çöküşün önlenmesinin gerektirdiği boyutlarda artırılmaması konusunda şimdiye kadar en ufak bir girişim olmamıştır. Bu durum, mali sistemin hükümetler tarafından "son başvuru mercisi" olarak (genellikle merkez bankaları aracılığıyla) fiilen sigorta altına alınmasını ifade etmektedir.

Bu uygulamanın kökenleri, en azından Anglosakson dünyada 1930'lara kadar götürülebilir.³ Bu dönemde ekonomideki mali istikrarsızlığın ve güvensizliğin en önemli nedeni banka iflasları ve belki daha da fazla iflas korkusuydu. Sadece 1929'da Wall Street'in çöküşünün ardından yaşanan panik nedeniyle, 1930'da en az 2000 bankanın iflas ettiği ABD için bu durum özellikle geçerliydi. Muhtemelen bu olay, 1933'te küçük mevduat sahiplerini korumak üzere, bütün bankaların mevduatlarını (her mevduatı en üst düzeye kadar)⁴ bir hükümet kuruluşu olan Federal Mevduat Sigorta Kurumu aracılığıyla sigortalamalarını zorunlu kılan yasanın kabul edilmesine yol açtı. Aynı dönemde Almanya ve Orta Avrupa'daki benzer banka iflasları karşısında,

kendi bankalarınca iflas etmiş Avrupa bankalarında tutulan kabul kredileri ve başka mali enstrümanlar nedeniyle Amerika ve İngiltere merkez bankaları sorumluluk üstlenmek zorunda kalmışlardı.

O zamandan beri, hiçbir zaman açıkça şart koşulmasa da, anlaşılmıştır ki, eğer sistem için bir yıkım tehlikesi (ödenemeyen borçların zincirleme reaksiyonlar sonucunda kitlesel iflaslara yol açması gibi) yaratacağı düşünülüyorsa, herhangi bir mali kurumun ya da kurumların çöküşünü önlemek için müdahale edilecektir. Bu durum hiçbir bankanın iflasına ve tasfiyesine izin verilmediği anlamına gelmiyordu. Ancak eğer bankanın zararları, borçlu olduğu diğer kurumların önemli bir kısmını zayıflatacak kadar (istismara büyük ölçüde açık sübjektif bir yargı olmakla birlikte) yüksek düzeydeyse, kamu otoriteleri bunun gerçekleşmesini engellemek için gerekli likiditeyi sağlıyorlardı.

1945'ten beri bu güvenlik ağının varlığı, bütün finans kesimi tarafından doğal bir durum olarak kabul edilmişti. Finans kesimi mensuplarının birçoğu için bu güvenlik ağı, polis hizmetleri ya da itfaiye hizmeti gibi, geçerliliğini hiçbir makul insanın sorgulamayacağı temel kamu hizmetlerinden biriydi. Bu görüş en yetkili kaynaklar tarafından da kutsanıyordu.

“Devlet ticari bankalar alanında sürekli olarak yönlendirici bir rol oynamaktadır, çünkü bankalar ve onların yükümlülükleri özel bir durumdur. Onların durumu özeldir, çünkü ticari bankalar kamusal mal niteliklerine sahiptir. Para kapitalist bir ekonomide ödeme aracıdır... ve bu yükümlülükleri taşıyan kurumlara karşı sistemin istikrar ve güvenini korumak bir kamu politikası gereğidir.”⁵

Bankacılık sistemine sağlanan bu devlet garantisinin içerdiği potansiyel tehlike 1970'lere kadar pek gündeme gelmedi, sonsuz görünen bir büyüme döneminde banka sisteminin istikrarının kalıcılığının sağlanması diye bir sorunun gündeme gelmemesi gibi. Dahası, banka sisteminin vergi mükellefi tarafından örtük biçimde sigortalanmasının getirdiği bu ayırmazlık, ticari bakımdan çok riskli veya kârsız bulunarak finanse edilmeyen yatırımlara selektif destek vermek için devlet garantisinin veya sübvansiyonlarının sağlanmasıyla (bunun en çarpıcı ve başarılı örneği Marshall Planı ile verildi) daha da güçlendirildi.

Mali kesimin desteklenmesinde hükümetin rolüne ilişkin bu görüş muhtemelen, 1930'lardaki bankacılık felaketlerinin bir mirası olarak bankaların büyük bir kısmının devlet mülkiyetinde olduğu Kıta Avrupası ülkelerinde çok daha doğal karşılanıyordu. Japonya'da ise bu tür bir korporatizmin, 19. yüzyılın sonlarında başlayan modernleşme sürecinin ilk yıllarına kadar giden çok daha güçlü bir geleneği vardı. Ancak ABD'de dahil olmak üzere hemen hiçbir yerde bu konuda eleştirel bir ses duyulmadığı gibi, bu harika sakinleştiriciden en fazla yararlanan büyük şirketlerin hiç sesi çıkmıyordu.

Burada ilginç olan, devlet desteği konusundaki bağımlılık metaforunun, büyük şirketlerin siyasi temsilcilerinin en çok kullandıkları metaforlardan biri olmasıdır. Onlar, refah devleti oluşumundan kaynaklandığını ileri sürdükleri olumsuz ekonomik ve sosyal sonuçları kötülemek için bu metaforu kullanırlarken, bu "bağımlılık kültürü"nü sadece modern kapitalist ekonominin tamamına yayılmakla kalmayıp, aynı zamanda bir yandan vazgeçilmez, diğer yandan da karşılanamaz hale gelmesi gerçeği ile uyuşmamaktadırlar, bu da yeterince doğaldır.

Bütün vatandaşlara sosyal güvenliğin sağlanması garantisinde olduğu gibi, mali sistemi destekleme yükümlülüğünün hükümetler tarafından kabul edilmesi de örtük bir varsayıma dayandırılmıştı. Buna göre mali sisteme sağlanacak desteklerin maliyeti hiçbir zaman gelecekteki vergi gelirleriyle karşılanamayacak kadar büyük olmayacaktı. Bir başka deyişle, bu uygulama durgunluğun şiddetini azaltan, uzun süreli ve devamlı yüksek büyüme sağlayan ve bu arada kendi kendini finanse eden, Keynesçi modelin terimleriyle bir tür "istikrar sağlayıcı" olarak görülüyordu. Ancak sosyal güvenlik vaadinde olduğu gibi, burada da bu adeta sınırsız büyümenin gerçekleşebilmesinin aslında bir hayal olabileceği konusunda bir pay bırakılmıyordu. Bu tür düşünüşte örtük olarak, mali sektörün ihtiyatsız davranışlarının adeta sorumluluğunu üstlenen devletin bu yolla borçlarının artma kapasitesinin az çok sınırsız olduğu kabul ediliyordu. Hükümetlerin ödeme gücünün garanti olduğuna ilişkin bu varsayım, ticari bankaların ödeme kriterlerinde, bankaların genel borç verme kapasitesi limitleri hesaplanırken, devlete verilen borçları işin içine katmaya gerek görmeyen Uluslararası Basel Anlaşması tarafından da hâlâ kutsanmaktadır.

Bu “rahatlık (euphoria) ekonomisi” döneminde, banka finansmanına bu şekilde resmi garanti sağlanmasının doğal bir sonucu olan “ahlaki çöküntü” konusuna fazla önem verilmemişti. “Ahlaki çöküntü” mali kurumların, başarılı oldukları takdirde büyük kâr elde edeceklerini, başarısızlık durumunda ise aynı ölçüde büyük zararların vergi mükellefleri tarafından üstlenileceğini bilmeleri halinde, oldukça riskli ve spekülâtif yatırımlara para yatırma konusunda istekli olmaları ve bunu gerçekleştirmelerinin yaratacağı tehlikeyi ifade etmek üzere kullanılan teknik bir terimdi. Daha kötüsü, bu tür bir garantinin dolandırıcıların ve organize suç örgütlerinin de ilgisini çekiyor olmasıydı.

Savaş sonrasında refah dönemi devam ettiği sürece bankalar ve yatırımcılar aşırı risklere girmeden ya da dolandırıcılığa başvurmadan yüksek kârlar elde edebildikleri için, bu tür endişeler çok önemli taşımıyordu. Aynı şekilde, uygun standartların uygulanmaması nedeniyle ortaya çıkan başarısızlıkların yol açtığı zararlar, resmi bir yardım gerekmezden bankalar tarafından karşılanabiliyordu. Ancak 1970’lerin başında bu güzel zamanların sonu geldiğinde, emlak, gemicilik ve çeşitli metaller üzerinde gerçekleşen spekülâtif yatırımlar artık endişelenecek bir durum olduğunu göstermeye başlamıştı. Ardından 1974 yılında Avrupa’da 2. bankacılık krizi ortaya çıktı. Bu krizin yayılarak başka daha büyük kurumları etkilememesi için yoğun merkez bankası müdahalesi gerektiğinde, artık sorumsuz mali kurumlara devlet tarafından sağlanan garantinin sanayileşmiş dünyanın ekonomik sağlığı için ne tür bir uzun vadeli tehdit oluşturduğuna ilişkin, kimse- nin en ufak bir kuşkusunun kalmaması gerekiyordu.

Aslında bir avuç yorumcu daha 1970’lerde bu tehlikeye işaret etmişti.⁶ Ancak onların bu alarm çığlıklarının o sırada fazla bir etkisinin olmaması çok da şaşırtıcı değildi; çünkü o dönemde resmi çevreler tarafından 1950’ler ve 60’lardaki hızlı büyümenin artık geçmişte kaldığı henüz algılanabilmiş değildi. (Bu da o zaman için anlaşılabilir bir durumdur.) Zaten çare olabilecek şey, ya bankacılık sektörünün daha sıkı resmi kontrol ve denetim altına girmesi (ki bu mali kesimin siyasal bakımdan güçlü önderleri için kabul edilemez bir şeydi) ya da serbest piyasanın yıkıcı akıntılarına girmesiydi (ki bu da kimse tarafından kabul edilemez bir şeydi). Bunu kavramak belki durumu daha iyi açıklar.

Daha dikkat çekici olanı, hükümetlerin bu daha oynak ekonomik ortamda bankarlara yeni sınırlamalar getirmek bir yana, (1980'li yıllarda) mevcutların bir kısmını kaldırmaya itilmiş olmalarıdır. Bunun neden ve nasıl olduğunu ve dünya ekonomisinde yarattığı sonuçları sonraki bölümde etraflıca göreceğiz. Ama bunun sonucunda bankaların gemlerinden boşanan açgözlülüğünün vergi mükelleflerine faturasını artık görüyoruz, sonradan olsa bile.

1980'lerin başlarından bu yana, OECD ülkelerinde iflas eden mali kurumlar için, devlet tarafından finanse edilen birçok kurtarma operasyonu yapıldı. Bunların en bilineni ABD'nin tasarruf ve borç verme şirketlerini kurtarma operasyonlarıdır. Bu fiyaskoda zarar gören mevduat sahiplerine yapılan yardımın ABD vergi mükelleflerine maliyeti 100 milyar dolar dolayındadır. Ancak 1990 başlarında hükümet tarafından (merkez bankasının yardımıyla) tüm finansal sektöre sağlanan sübvansiyonlar dikkate alındığında, bu rakam şüphesiz çok daha büyük olacaktır. Bu dönemde devlet borç senetleri bankalara ve öteki mali kurumlara piyasa değerinin altında verilerek, bu kurumların halktan topladıkları mevduat üzerinden anormal yüksek marjlar yapmaları sağlandı. Bu dönemde düşen aktif değerleri yüzünden bozulan banka bilançolarını toparlamaya çalışan İngiliz yetkilileri de benzer yöntemler kullandılar.

ABD'deki tasarruf ve borç verme şirketlerinin aksine Norveç, İsveç ve Finlandiya'da 1991-92'de bir dizi büyük bankayı kurtarmak için halkın parasının kullanılması –filen millileştirme– maliyet daha yüksek olmasına rağmen siyasi daha az tartışmaya yol açtı. Bunun nedeni muhtemelen İskandinav ülkelerinin daha korporatist geleneğidir. Belki daha şaşırtıcı olanı, benzer kurtarma operasyonlarına karşı en az onlar kadar korporatist eğilimi olan Japonya'da gösterilen şiddetli siyasal direniştir. Bu operasyonlar, 1980'lerin sonlarındaki spekülasyonların arifesinde mali sektörün büyük kısmını sarsan büyük borçlar nedeniyle yapılmıştı. Söz konusu kurtarma operasyonlarının ABD'de tasarruf ve borç verme şirketlerini kurtarmak için yapıldan daha büyük olduğu anlaşılmıştı, ama gösterilen tepkinin nedeni bu yüksek maliyetten ziyade kitlesel iflaslara yol açan suiistimal ve suçlardı.

Bu Devlet destekli bu kurtarma operasyonlarının, mali sektörü devlet müdahalesinin olumsuz sonuçlarından kurtarmak için yapıldığı söyleniyordu. Buradaki ironi yeterince vurgulanmadı. Ama durum uluslararası bankacılık sisteminin üst düzenleyici organı Bank for International Settlements'in (Uluslararası Ödemeler Bankası) gözünden kaçmadı: "Mali krizin patladığı ülkelerin tecrübesi, düzenlemelerin kaldırılmasının paradoksal biçimde daha fazla devlet müdahalesine yol açtığını göstermektedir."

Bu kurtarma operasyonlarının bütçeye yükünün tam miktarını tahmin edebilmek hemen hemen imkânsızdır. Gelecekte gerçekleşmesi kuvvetle mümkün olan daha da büyük bankacılık felaketlerinin neden olabileceği yükleri hiç hesaba katmıyoruz. Bunların çok büyük olduğu kuşkusuzdur, dolayısıyla tüm sanayileşmiş ülkelerde başlıca siyasal kaygılardan biri olmalıdır; mali sistemin, eninde sonunda da bütün özel sektörün devlete giderek artan maliyeti günümüzde ciddi olarak sorgulanmak bir yana, tartışmalarda yer bile almıyor; oysa kabaran sosyal güvenlik bütçesi ve insanların müktesep hak kabul ettikleri diğer kamu harcamaları, tam tersine fazlasıyla tartışılıyor. Konunun bu şekilde es geçilmesi çok tehlikelidir; çünkü üzerine gidilmezse durum daha kötüleşebilir, oysa bunların önlenmesi hâlâ mümkündür. En azından, düzen analizcilerinin asıl umacı olarak gösterdikleri fazla nüfus sorunundan (genç ve yaşlı işsizler) daha ağır ve daha önlenebilir bir sorundur bu.

Mali varlıkların değerini banka kurtarma operasyonlarıyla korumaya çalışmak vergi mükellefleri için giderek daha fazla yük haline geliyor. Bunun uzun vadeli sonuçları ise doğrudan yararlananlara, yani yatırımcıların kendilerine pek doyurucu gelmiyor; çünkü hisse senedi ve tahvillerin bu süreç sayesinde yüksek tutulan piyasa değerleri, yatırım fonları akımının sürmesi için, bunların arkasındaki şirketlerin yüksek getiri oranları sağlamasını gerektiriyor. Başka türlü söylersek, varlıkların değerlerinin düşmesine izin verilmemesi, kronik ekonomik durgunluk koşullarında bile bu "sinekten gitgide daha fazla yağ çıkarılmasını" gerektiriyor.

Sonuç, sadece işletmeler içinde rekabeti artırmak ve maliyetleri azaltmak için değil, bir bütün olarak ekonomide de sermayeye giden katma değer payını artırmak için bitmek bilmez baskılardır ya da son tahlilde,

yanlış muhasebe yoluyla kârları daha yüksek göstermektir. Marksist analizin gösterdiği gibi, geçmişte çevrimler bu gereksinimi periyodik olarak ortadan kaldırıyor, çünkü mali piyasalarda çöküntüyü getiriyor ve varlık fiyatları daha düşük düzeyde istikrar kazandıktan sonra daha sürdürülebilir getiri oranlarına dönülmesini sağlıyordu. 1945 sonrası dönemin gafleti, yüksek büyüme oranlarında az ya da çok devamlılık sağlamak suretiyle bu iletan kaçınılabileceğinin varsayılmasıdır.

MALİ KRİZ: TEHDİT VE FIRSAT

Sanayileşmiş dünyada hem devletin hem de özel sektörün karşılaştığı derinleşen mali krizlerin birbiriyle ilişkili olduğu böylece ortaya çıkmış oldu. Kâra aç özel sektörün artan ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek ölçüde büyüme sağlanamadığında, açığı kapatmak için şirket kârlarına doğrudan sübvansiyon sağlayarak, mali kurumları iflasa götüren zararları telafi ederek, acımasız maliyet azaltma faaliyetleri sonucunda işsiz kalan ya da düşük ücret almakta olanlara transfer ödemeleri yaparak veya hisse değerlerini daha da artırmak için yapılan çılgınca arayışlardan kaynaklanan tahribatı dengeleyerek devlet hazinesine başvurulmaktadır. Büyümedeki azalma, vergi matrahının durgunlaşması ya da azalması anlamına geldiğinden, devletin bu ekstra talepleri karşılama kapasitesinin de hızla azalması demektir. Dolayısıyla devlet geleneksel işlevlerinin (kanunların uygulanması, düzenin korunması, altyapının sağlanması gibi) yanı sıra bu talepleri de karşılamak için mücadele eder. Bu nedenle, şirketlerin taleplerini karşılamaya devam edebilme yeteneği, toplumu (vergi mükellefleri ya da kamu hizmetlerini kullananlar) artan maliyet yükünü paylaşmaya ne kadar ikna edebileceğine bağlıdır. Bunun fiziksel ve siyasal bir sınırının olduğu görülmesi ve kabul edilmelidir.⁸

Dolayısıyla devamlı ekonomik durgunluğun er ya da geç devletin fiilen iflasına, bunun da özel sektörü de yutacak bir mali krize yol açması kaçınılmaz görünüyor. Bununla birlikte, özel sektörün, kısa dönemde devletin mali krizini kendisi için bir avantaja dönüştürme imkânı vardır. Bunu, paradoksal biçimde, kendi fazla kârlarını (yani, toplam kârın özel sektörde kendisine kârlı yatırım alanları bulamayan kısmını) devletin finansman aç-

ğını karşılamakta kullanarak yapar. Bu önünde sonunda kamu finansmanı sorununu ağırlaştırır, çünkü vergi mükellefi özel yatırımcıların sermayesine getiri talebini karşılamak zorunda kalır. Özel sektör bunu devletin sadece fırlayan borçlanma gereksinimini değil, artık para yetiştiremediği altyapı ve hizmet faaliyetlerini de karşılayarak yapar. (Devletin bu şekilde özelleştirilmesi Sekizinci Bölüm de daha ayrıntılı ele alınmaktadır.)

Bu Alis Harikalar Diyarında faaliyetlerinin sonsuza kadar sürmesi elbette beklenemez. Uzun dönem kapitalist perspektiften bakıldığında bu, sözgelimi devlet ofislerinin satılması ya da kiralanması yoluyla devletin kısa dönemli net masraflarını azaltmaya yarar. Buradaki varsayım, bu yolla devletin hızlı ekonomik büyüme canlanana kadar iflastan geçici olarak kurtulabileceğidir. Bununla birlikte, devamlı olarak hisse senedi değerinin kısa dönemli azamileştirilmesinin peşinde koşan özel şirketlerin, devletin uzun dönemde ayakta kalmasını sağlayabilmek için, vergi mükellefiden kâr sızdırmayı sınırlaması beklenmemelidir.

Her durumda, OECD ülkelerinin şimdiki sönük büyüme performansında beklenmedik bir düzelme olmazsa, nihai malî “erime” den kaçış yoktur: Üçüncü Dünya ülkelerinde sık sık rastlandığı gibi, hükümetler artık borçlanamazlar ve halk da resmi parayı kabul etmek yerine takasa başvurur. Beklenmedik bir büyüme ihtimali uzak görüldüğüne göre (bkz. On İkinci Bölüm), söz konusu tehlike karşısında şirketlerin ve devletlerin davranışları en hafif deyimiyle pervasızlıktır.

Büyük siyasal partiler, bu bölümde özetlendiği gibi, sürdürülebilir bir ekonomik güvenliğin sağlanmasının önündeki ana engellerin gerçek doğasının farkındaysa, o zaman neden bunların üstesinden gelebilecek daha gerçekçi stratejiler geliştirmedikleri sorulabilir. Ama böyle bir yaklaşım, gelir ve servetin önemli ölçüde yeniden dağılımını ve kamuya karşı çok daha fazla sorumluluğu gerektirmektedir. Bu durum egemen yerleşik çıkarların neden fanteziyi gerçekliğe tercih ettiğini açıklar. O nedenle, merkez siyasetçilerinin ve giderek bunların ana finansman kaynağı haline gelen örgütlü sermaye kurumlarının bu tehlikeleri göz ardı etmeye devam edeceğini bekleyebiliriz; felaket onların da başına gelene kadar tabii.

Egemen çıkar grupları bu konudan kaçınmak için, iyi niyetli düşünceyi tarihin çarpıtılarak yeniden yazılmasıyla birleştiren genellikle çelişkili pozisyonları benimsemeyi, hem psikolojik hem de siyasal olarak, gerekli bulmaktalar. Dolayısıyla, bir yandan büyümenin eninde sonunda canlanacağı inancını –enflasyon karşıtı politikalara rağmen değil, bu politikalar sayesinde– en azından halka verdikleri beyanlarda koruyorlar ve böylece varlıkların getirisinin düşük kalması ve refah devletinin bütçeye yükü sorunlarını eşzamanlı olarak çözmüş oluyorlar. Öte yandan, savaş sonrası neslinin halkı, hemen herkes için sürekli büyüme ve devamlı yükselen yaşam standartlarının garanti edilebileceğine ikna etmesi gerçek suçlu olarak gösteriliyor. Tabii bu neslin asla karşılaşmadığı temel bir gerçek, büyük işletmelerin devlete kaçınılmaz bağımlılığıdır.

Bu kitlesel kendini aldatmaca yeni ortodoks reçetenin özünde yatan katakullinin bir başka tezahürüdür. Bu çifte standartlı düşünme eğilimi belki liberalleşme yönünde daha da köklü kararlar alınması için tiz sesle ısrar etmelerini de açıklayabilir; görünüşte inandıkları şey, büyük çoğunluğu kemerlerini sıkmaya zorlayarak ve daha rekabetçi hale gelerek sonunda daha müreffeh olunacağıdır. Bu teoriyi 1980'lerin ve 1990'ların gerçek dünyasına uygulamanın ya da uyguluyor görünmenin sonuçlarını sonraki bölümde ele alacağız.

KÜRESELLEŞME VE İKTİDAR BOŞLUĞU

Daha önce de belirtildiği gibi, 1980’lerde hükümetlerin yeni ortodoks söylemlerini uygulamaya sokamamalarının başlıca nedeni hisse senedi ve tahvil piyasalarının çökmesi tehlikesiydi, ki bunun da topyekûn çöküşle sonuçlanacak mali bir krize neden olmasından korkuluyordu. Nitekim bu soruna yeni yatırım fonlarının kendilerine akacak yer bulamamasının da eklenmesi yetkilileri mali piyasaları liberalleştirmeye itti. Oysa koşullar gerçek bir mali ortodoksiyi (bu, başarısız bankaların tamamen piyasa kuvvetlerine terk edilmesi demektir) her zamankinden daha uygulanamaz kılıyordu. Tersine, mali sisteme fiili devlet garantisi devam edince, bankalar bütün dünyada ihtiyatsızca borç vermeye başladılar.

1980’lerde İngiltere’de Thatcher ve ABD’de Reagan yönetimlerinin etkisiyle liberalleşme ve düzenlemelerin kaldırılması söylemi giderek artan ölçüde kabul görmekle birlikte, gerçekte ne kadar böyle olduğu –bunu fiili politika değişikliklerine bakarak görebiliriz– ülkeden ülkeye epey farklılık gösterdi. Ama hepsinde döviz kontrollerinin gevşetilmesi yoluyla sermayenin uluslararası hareketi üzerindeki sınırlamalar ya azaltıldı ya da tamamen kaldırıldı. Döviz kontrollerinin gevşetilmesi nedeniyle ulusal sermaye piyasalarının yatırım fonları için artan rekabet ihtiyacı ise, banka faaliyetleri üzerindeki eski sıkı sınırlamaların gevşetilmesine yol açtı.

BANKALAR ÜZERİNDEKİ DÜZENLEMELERİN KALDIRILMASI

Döviz kontrollerinin kaldırılmasının kaçınılmaz sonuçlarından biri, ulusal hükümetlerin bankaların borç vermesiyle ilgili nicel sınırlamalara son vermesi oldu, çünkü yerli bankaların borç vermesi sınırlandırılıysa da, borç arayanlar artık bunu dışarıdan sağlayabileceklerdi. Teorik olarak bankaların verebileceği borcun sermayelerinin belli bir oranıyla sınırlandırılması gerektiği doğrudur. Ne var ki uluslararası rekabetten kaynaklanan baskılar nedeniyle bu sınırlama da fiilen gevşetildi. Bu, merkez bankalarının –bunların kolektif örgütü olan Bank for International Settlements’in

kalkını altında– daha esnek bir banka sermayesi tanımını (sözgelimi hisse senedi yatırımı gibi belli kalemleri de katarak) kabul etmeleriyle sağlandı.

Aynı sırada birçok ülkede bankalar üzerindeki denetim azaltıldı ve çeşitli faaliyet alanlarına girmelerine ses çıkarılmadı. Özellikle, mevduat toplayan kurumların geleneksel ana faaliyet alanları olarak kişilere ve girişimlere garantili borç vermekten ziyade, ellerindeki fonları hisse senetlerine ve öteki daha riskli yatırımlara yöneltmelerine izin verildi. Oysa bu tür faaliyetler, sözgelimi İngiltere ve ABD’de büyük ölçüde yasaktı. Bu yasakların kalkması ve bankaların daha riskli faaliyetlere girmelerine izin verilmesinin nedeni, 1960’ların sonlarından itibaren sanayileşmiş ülkelerde rekabetçi güçlerin artması ve mali piyasaların giderek daha sofistike hale gelmesidir. Bu nedenler görece güçlü bilançolara sahip büyük şirketleri borçlanma maliyetlerini azaltma yolları aramaya itti, böylece daha geleneksel ama daha pahalı bir yol olan bankalardan borçlanma yerine, kendileri tahvil ve başka ticari kâğıtlar çıkarmaya başladılar. Bu “aracıyı ortadan kaldırma” süreci ticari bankaları en kârlı işlerinden mahrum bıraktı, daha az güvenli ve dolayısıyla daha az kârlı müşterilerle çalışmak zorunda kaldılar.

Dolayısıyla büyük ticari bankaların riskin daha büyük ama getirinin de yüksek olduğu öteki yatırım alanlarına girmek için izin talep etmeleri doğaldı. Bu alanlar sadece (bazı kıdemli yöneticilerin pek anlayamadığı, opsiyonlar ve türevleri gibi yeni gelişmiş ve hayli şişirilmiş’ olanlar dahil) her çeşit mali varlık ve enstrüman alım satımını değil,² aynı zamanda geleneksel olarak ticari bankaların ya da yatırım bankalarının işi olan şirket birleşmeleri ve ele geçirmeleri gibi kârlı işleri de içermekteydi. 1986’da İngiliz hükümetinin çıkardığı Mali Hizmetler Yasasıyla bu faaliyetlerin aynı kurum içinde yapılması yasak olmaktan çıktı. Bununla birlikte teorik olarak, farklı roller üstlenilmesinden doğabilecek potansiyel çıkar çatışmaları, sözgelimi yatırım ve mevduat toplama dalları arasında bir “Çin seddi” konularak engellenmişti.

Böylece, bankacılıktaki düzenlemelerin kaldırılmasının 1930’larda yol açtığı felaketler ve devletin mali sistemi “kamu malı” olarak kabul ettiği için desteklediği unutulurken, bankaların her şeyden önce herhangi bir şirket gibi kârın azamileştirilmesini amaçlayan kuruluşlar oldukları örtük

olarak kabul edildi. Dolayısıyla, tüm garanti vaatlerine ve yetkililerin daha sıkı denetim sözlerine rağmen, bankalar mevduat sahiplerinin fonlarını öncekinden daha büyük ölçüde riske sokmaya devam ettiler, bunu yaparken iflas tehdidine karşı devlet desteğini de arkalarına almışlardı. Dahası, banka yöneticilerinin bilançolarının en olumlu yönlerini gösterme, tahsili şüpheli alacaklara karşı bilinçli olarak hazırlıklı davranmama konusunda teşvik edilmeleri –karla ilişkilendirilen ödüllendirme sistemi nedeniyle–, mevcut ahlaki çöküntüyü daha da derinleştiriyordu.

Bu baskıların yolsuzluk etkileri en fazla 1980’lerin ABD’sinde görüldü. Bunların en dikkat çekici örneği tasarruf ve borç kurumlarıydı, bunlar İngiltere’deki inşaat cemiyetleri gibi, konut yapımını finanse etmek için borç vermek üzere kurulmuşlardı. Ama Reagan döneminin hoşgörülü ortamında bunların üzerindeki düzenlemeler de kaldırıldı, böylece daha spekülasyon yatırımlara para yatırmaya başladılar. Düzenlemeden sorumlu olanlardan da bir sınırlama gelmedi.³ Bu gerçekçi değildi. Düzenlemecilerin sorumsuzluğu o kadar ileri gitti ki, bu kurumlar 1990-92 resesyonunda teknik olarak iflas durumuna geldikten sonra bile, tasarrufları toplamaya ve mevduatları yatırmaya devam ettiler. Görünüşe bakılırsa varlıkların bir mucize sonucu itibari değerlerini yeniden kazanacağını umuyorlardı. Bugün, verilmiş olan borçların önemli bir kısmının hovardaca davranmaktan ziyade bilerek katakulli yapmanın sonucu olduğunu ve kurumların bir kısmına örgütlü suçun sızdığını biliyoruz. Hal böyleyken mevcut kayıtsızlık dehşet vericidir. Durumu en iyi özetleyen, günümüz ABD bankerlerinden birinin “Bu ülkede bir bankayı soymanın en iyi yolu ona sahip olmaktır” sözüdür.

SPEKÜLATİF FAZALIKLAR

Mali kurumlar ve yatırımcılar üzerinde fonlarına akacak yer bulmak için spekülasyon varlıklara yönelmeleri yönündeki giderek artan baskı, bankacılık ve değerli kâğıt piyasalarında denetimin giderek gevşemesiyle bir araya gelince, aynı derecede yıkıcı başka sonuçlar ortaya çıktı. 1980’lerde bunların en dikkat çeken, bazı büyük yatırımcıların –genellikle büyük bankacılık kurumlarını arkasına alarak– borsada kayıtlı büyük şirketlerin

hisselerini büyük bloklar halinde almalardı, bunun görünüşteki amacı o şirketi ele geçirmektir. Bu tür harekâtlarda genellikle bir halkla ilişkiler kampanyası yapılarak ele geçirilecek şirketin yönetiminin yetersizliği öne sürülüyor, ele geçirmenin söz konusu şirketin hisse değerlerini önemli ölçüde artıracığı söyleniyordu ve genellikle böyle oluyordu. Ne var ki çoğu zaman hisseleri alanlar hedef şirketin yöneticilerine, şirketin hisselerini yeni, şişmiş fiyattan geri almayı kabul etmeleri halinde geri çekilmeyi istediklerini söylüyorlardı.

Bu işte zorunlu bir unsur şirketlerin hisselerini geri alma yeteneğidir. Bu, ABD ve İngiltere’de önceden manipülasyon sayılarak yasadışı addedilen uygulamaların 1980’lerin başlarında serbest bırakılmasıyla büyük ölçüde kolaylaştırıldı. Süreç, ele geçirenin arkasındaki kurumlardan birinin yeniden satın almayı finanse etmek için borç vermeyi önermesiyle de desteklendi. Kuşatılan yöneticiler, bunu yapmaları şirketin uzun vadeli sağlığına ya da hissedarların çıkarlarına olmasa dahi ele geçirilmeden kaçınmaya çalışırlar; çünkü iyi bir maaşı ve güçlü konumlarını kaybedeceklerdir. Dahası, bazen şirket içinden hisseleri geri almak için borçlanma fikrine ciddi bir direniş olsa bile, işin içindeki bankaların öteki potansiyel yağmacılara bunun için borç verme tehdidini öne süreceklerini herkes bilir. 1989’da *greenmailer*’lerin* United Airlines’a birden saldırılarında böyle bir durumun söz konusu olduğu söylenmektedir.⁴

Kamuoyu 1980’lerde bir süre için, bu “şirket akıncıları”nın etkisiz şirket yönetimlerine karşı hissedarların (ve halkın) çıkarlarının savunucuları olduklarını kabul etmeye hazır hale geldi. Bunda mali basın büyük rolü oldu.⁵ Ama bir süre sonra, bunların bir bütün olarak ekonominin ya da şirketlerin uzun vadeli çıkarlarına hizmet ettiklerini savunmak giderek güçleşmeye başladı. Gerçekten de bunların büyük çoğunluğunda yapılanlar ya kısa dönemli spekülâtif kâr amacıyla varlık değerlerinin manipülasyonu ya da mali kurumların mali olmayan kurumları, katma değerlerinin bir kısmını kendilerine geri vermeye –böylece aracıyı ortadan kaldırmanın etkisini tersine çevirmeye– zorlayan bir stratejisi anlamına geliyordu.

* Rakip grubun eline geçer korkusuyla bir şirketin hisse senetlerini piyasa değerinin üstünde fiyatlarla alanlar –ed.n.

Her durumda şirketlerin uzun dönemde yaşayabilirliği, toplam borçlarındaki büyük artış tarafından tehdit edilmekteydi. Hele bu, kazanç yaratma kapasitelerine göre varlıklarının aşırı değerlendirilmesinden kaynaklanıyorsa bu tehdit daha da artıyordu; çünkü bilanço üzerinden borç oranının artması, artan borcun ödemelerini yapabilmek için mevcut varlıklardan daha yüksek kâr sağlanması yönünde baskı yaratmaktaydı. Bu, uzun dönemde gerekli olan sabit yatırımı tehlikeye atmasa bile, daima çalışanların zararına olmaktadır; çünkü ücretler ve istihdam üzerindeki baskıya karşı pazarlık güçleri azalmaktadır. (Dahası, Keynesçilerin doğru olarak gözlemledikleri gibi, düşük gelirli tüketicilerin satın alma gücünü azaltarak “makroekonomi” yi de tahrip etmektedir.)

Spekülatif yatırımların artmasının bir başka nedeni hiç şüphesiz telekomünikasyon alanındaki teknolojik gelişmelerdi; çünkü bu sayede dünyanın değişik yerlerinde aynı anda değerli kâğıt alım satımı yapılabilmesi ve elektronik fon transferleri yoluyla uluslararası para hareketlerinin hızlanması mümkün hale gelmişti. Mali piyasalar üzerindeki düzenlemelerin kalktığını da hesaba katarsak, bu, birkaç dakika içinde muazzam servetlerin kazanılabilmesi ve kaybedilebilmesi anlamına gelmekteydi. Bu, doğal olarak hem kâra aç yatırımcıların hem de iş gücünün en kaliteli unsurlarının (başarılı oyuncular olarak çok yüksek getiri beklemektedirler) dikkatini çekmişti. Bunlar, kazançların kayıpları hayli aşmasının muhtemel olduğunu düşünüyorlardı. Başlıca Batı ekonomilerindeki 1984-88 düşük enflasyon ve hızlı büyüme döneminin denk düşmesi de, onların bu düşüncelerine iyice inanmalarına yol açtı. Bu dönem, yıldızı parlamakta olan siyasal ideologların, *laissez-faire* politikalarıyla kalıcı ekonomik refah döneminin sağlanabileceği iddialarına da dayanak oldu. Bu aşırı iyimserlik spekülatif aşırılıkları iyice körükledi ve 1990’larda global ekonomiye zarar veren büyük miktardaki ödenmeyen borç yükünü yarattı.

1980’lerdeki bu yıkıcı eğilimlerin önemli bir sonucunun da bir avuç spekülatör ve şirket yöneticisinin şirketlerin kaderini belirlemeye hakkı olup olmadığı sorusunun gündeme gelmesi olduğu da belirtilmelidir; çünkü milyonlarca olmasa da, binlerce insanın yaşamı –genellikle pay sahipleri bile onları hesaba katmasa da– bu şirketlere bağlıydı. Bu, daha sonra, hem ABD’de

hem de ABD dışında “şirket yönetimi” konusunda daha geniş bir tartışmaya yol açtı; çünkü kamuoyu dev şirketlerin yönetim kurullarının ve baş yöneticilerinin muazzam bir güce sahip olduğunun, buna karşılık çok az sorumluluk taşıdığının giderek farkına varmaya başlamıştı.

DÖVİZ PİYASALARINDA ANARŞİ

Karlı spekülasyon fırsatlarından abartılarak söz edilmesi yatırımcıları başka alanlara da itti ve o alanlarda spekülasyonun reel ekonomiye zararı çok daha acıtıcıydı. Bunların en hızlı büyüyen kuşkusuz döviz piyasalarıydı. Burada uluslararası sermaye hareketlerinin liberalizasyonu özellikle etkili oldu. Bu alanda dünyaki toplam iş hacmi 1980’lerin başarıyla 1990’ların ortaları arasında sabit değerlerle on kattan fazla artı –1995’te *günde* 1.5 milyar dolardan az olmadığı tahmin edilmektedir.⁶ Bu alanın yatırımcı kurumlar için –özellikle de ticari bankalar için– ne kadar cazip olduğu açıktı, çünkü varlıkların en likit olanı (nakit) söz konusuydu, fonlar çok kısa dönemli faiz getiren mevduatlara yatırılabilirdi.

Bu fonların gerçek büyüklüğü şimdi hükümetlerin ve merkez bankalarının döviz değerlerine istikrar kazandırmak üzere gerektiğinde müdahale etmek için tuttukları rezervlerden çok daha fazladır. Bunun anlamı, spekülâtörlerin toplu olarak (hatta büyüklerden sadece birinin) dövizin değerini düşürmek için harekete geçmeleri halinde, tek tek devletlerin buna karşı koyma gücünün giderek yetersiz kalmakta olduğudur. Bu durumun bir bütün olarak ekonomi için olumsuz sonuçları, hükümetlerin sıkı para politikasına (görece yüksek resmi faiz oranlarına dayanan) ve düşük enflasyona mecbur kalmalarıdır, çünkü ancak bu şekilde spekülâtörleri belli bir ulusal parayı tutmaya ikna edebilecekler ve böylece bu döviz kurunun sürdürülebilir olduğu konusunda piyasanın güvenini sağlayabileceklerdir.

Bir ülke mali liberalizasyonu ne kadar fazla kabul ediyorsa, döviz piyasalarının kaprislerine o ölçüde açık olur ve bu tür baskılar karşısında da o ölçüde kırılgan olur. Hiçbir ülke bunun İngiltere kadar farkında olamaz; çünkü bu ülke 1980’lerin ortalarından beri içeride daha fazla fiyat istikrarı sağlama amacıyla, firmalarının uluslararası mal ve hizmet piyasalarında rekabet edebilirliğini koruma ihtiyacı arasında devamlı olarak sıkıntı çekmek-

tedir. 1989'da ve 1997'de görüldüğü gibi, birincisine ulaşmak için gereken görece yüksek faiz oranları ikincisinin altını oymakta, sterlinin önce aşırı değerlenmesine ve sonra döviz piyasaları yüksek paritenin sürdürülebilir olmadığını anlayınca da, hızla düşmesine neden olmaktadır –sonuçta parayı korumak için gereken daha da yüksek faiz oranları yüzünden kredilerde çok keskin bir daralma meydana gelmektedir.

Parasal ve mali düzenlemeleri kaldırırken, enflasyona karşı sıkı para politikası uygulamanın bu tür yan etkileri İngiltere'de ve öteki ülkelerdeki yetkililerce bir sürpriz olarak algılandı. Bunun nedeni muhtemelen, döviz spekülasyonunun ne kadar muazzam bir yatırım faaliyetine dönüştüğünü ve büyük oyuncuların çok kısa sürede büyük kârlar elde ederek astronomik getiri oranlarına ulaştıklarını görememeleriydi. Aslında döviz piyasalarına yatırılan fonların ölçeğini, mali kurumların şimdilerde bu faaliyete verdikleri büyük önemden anlamak mümkündür. Şimdilerde döviz işinden elde edilen kârlar banka kârlarına önemli katkı yapmakta, 1990'ların başlarında verdikleri geri ödenmeyen borçlar yüzünden uğradıkları büyük kayıplardan sonra, toparlanmalarına büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Bu trend, özellikle Avrupa'da mali sektörün çıkarlarıyla mal ve finans dışı hizmet sunan faaliyet alanlarının çıkarları arasında bir çatışmanın gelişmesine neden olmaktaydı. Bunlardan birincisi, yani mali sektör Maastricht Anlaşması'na göre 1999'da tek paraya geçilerek ekonomik ve parasal birliğe doğru yol alınmasına siyasal olarak muhalefet etmekteydi. Bunun önemli bir nedeni –ekonomik ve parasal birliğe karşı çıkanlar doğal olarak bunu açıkça söylemiyorlar– Avrupa'da ulusal paraların kalkmasının, kârlı arbitraj (spekülasyonun nazikçesi) imkânlarının, dolayısıyla bankaların bu işlerden kâr etmesinin ortadan kalmasını ifade etmesiydi. Tabii aynı nedenle bu durum mali sektörde olmayan şirketler için yararlıydı, çünkü Avrupa içi ticarete döviz risklerine karşı korunma maliyetlerini onlar ödemek zorunda kalmaktaydı – aslında sonunda büyük ölçüde halk ödemekteydi.

KIYI ÖTESİ [OFFSHORE] FİNANSAL MERKEZLER

1970'lerin sonlarından bu yana ortaya çıkan elektronik çağın yeni "global ekonomi"sinde ulus-devletlerin giderek artan iktidarsızlığını belki

de en iyi anlatan şey, vergi cennetleri olarak da bilinen kıyı bankalarının mantar gibi çoğalmasındır. Bunların küçük bir kısmı (Liechtenstein, Channel adaları, Bermuda ve Lüksemburg) yıllardır vardı. Bunlar zenginlerin kendi ülkelerindeki yüksek vergilerden kaçmaları için fırsat veriyor, böylece bu küçük devletlerde ekonomik faaliyetler mümkün oluyordu. Bu haliyle ne uluslararası sermaye akımları ne de ulusal devletlerin öteki gelirleri üzerinde büyük bir olumsuz etkisi vardı. Uluslararası sermaye akımları üzerinde sert sınırlamaların olduğu ve fon transfer hızının da yavaş olduğu bir dönemde özellikle böyleydi.

Ne var ki 1960'ların sonlarına doğru bu tür kolaylıkların arzı da talebi de artan bir hızla büyümeye başladı. Bunun birçok nedeni vardı. En önemlisi, şirket fonlarının uluslararası akımındaki muazzam artıştı, bu ise uluslararası şirketlerin büyümesinden kaynaklanıyordu. Resmi egemen devlet sayısında da büyük artış olmuş ve bu da aynı döneme denk gelmişti, bunun nedeni de Asya, Afrika ve başka yerlerdeki Avrupa sömürgelerine 1960 ve 70'lerde toptan bağımsızlık verilmiş olmasıydı. Bu yeni "ülkeler" in çoğu, yabancı şirketlerin, istediklerinde sermaye girişi ya da çıkışı yapmalarına izin verilmesi yönündeki baskılarına karşı koyabilecek kadar ekonomik bakımdan güçlü değildi, aksi takdirde de yolsuzluklar hâkim oluyordu. Bir kısmı da –özellikle Karayipler ve Güney Pasifikler' dekiler– o kadar küçüktüler ki, birkaç ekonomik faaliyet aracı bulabilmek için kendilerini vergi cenneti haline getiriyorlardı. Sömürge olarak kalanlar ise (Cayman adaları ve Hollanda Antilleri gibi) özellikle metropoliten gücün mali destek vermesinin güçleştiği dönemlerde, bunu faydalı bir gelir yaratma yolu olarak görmekteydiler.

Bu olguya daha büyük destek 1980'lerin liberalleşme eğiliminden geldi. Buna küçük ulusların yeni gelir kaynakları arayışlarının yoğunlaşması eşlik etti. Söz konusu ülkeler (sözelimi Kıbrıs) kendi sınırları içinde –imalat yatırımlarını veya ihracat deposu işlerini cezbetmek için kurulan vergiden muaf bölgeciklere ek olarak– küçük kıyı bankacılığı bölgecikleri oluşturdular. Sonuçta bu vergi cennetlerinin sayısı ikiye katlandı; 1970'lerin başlarından 1997'ye sayıları 128'e çıktı.⁷ Bütün bunlara bankacılık sıraları da eklenince, sadece vergiden kaçmak isteyen kişi ve şirketleri değil, örgütlü suç ve dolandırıcıları da cezbeder oldular.

Düzenlemelerin kaldırılması ve büyük işletmelerin kontrolünden vazgeçilmesi yönünde birbirini izleyen adımları destekleyerek ya da ses çıkarmayarak, devletler aslında kendilerinin zayıflatılmasına destek vermişlerdi. Daha çarpıcı olanı, böyle yaparak 1970'lerde artan kamu borçları ve azalan büyüme oranları nedeniyle zaten kan kaybetmiş olan reel ekonomiyi daha da yaralamış olmalarıydı; çünkü sermayeye en yüksek getiri peşinde dünyanın istediği yerine gitme serbestliğini vermek, şirket sektörü üzerinde, yatırımlarından daha çok kâr elde etmesi yönündeki baskıları kaçınılmaz olarak daha da artırmış, fonları iş yaratan projelere yatırmak iyice güçleşmişti.

Nitekim 1990'ların başlarında İngiliz şirketleri üzerinde yapılan bir araştırma çarpıcı sonuçlar ortaya koymaktaydı. Buna göre yönetim kurulları en azından yılda yüzde 20 potansiyel getirisi olmayan yatırımlara girmekte isteksizdiler; bu oran ortalama olarak enflasyonun da daha yüksek olduğu 1970'lerin başlarında kabul edilebilir olan düzeyin oldukça üzerindediydi. Bu bulgu muhafazakâr hükümetteki bazı bakanlar üzerinde şok etkisi yarattı; şirketlerden, daha yüksek bir ulusal büyüme oranının sağlanabilmesi için, çıkarlarını kollama konusunda daha esnek bir tavır benimsemelerini istediler. Buna, şirketler cephesinin önde gelen destekleyicilerinden Lord Hanson'dan sert bir cevap geldi. Hükümet *laissez-faire* ilkelerini hatırlamalı ve büyük işletmelerin piyasa tarafından belirlenen yatırım kararlarını etkilemeye çalışmamalıydı.

Bu tavırların nedeni şirket sektöründe, özellikle Anglosakson ülkelerde giderek artan "kısa vadecilik" eğilimidir. Şirketler, uzun dönem kârlılığın ve güvenliğin zararına bile olsa, kısa dönemde yüksek getiri elde etme peşinde koşmaktadırlar. Yağmacı şirketlerin ve spekülâtörlerin kısa dönem arbitraj fırsatı (ya da meslek diliyle "çabuk öldürme") yaratacak gelişmelerden yararlanmak için her an hazır bekledikleri bir ortamda, böyle eğilimlerin olması anlaşılır bir şeydir. Yeni bir fabrika inşası gibi yüksek giderli sabit sermaye yatırımları, projenin ilk yıllarında şirket kazançlarını azaltacağı için –ve böylece borsa performansını potansiyel olarak düşürece-

ği için– şirket yönetimlerinin, ele geçirme tehditlerine bu şekilde yem olmaktan uzak durmaları şaşırtıcı değildir.

Bu tutumun tüm yatırımcı topluluğuna nasıl nüfuz ettiğinin çarpıcı bir göstergesi, borsanın reel ekonomi hakkındaki iyi haberler –üretim artışı ya da işsizlikte azalma gibi– karşısında olumsuz, reel ekonomi kötüye gittiğinde ise olumlu tepki vermesidir. Bunun nedeni düşük faaliyet düzeyinin, faiz oranlarının düşük olduğunun ya da düşeceğinin işareti olarak görülmesidir, böyle olduğunda da hisse senedi fiyatlarında –bu birçok işletme için kötü mali sonuç anlamına gelse de– genel bir yükselme olur. Artan kısa vadeli spekülasyon kazanç takıntısının –özellikle ABD ve İngiltere’de– uzun dönem yaşayabilirliğin zararına olduğunu hiçbir şey bundan daha iyi gösteremez.

Hükümetler şirket sektörünü piyasa güçlerine direnmeye ve kısa vadeli kâr azamileştirme eğilimini ılımlı düzeylere çekmeye ikna etmeye her kalkıştığında, endüstri ve finans çevrelerinin kaptanlarından itiraz sesleri yükseliyor. Oysa Batı hükümetleri devletin kıt mali kaynaklarını çokuluslu şirketlerin yatırımlarını finanse etmek için kullanarak, getiri düzeylerini bunların kabul edeceği düzeylere yükseltmeye çalıştığında birkaç itirazdan fazlası olmuyor. Piyasa mantığından bu şekilde sapmaları haklı göstermek için de, aksi takdirde yatırımın başka ülkede yapılacağı, bunun da iç istihdam ve ödemeler dengesinin aleyhine olacağı ileri sürülüyor. Dahası, vergi mükelleflerine paralarının ne kadarının bu amaçla harcandığı da söylenmeyerek –“ticari sır” gerekçesiyle– üzerine tükendiğine sıkça rastlanır (Uzakdoğu elektronik şirketlerinin 1990’larda İngiltere’de birçok yatırım yapmaları gibi.)

Hükümetlere büyük işletmeler lehinde yapılan baskının gücünü gösteren, mali düzenleme ve şirket standartlarının düşürülmesi yolundaki genel gidişata bir örnek de, istihdam yaratan yatırımları cezbetmek amacıyla kurumlar vergisi oranlarının düşürülmesiydi. Bu “vergi rekabetinin” bindiği dalı kesmek olduğu yönünde endişeler ifade edildi ama vergi oranlarının uluslararası uyumu doğrultusunda –tek pazar yaratma yönünde ilerlediği söylenen Avrupa Birliği’nde bile– hiçbir ciddi adım atılmadı; bunda da şaşılacak bir şey yoktu.

Aslında, küresel ekonomide hükümetin asli görevinin, sermaye arzındaki fazlalığa rağmen şirket kârlarının desteklenmesi olduğu şeklindeki resmi görüşün ağırlığı hâlâ sürmektedir. Banka çevreleri, 1980'lerin sonlarındaki muazzam kayıplarına rağmen şirketlere her zamankinden daha iyi koşullarla (yani daha dar marjlarla) borç para vermek istiyorlar, bu bankacılık topluluğunun yukarıdaki görüşün hâlâ geçerli olduğunu düşündüğünü gösteriyor. Bunun açık belirtisi iflas halinde devlet tarafından kurtarılacaklarına her zamankinden fazla inanıyor olmalarıdır ya da mali kurumların yöneticileri başarılı spekülasyonlardan elde edecekleri potansiyel kazançların büyüklüğü karşısında öyle hipnotize olmuşlardır ki, onları ihtiyatlı olmaya iten hiçbir şey yoktur. Bununla birlikte, resmi yetkililerin –şirketlerin daima daha fazla kâr taleplerine bağlılığı devam etmesine rağmen– sınırlarının gerildiğini gösteren belirtiler var. Sözgelimi, 1995'te, Bank of England ve US Comptroller of the Currency, bankaları büyük şirketlere tehlikeli ölçüde düşük marjlarla borç verme konusunda uyarma gereğini hissettiler.

Düzenlemelerin kaldırılmasının ve devlet garantisinin birlikte yarattığı bu canavara karşı bu tür uyarıların etkisizliğinin en iyi örneklerinden biri, devletlerarası organların giderek artan iktidarsızlığıdır. Bu zayıflığın belki de en çarpıcı örneği sanayileşmiş ülkelerin Yediler Grubu'dur [G7, şimdi Rusya'nın da katılımıyla G8 oldu], bu ülkelerin liderleri 1975'ten beri her yıl ortak ekonomik sorunlarıyla nasıl baş edeceklerini tartışıyorlar. Tarihsel perspektiften bakıldığında bu başlangıç tarihi anlamlıdır, çünkü sanayileşmiş Batı'nın liderliğinin savaş sonrası ekonomik belirliliğin bittiğini açıkça kabul ettiği tarihtir bu. Aynı zamanda ulusal hükümetlerin, birlikte veya tek başına, resesyonu önleyebileceklerine, ekonomik gelişmenin gidişatını etkileyebileceklerine olan Keynesçi inançlarının sürdüğü 1970'leri de yansıtan bu yaklaşım, küresel liberalleşmenin yirmi yıldan sonra artık antika muamelesi görmektedir.

Aslında bu grubun üyelerinin yıllardır birlikte yaptıkları tek eylem, ellerinde bulunan tam da kontrol için tasarlanmış birkaç aracı da kaldırmak oldu (sınır ötesi sermaye hareketlerinin kontrolünü sağlayan araçlar gibi). Ara sıra para aklama, yolsuzluk ve örgütlü suçun büyüme üzerinde

ki tahrip edici sonuçları hakkındaki endişelerini belirttiklerinde de, kimse çıkıp da G7'nin, bu faaliyetlerin kolaylaştırılmasında büyük rol oynayan kıyı ötesi finans merkezlerini kapatacak güce sahip olduğundan söz etmedi. Toplantılarında sahte iktisada dayalı –ekonomik büyümeyi canlandırmak için ücretlerin düşürülmesi, kamu harcamalarının kısılması ve böylece enflasyonun önlenmesi gereğini belirtmek gibi– basmakalıp tavsiyeleri tekrarlamaktan başka bir şey yapmadılar.

Bu toplantıların boşuna yapıldığı bellidir, üstelik hükümetlerin kronik ekonomik başarısızlığa etkin çare bulma kapasitesine, bir araya gelse bile sahip olamadıklarını göstermektedir. Bu durumda neden sürdürüldüklerini anlamak zor. Ne var ki, bu ritüelin bitirilmesine daha da büyük bir halkla ilişkiler felaketi olarak bile bakılabilir, çünkü böyle bir durum çoğu insanın gözünde sadece çaresizliğin itirafı olarak kalmayacak, sorumluluktan kaçış anlamına da gelecektir.

Avrupa Birliği ekonomi politikasında uluslarüstü etkin eylem amacına yönelik olarak, yüzeysel de olsa, daha olumlu ilerlemeler kaydetti. Ne var ki, 1980'lerin başlarından beri üye ülkeler devlet gücünün azaltılmasından ve küresel liberalleşmeden yana olan egemen ideolojiyle aynı çizgiye düştüklerinden, ulusal egemenliklerini birleştirmenin potansiyel yararlarını reddettiler. Bu yaklaşımın iyi bir örneği, yukarıda bahsettiğimiz Ekonomik ve Parasal Birlik'tir (EMU). Üyelerin ancak bütçe açıklarını düşük enflasyona –ve dolayısıyla döviz kuru istikrarına– uygun düşecek bir düzeye indirebilirlerse tek paranın kabulüne ilişkin olarak EMU'ya katılabilecekleri kabul edildiğinden ve bu düzey şimdilerde güçlü döviz spekülâtorleri tarafından belirlenmekte olduğundan, EMU'ya bağlılık tüm topluluğu ister istemez aşağı doğru bir deflasyon ve düşük büyüme sarmalına kilitledi.

OECD hükümetlerinin sadece derinleşmekte olan ortak ekonomik sorunlarıyla baş edebilmek üzere kolektif kapasitelerini kuvvetlendirmeye çalışmak için birlikte hareket etmekte değil, ulusal düzeyde dahi güçlerinin zayıflamasına direnmekte de başarısız olmaları biraz açıklanmaya muhtaç bir durum. Aslında 1970'lerdeki kronik durgunluğun ve bunun sonucundaki mali zayıflığın onları 1980'lerin başlarında sert bir tercihle karşı karşıya bıraktığı söylenebilir; ya –ekonominin üretken sektörlerinde devletin daha

doğrudan yer alması ve daha yüksek vergiler şeklinde– öncekinden daha müdahaleci bir stratejiyi benimseyeceklerdi ya da devletin rolünü azaltacaklar, vergileri düşürecek veya mevcut durumunda tutacaklar ve canlanmayı sağlamada özel sektörün kapasitesine güveneceklerdi. Siyasal güç dengesine ve özellikle de büyük işletmelerin hükümetler üzerindeki etkisine baktığımızda, birincisinin lehinde çok az kişinin kalması kaçınılmazdı.

Öte yandan, daha önce de belirtildiği gibi, seçmen kitlesinde savaş sonrası refah döneminin neden olduğu beklenti yükselişini ve iş topluluğunun devlet desteğine artan bağımlılığını düşünürsek, devletin sınırlarının radikal biçimde aşağı çekilmesi ciddi siyasal ve ekonomik riskleri göze almaksızın beklenemezdi. Dolayısıyla devletin ekonomideki rolünün azaltılması ideal *laissez-faire* devletine geçişle değil –yeni mali ya da parasal krizlere ani, plansız tepkiler yoluyla– parça parça oldu. Gerçekten de bu değişiklikleri tamamlamaktan sorumlu hükümetlerin çoğu (Almanya’da CDU gibi merkez-sağ olanlar dahil) bunu yapmakta isteksizdi ve gerçek bir radikal değişiklikten kaçınılabileceğini ummaya devam ediyorlardı.

Piyasaları liberalize etmek için –bir yandan büyük bankaları ve öteki büyük şirketleri korumaya ve sübvansiyon sağlamaya devam ederken– alınan kararların çoğunu, tamamen, şirket sektörünün ne pahasına olursa olsun kârlarını koruma ihtiyacına o sırada verilmiş cevaplar olarak açıklamak da mümkündür, özellikle de bunu gerçekleştirme konusundaki başarısızlığın dünya mali sistemi için felaket potansiyeli taşıyan sonuçlarından korkulduğu için. Öte yandan liberalleşmenin sanayileşmiş dünyaya büyümeyi canlandırmak için Keynes’in tükenmiş teorilerinden daha iyi bir perspektif sunmadığı, *laissez-faire* ideolojisinin dar kafalı taraftarları dışındaki herkes için –en azından 1990 yılının hemen öncesi ve sonrasında– açık hale gelmiş olmalıdır. O nedenle seçmenleri daha umutsuz bir gelecek bekleşiğine razı etmek için tasarlanmış, siyasal bakımdan daha çarpıcı, daha uzun dönemli bir stratejinin gelişmeye başlayacağını farz etmek belki de hayal sayılmamalıdır.

Düzenlemelerden arındırılmış küresel ekonominin yaşamın bir olgusu olduğu –eğer tanrısal bir olgu değilse– ve etkisinden hiçbir ülke ya da ülke grubunun nihai olarak kaçamayacağı iddiasının kamusal söylemde

yaygın bir eğilim olarak ortaya çıkması, bu ihtimalin göstergesidir.⁸ Buradan Adam Smith'in insanın kontrol gücünün ötesinde, ulusların ekonomik kaderini çizen görünmeyen el nosyonuna geçmek sadece kısa bir adımdan ibarettir belki de. Herkes için sürdürülebilir asgari yaşam standartlarını sağlayan refah devleti ve sosyal "güvenlik ağı" fikrinden bir türlü vazgeçmeyen halkın beklentilerini azaltmaya çalışan siyasal liderler için böyle bir düşüncenin yayılmasının büyük değer taşıyacağı açıktır.

Batılı liderlerin ve onların finansörü olan şirketlerin amacı gerçekten buysa –en azından demokrasiye benzeyen bir şeyin var olduğu koşullarda– halkın algılarını bu kadar çarpıcı bir şekilde biçimlendirebileceklerinden kuşku duyabiliriz; çünkü bunu yapabilmeleri için seçmen kitlesine nasıl olup da yaşam standartlarının yükseleceği sözlerinin sonunda boş olduğunun anlaşıldığını izah edebilmeleri gerekir; o sözler ki 70'lerin ortalarına kadar bir kuşak boyunca çok saygın bir yere konmuştur. Thatcherizm, Reganomics ve bunların akrabası liberal doktrinler halka pazarlanırken de bu sözler veriliyordu. Nüfusun giderek artan bir kısmının yaşam standartları yerinde sayarken ya da düşerken egemen ekonomik çıkar grubunun çekirdeğini oluşturan küçük bir azınlığın gelirlerinin çok artması (ve az vergilendirilmesi) herkesin gözüne batacaktır ve bu koşullar altında yaşam standartlarının yükseleceği beklentisinin boş olduğunu açıklamak daha da zorlaşacaktır. Bu koşullarda Batılı seçmenler reel gelir düzeylerinde sürekli bir azalma olacağını ve sözgelimi Tayland düzeyine (gerçek gelirlerde yüzde 70-80 azalma anlamına geliyor) ineceğini kabul etmeyecektir.

Nitekim sanayileşmiş ülkeler hükümetlerinin şimdi karşı karşıya bulundukları sorun, kapitalist sistemin kabul edilebilir ekonomik koşulları eninde sonunda sağlayacağı inancını sürdürülebilmek ve yayılmakta olan güvensizlik ve mahrumiyet havasını dağıtmaktır. Öte yandan, soğuk savaş sonrası zafer edasının histerik retoriğinden sıyrılıp bu meseleye gerçekçi bakmaya çalışıldığında, aynı derecede zorlu bir başka gerçekle karşı karşıya kalınır. Bu teknolojik yenilikler sonucunda sanayileşmiş dünyanın ekonomik faaliyet kalıbında ortaya çıkan temel değişikliklerdir ve bunun gereksinimlerinin geleneksel kapitalist modelle artık bir ilgisi yoktur.

TEKNOLOJİNİN İNTİKAMI

Önceki bölümlerde kapitalist sistemin uzun dönemde hayatta kalabilmesini tehdit etme eğilimi taşıyan bazı büyük faktörlerin kökeni ve etkisi izlendi. Bunların hepsi sistemin kendisine ait sayılabilir, çünkü bunların olumsuz etkisi sistemin doğasında bulunan ve kârlı yatırımlar için daima daha fazla çıkış yolu bulma ihtiyacı ile mal ve hizmet talebi arasındaki dengesizliği yaratan eğilimden kaynaklanıyor. Dahası, ortalama ekonomik büyüme oranında –en azından 1950’ler ve 60’lardaki kadar– kendiliğinden bir canlanma olmazsa, varlık değerlerinde ve dolayısıyla şirket değerlerinde görülmemiş ölçüde küresel bir çöküşten kaçınmanın eninde sonunda mümkün olamayacağı ileri sürüldü.

Bu olumsuz kuvvetlerin hâkimiyetinin kendisi, sistemin sanayileşmiş dünyada uzun dönemli kabul edilebilirliğini şüpheye düşürmeye yeter, çünkü o dünyada halka asgari düzeyde istikrar ve güvenlik sağlamak gerekmektedir. Bu zayıflıklar, şimdi istikrar bozucu bir etki ile birleşmektedir. Bu, yaklaşık iki yüzyıl önce Sanayi Devrimi’nde ortaya çıkan buhar gücünün keşfinden beri görülmemiş derecede hızlı bir teknolojik değişimdir ve 20. yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Bu olgu esas olarak elektronikteki ilerlemelere bağlıdır ve genel olarak enformasyon teknolojisi devrimi olarak bilinmektedir.

Bu gelişmenin, 1960’ların sonlarından beri yaşanan rekabetçi baskıların yoğunlaşması olgusu ile birlikte, 20. yüzyılın son on yıllarında sanayileşmiş ülkelerde görülen emek talebi artışındaki sert yavaşlamanın arkasındaki başlıca faktör olduğu, zaten büyük ölçüde kabul ediliyordu. Bu haliyle işgücü üzerindeki etkileri bakımından, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarındaki sanayi ve tarım devrimleriyle kıyaslanabilir görüldüğü için, sık sık yeni sanayi devrimi diye anılıyordu. Pek farkına varılmayan –belki önceden örneği olmadığı için– yeni teknolojinin diğer üretim faktörünün talebinde de benzer bir etki yapmakta olduğuydu. Kapitalizmin ganimetleri için geleneksel olarak emekle yarışan bu faktör serma-

yenin kendisiydi. Dahası, bu hem emek hem de sermaye arzının küresel olarak karşı konulmaz bir şekilde artmakta olduğu bir zamanda meydana geliyordu.

Bu ikiz trendin çarpıcı sonucu şudur: 19. yüzyılda, sermaye talebini büyük ölçüde artıran bir teknolojik devrimin kapitalizmin feodalizm üzerindeki nihai zaferini kaçınılmaz kılmış olması gibi, sermaye talebini zayıflatan, kıyaslanabilir bir teknolojik atılım şimdi kapitalizmin kendisini demode olma noktasına getirmiştir. İronik olan, bu gelişmenin büyük ölçüde devletin finanse ettiği araştırma ve geliştirme programlarının (özellikle ABD’de) sonucunda ortaya çıkmış olmasıdır. Bunların çoğu başlangıçta ulusal savunma amaçlıydı.¹ Sonradan hükümetler bu tür desteklerin, Batılı sanayileşmiş ülkelerin piyasalar ve istihdam için küresel rekabetinde, ulusal rekabet gücünün zenginleştirilmesi açısından esas öneme sahip olduğunu düşünmeye başladılar. Ekonominin birçok sektöründe özel şirketlerin üstlendiği ArGe programlarının sübvansiyonunu da içeren bu süreç maliyetleri, özellikle de emek maliyetlerini azaltarak rekabet gücüne katkıda bulundu. Aynı zamanda bu süreç sayesinde yeni ürünler gelişti. Bunlar daha ziyade aynı tüketici talebini karşılayan ürünlerin yerini aldılar, ama yine de yeni yatırımlar için çıkış kanalı oldular.

Bu çağ açıcı gelişmeleri tam olarak anlayabilmek için her iki üretim faktörünün küresel kullanımındaki son gelişmelere daha yakından bakmalıyız.

I. EMEĞİN DEĞER KAYBETMESİ

Yüksek ve yükselmekte olan işsizlik düzeyi sorunu, en azından 1970’lerin sonlarından beri sanayileşmiş ülkeler hükümetlerini, özellikle de Avrupa’dakileri düşündüren başlıca sorunlardan biridir. Bundan evvel, hemen hemen tüm savaş sonrası dönem boyunca, yaklaşık herkes OECD ülkelerinde işsizlik sorununun büyük ölçüde çözüldüğünü varsaydı. Emek piyasasında artmakta olan yetişkin nüfusu emebilecek bir ekonomik büyümenin kalıcılığının sağlanmasının mümkün olduğu düşünüldü. Dolayısıyla, bu dönemde hükümetlerin tek sorunu tam istihdamın uygun bir tanımını yapabilmektir, öyle bir düzey saptanmalıydı ki –genelde bu işgücünün yüzde 2-3’ü

olarak kabul edilmişti– emek kıtlığı nedeniyle enflasyonist baskıların oluşmaması için politikalar bu düzeyi aşmayacak şekilde oluşturulmalıydı.

1970’ler boyunca işsizlik oranı yükselmeye başladı ve OECD ülkelerinde yaklaşık ikiye katlanarak –yüzde 3’ten yüzde 6’ya çıktı. Ama iktisatçıların çoğunun da katıldığı ağırlıklı resmi görüş bunun yapısal değil, çevrimsel bir sorun olduğuydu. Bir başka deyişle, bu geçici bir resesyonun sonucuydu (maalesef 1950’ler ve 1960’larda ara sıra rastlanan yavaşlamalardan daha uzun süreliydi) ve ekonomiler “normal” büyüme yoluna döndüğünde ortadan kalkacaktı. Bu dönüş kendiliğinden bir canlanma ile olacaktı ve savaş sonrasında sağlanan başarının esas mimarı olduğu düşünülen Keynesçi devlet müdahalesi araçlarının doğru kullanılması da bu canlanmaya yardımcı olacaktı.

1980’lerin başlarında hâlâ egemen olan bu dogmatik görüşün bir parçası da yeni teknolojinin gelişinin işsizlikte genel bir yükselişe neden olmasının imkânsızlığıydı. Bu akademisyen olan ya da olmayan birçok iktisatçı için bir inançtı. Bu inanç toplam emek verimliliğindeki artışların ekonomik büyümeyle daima olumlu bir ilişki içinde olduğu (bir başka deyişle, toplam verimliliğin ancak görece hızlı büyüme dönemlerinde yükselebileceği) varsayımına dayalıydı ve savaş sonrasına ait istatistiksel veriler de bunu doğruluyordu.² Bunun dayanağı da şu öncüldü: Bu tür verimlilik kazançları için gereken yatırımları şirketler ancak piyasanın genişlemekte olduğu dönemlerde yaparlardı. Çoğu iktisatçıya göre, statik talep koşulları altında maliyeti azaltan kârlı yatırımların yapılması ihtimali yoktu. Daha 1960’larda, en azından Batı Avrupa’da, rekabetçi baskılar emek maliyetini azaltma ihtiyacını artırdığında, ekonomik büyümedeki her yüzde artışın sağladığı ilave istidam miktarının istikrarlı bir şekilde düşmekte olduğunu görenlerin sayısı bile çok azdı.

Geriye baktığımızda 1970’lerde böyle yanlış algılamaların egemen olmasının, iktisatçıların, istatistiksel olarak yıllar itibarıyla tanımlanabilir trend ya da korelasyonların sürekli olduğunu kabul etmek gibi kolaycı bir varsayımına kaçmalarından, dolayısıyla bu tür trend ve korelasyonları bir “demir yasa” olarak görme eğilimlerinden kaynaklandığını anlıyoruz. İktisatçılar, savaş sonrası kuşağın yaşadığı uzun hızlı büyüme ve “tam” istihdam döneminin, belki de kaçınılmaz olarak, etkinliği maksimize etme yönün-

deki baskıları azalttığını görememişlerdi. Bu, şirket yöneticilerinin piyasanın istikrarlı büyümesine dayanarak, tatminkâr kâr düzeylerini koruyabildikleri ve emekten maksimum değer çıkarmak için pek motive olmadıkları anlamına geliyordu. Üstelik, genelde piyasanın durgunlaştığı dönemlerde bile işçi çıkartmanın maliyet etkinliği sağlamayacağını düşünüyorlardı, çünkü 1950'ler ve 1960'lardaki yavaşlamaları izleyen talep artışı dönemlerinde işgücü bulmak zor olmuştur. Aynı nedenle tam istihdam işçilere az rastlanır derecede kuvvetli bir pazarlık gücü sağlamıştı. Öyle bir piyasa güçleri dengesi vardı ki, pazarlık anlaşmazlıkları nedeniyle işlerin durmasının yol açtığı sipariş ve pazar kayıplarının işverenlere maliyeti, işçilerin taleplerini kabul etmenin maliyetinden daha yüksek oluyordu.

1980'lerde, işsizlik oranlarındaki artışların geçici olduğu ya da "teknolojik işsizlik" diye bir şey olmadığı düşüncesinin gaflet olduğu anlaşıldı. Bu, esas olarak, ortalama ekonomik büyüme oranları azalmaya devam ettikçe, rekabetçi baskıların yoğunlaşmasının sonucuydu. Bu baskıların yumuşatılması ve aynı sanayideki rakiplerin birleşmesi ya da birbirlerini ele geçirmesi yoluyla, genişleyen kapasitenin ememediği kârların –hiç olmazsa ulusal düzeyde– yeniden yatırılması imkânları da tekel karşıtı yasalar tarafından daraltılmıştı.³

Dolayısıyla 1980'lerin başlarından itibaren sanayileşmiş ekonomilerin çarpıcı bir özelliği de hizmet ve imalat sanayilerindeki kurulu şirketlerin, maliyet azaltıcı yeni teknolojileri mevcut faaliyetlerine uygulamayı (kapasiteyi genişletme zorunluluğu olmadan) birikmiş kârlarını yeniden yatırmanın en kârlı yollarından biri olarak görme eğilimine girmeleridir. Böylece savaş – sonrası politik ekonominin en kutsal varsayımlarından biri, yani artan yatırımın istihdam üzerinde olumlu etki yapacağı varsayımı (İngiliz İşçi Partisi'nin ve sendikaların hâlâ inandıkları bir teori) fiilen tepetaklak oldu. Sonuçta ortaya çıkan şirketlerin "küçülme" süreci, hükümetlerin bir kamu politikası amacı olarak tam istihdamdan sessizce vazgeçme eğilimlerini güçlendirdi.

Bu eğilimlerin sonucunda, işsizlik 1980'lerin başlarından bu yana daha da arttı, özellikle Avrupa'da "işsiz büyüme" denen olgu ortaya çıktı. Bunun anlamı şudur: 1974-94 döneminde Avrupa Birliği ülkelerinde istih-

dam edilen insan sayısında ihmal edilebilecek kadar küçük bir artış yaşanırken, aynı dönemde 1950'ler ve 1960'lara kıyasla daha yavaş olmakla birlikte, ekonomik faaliyet düzeyinde (GSYİH) önemli bir genişleme oldu.⁴ Bunun en uç örneği, dönemin bütünü itibarıyla istihdam yüzde 8 azalırken, ekonominin büyüklüğünün hemen hemen iki kat arttığı İspanya'dır.

Ekonomik sistemin pratik olarak tam istihdamı sağlayamamasının, bu kavramın ne kadar yerinde olduğunun ya da bu amacın istenirliğinin giderek daha fazla sorgulanmasına yol açmasında şaşılacak bir şey yoktu. Kavramın bulanıklığı da birçok açıdan sorgulanmasını kaçınılmaz hale getirdi: tam zamanlı çalışma ve yarı zamanlı çalışmayla ilgisi, ücretli çalışma ve karşılıksız çalışmayla ilgisi, bir yılda çalışmaya harcanan "normal" zamanın ne olduğu, yaşam boyunca çalışmaya harcanan "normal" zamanın ne olduğu gibi. Bu bulanıklıklar tam istihdam vaatlerinin kaldırılmasına yönelik protestoların halının altına süpürülmesini belki kolaylaştırdı ama sürekli işsizliğin neden olduğu mahrumiyet ve yabancılaşmanın kabul edilebilir hale gelmesini sağlayamadı.

Düzenden yana iktisatçıların bu konudaki kafa karışıklığının ve kendi kendilerini aldatmalarının belki de en iyi örneği, birçoğunun işsizlik sorununa cevap olarak emek fiyatının "piyasanın temizleneceği" düzeye kadar düşmesini vermeye çalışmalarıdır.⁵ Arz/talep teorisinin en basit uygulamasına dayalı olan ve emeğin piyasayı temizleyici fiyatının asgari geçimlik düzeyin altında kalabileceği gerçeğini göz ardı eden bu reçete, 19. yüzyıl başlarında (büyük ölçüde Malthus tarafından) gözden düşürülmüştü. 20. yüzyıl sonlarında hâlâ bunu savunmak yeterince tuhaf oluyor. Yukarıda belirtildiği gibi, işletmelerin her yerde "küçülmeye" ya da ileri teknoloji uygulayarak emeği bertaraf etmeye dayalı yatırım stratejilerini açıkça benimsediği bir sırada bunun yeniden canlandırılması ancak iktisatçıların inatla kapağı ders kitaplarındaki gerçeğe atma çabalarının bir başka örneği olarak yorumlanabilir.

Eğitim: Bir Çözünsüzlük

İşsizlik sorunu konusunda daha yaygın bir işportacı illüzyonu da, işsizliğin, işgücünün rekabetçi, küresel ekonominin değişen taleplerine uyum

göstermeyi, özellikle de yeni enformasyon teknolojilerine uygun becerileri kazanmayı başaramamasının bir sonucu olduğuydu. Bunun uygulanacak politikalar bakımından bariz sonucu, işgücünün eğitime ve yeniden eğitime ayrılacak kaynakların büyüyerek artırılmasıdır. Özellikle İngiltere’de siyasal partilerin 1980’lerin başından beri ele avuca sığmayan bu işsizlik sorununa makul bir çözüm getirme çabalarında sürekli temalardan biri budur.

1980’lerin başından beri devam etmekte olan yüksek işsizlik döneminde bazı emek türlerinin kıtlığına rastlandığı olmuştur, ama kısa bir analiz bu durumların toplam işsizliğin önemsiz bir kısmını açıklayabildiğini gösterecektir. Sözelimi İngiltere’de emek kıtlığını gösteren yegâne istatistik –boş işlerin resmi sayısı– yıllar içinde kayıtlı işsizlerin sayısına göre sert bir azalma göstermekteydi ve 1996 itibarıyla işsiz kalanların sadece yüzde 10’u kadardı, oysa tam istihdam döneminde (yani 1960’larda) iki gösterge aşağı yukarı birbirine eşitti. Dahası, hükümetler işsizliğin çevrimsel değil yapısal bir sorun olduğunu kabul ettiklerinden bu yana geçen on beş yirmi yılda sayısız yeni eğitim girişiminde bulundular; ancak bu, işsizlik düzeyinde kayda değer bir değişiklik getirmedi. Buna rağmen eğitime bu kadar önem vermeye devam etmeleri, sadece, sorunun çözümü konusunda hiçbir fikre sahip olmadıklarının kanıtı olarak düşünülebilir.

2. SERMAYE: DEĞER KAYBINA DİRENİYOR

Sanayileşmiş dünyada reel sermaye talebi (yani sabit yatırımlar) büyüme oranının daha 1960’ların sonlarında –sadece mutlak terimlerle değil, üretim artışına göre de– düşmeye başladığını belirtmiştik. 1973’ten sonraki kronik durgunluğun başlamasıyla bu trend daha da kuvvetlendi, öyle ki OECD ülkelerinde sabit yatırım büyüme oranı bunu izleyen dönemde fiilen GSYİH büyüme oranının altına düştü, oysa 1950’ler ve 1960’larda ortalama olarak onu rahatça geçmişti (bkz. Şekil 2). Yatırılabilir fonlar büyümeye devam ettikçe, sermaye fazlasında sürekli bir artış meydana geldi, şirket kârlarının ve borsalara giden tasarruf miktarının artması bunu iyice hızlandırdı.⁶

Sermaye verimliliğindeki bu belirgin artışın ne kadarının daha durgun piyasalarda artan rekabetçi baskılara cevap olarak normal maliyet azalt-

ma çabasından kaynaklandığını ve ne kadarının da daha üretken teknolojilere doğru geçişten –iktisatçıların deyişiyle marjinal sermaye-hasıla oranındaki uzun dönemli bir azalmadan– kaynaklandığını söylemek güçtür.⁷ Bununla birlikte ikincisinin öneminin artmakta olduğuna dair açık işaretler vardır. Bunun başlıca nedenleri şunlardır:

- Modern mikro elektronikteki ilerlemelerin (silikon ve bununla ilgili teknolojilerin kullanılması) birçok imalat sürecinde emek ve sermaye yoğunluğunu önemli ölçüde azaltması, bilgi yoğunluğunu ise önemli ölçüde artırması;
- Nihai tüketimin giderek daha büyük bir kısmının turizm ve eğlence gibi sektörlerle gitmeye başlaması. Bu sektörlerin çoğunda sermaye yoğunluğu görece düşüktür ve artan ölçüde, görece ucuz mikro elektronik teknolojisine dayalı, telekomünikasyon biçimleri kullanılmaktadır.

Paradoksal olarak, sabit yatırımların yavaşlamasının arkasındaki bir diğer faktör de, birçok küresel ürün piyasasının giderek artan oligopolcu yapısının yeni teknoloji girişine suni engeller çıkarabilecek olmasıdır. Durgunlaşan piyasalar ve yoğunlaşan rekabet, hem dev şirketlerin⁸ mülkiyet konusuna daha fazla yoğunlaşmasına, hem de mevcut varlıklardan maksimum değer çıkarmak için daha kuvvetli baskılara neden oldukça (özellikle kâğıt ve petrokimya gibi sermaye-yoğun sanayilerde), büyük şirketlerin bu geleneksel ve iyi bilinen eğilimleri doğal olarak daha çok vurgulanacaktır. Bu baskılar yeni teknolojinin hızlı girişiyle tabii ki çelişir, çünkü mevcut tesis ve donanımın hızla elden çıkarılmasını gerektirir ve bu da şirket kârlarında azalma demektir. Aslında, şirketlerin teknolojik değişmeyi tamamen önlemeleri pek mümkün değildir, piyasa güçleri büyük olduğu ölçüde –yeni rekabet kaynaklarının ortaya çıkması daima mümkün olduğundan– araştırma ve geliştirmeye asgari düzeyde bir yatırımı yapmak zorundadırlar ve o nedenle ürünlerinde değişiklik yapmak için bu araştırmaların sonuçlarından yararlanmak durumundadırlar. Bununla birlikte yeni teknolojinin giriş hızını kontrol etme güdüsü kuvvetlidir ve rekabetin azlığı ölçüsünde daha etkili olacağı kuşkusuzdur.

Emek talebinin düşmesine gösterdikleri uzun dönemli ve büyük ilginin aksine, iktisatçıların sermaye talebindeki düşmeyle pek ilgilenmemeleri çarpıcıdır.⁹ Nitekim, görelî sermaye bolluğunu tartıştıkları seyrek durumlarda da, tersine yatırım fonunun eksik olduğu sonucuna ulaşan epey iktisatçı görüyoruz. Bunun bir nedeni tabii ki sermaye arzı fazlasının semptomlarının kamuoyunda emek arzı fazlasından daha az fark edilmesidir, ikincisi artan işsizlik ve beraberinde gelen sosyal sorunlarla kendini kolayca hissettirir. Bunun yanı sıra örgütlü sermaye kurumlarının akademik çevrelerdeki veya medyadaki tartışmaları büyük ölçüde etkileme gücü vardır ve artan sermaye arzına dikkatlerin çekilmesini engellemeye çalışır. Sözelimi, gazeteciler sık sık yeni senet ve tahvil ihracında –1996’da uluslararası hisse senedi ihracındaki büyük dalga gibi– bir patlama olduğunu haber verirler ve bunun yatırımcı kurumların ellerindeki nakit dağlarından kurtulmak için yeni senet ve tahvilleri (gerçek değeri en şüpheli olanlar dahil) fiyatı ne olursa olsun alma isteğinden ziyade, sermaye talebindeki kuvvetli bir artışı yansıttığını söylerler.¹⁰

Üstelik, sermayenin artan fazlalığının kısmen, hatta büyük ölçüde farkında olmayan önde gelen mali kesim taraftarları sermayenin değerini koruyabilmek için yerleşik çıkarların saflarını şişirmeye çabalıyorlardı. Devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesi bu çabalardandı. Bu politikanın birinci ve en coşkulu savunucusu İngiltere’de bunun küçük bireysel hisse sahiplerinin maksimum katılımını özendirmek ve bunu “halk kapitalizmi” devrimi olarak sunmak için tasarlandığı doğrudur. Ama arkasından bunun bir oy satın alma taktiği olduğu anlaşıldı. Halka özelleştirilen tesislerin belli sayıda hissesini iskontolu piyasa değerinden alma şansı veriliyor, sonra da bunları birkaç yüz sterlin kârla yeniden satmalarına imkân tanınıyordu.

Daha da önemlisi, halkı hisse senedi ve tahvil yatırımcısı olmaya özendirmek için sarf edilen dünya çapındaki çabalar. Bu ya bireysel olarak ya da ABD yatırım fonları (İngiltere’de *unit trusts* olarak bilinir) veya emeklilik fonları gibi yatırım kurumları aracılığıyla olabiliyordu. Bu ABD’de görece uzun geçmişi olan bir gelenektir, ama sanayileşmiş dünyanın kalanı için tamamen bir yeniliktir. Avrupa’da değişiklik büyük ölçüde kişisel olarak (kişisel emeklilik) ya da istihdam şirketleri (İngiltere’de mes-

leki emeklilik olarak bilinir) aracılığıyla fonlanan emeklilik haklarının teminine yavaş yavaş geçilerek oldu. Resmi propaganda bunu şu gerekçelerle haklı çıkarmaya çalıştı:

- Devletin egemenlik programlarının vergi mükelleflerine maliyeti taşınabilir olmaktan çıkmıştır
- Özel fonlu programlar, üretken yatırımlar ve ekonomik canlanma için finansman sağlayabilir.

Bu iki öneriden ikincisi herhalde en az tartışmalı olanıdır, çünkü daha yüksek ekonomik faaliyet düzeyi yaratmak için –bunun da işsizlik oranını düşüreceği varsayılıyor– gereken üretken yatırım miktarının sağlanmasında kullanılabilecek sermayenin yetersiz olduğu şeklindeki genel kanaate uyuyor. Ne var ki, kanıtlarını yukarıda göstermiş olduğumuz gibi, yatırılabilir fon arzındaki artışın uzun zamandır (yani enformasyon teknolojisi devriminin başlangıcının epey öncesinden beri) şirketlerin sabit yatırım düzeyinden daha fazla olması, bu argümanın sahteliğinin net bir göstergesidir.

Aslında, özel fonlara dayalı emekliliğe geçişin arkasındaki dürtünün, siyasal olarak mali sektördeki güçlü yerleşik çıkarlardan geldiğini varsaymak daha makuldür. Bunlar kendi “endüstrilerinin” karlılığını ve önemini sürdürmek ve kuvvetlendirmek suretiyle “para duvarı”nı da yükseltmeye çok istekliler. O suretle hisse senedi, tahvil ve diğer varlıkların piyasa değerlerinin yukarıda kalmasına yardımcı olacaklarını umuyorlar. Bu trend aynı zamanda bu varlıkların sahipleri lehine ekonomi politikalarını –düşük faiz oranları, düşük vergiler ve hepsinden önce büyük bir satış dalgasıyla tehlikeye düştüklerinde varlık değerlerini (ve büyük mali kurumların bilançolarını) kurtarmak için piyasalara resmi müdahale– destekleme eğiliminde olanların sayısını artırır. Tabii mali piyasalara bu tür fon girişini teşvik edenler bunların arzının talebini hızla aşabileceğini ve bunun sonucunda yatırımcıların ciddi kayıplarla karşılaşabileceğini, mali kurumların çökebileceğini dikkate almazlar.

Bu tehlikenin son ve dikkat çekici örneklerinden biri, 1980’lerin sonlarında ve 1990’ların başlarında Londra’da Lloyd’un sigorta piyasasında orta-

ya çıkan, 8 milyar sterline yakın muazzam kayıplardır. Bir ara uluslararası sigorta piyasasının merkezindeki Lloyd's'un varlığını da tehdit eden bu kayıpların nedeni olarak önce, yeteneksiz sigortacılıkla (dolandırıcılıkla karışık), olağanüstü sayıda doğal ve doğal olmayan felaketin bir araya gelmesinden kaynaklanan istisnai ölçüde ağır talepler gösterilmişti. Asıl nedenin, 1980'lerdeki refah yıllarında (İngiltere'de ve başka yerlerde) gelirin zenginler lehine büyük ölçüde yeniden dağılımıyla birlikte, bu kişilerin piyasaya yatırım yapması sonucu piyasa kapasitesinin 1984 ve 1988 arasında iki katına çıkması olduğu sonradan anlaşıldı. Yatırmak zorunda oldukları benzer bir sermaye girişiyle karşı karşıya kalan bankalar örneğinde, kaçınılmaz sonuç ihtiyatların azalması ve bunun getirdiği felaket oldu. Lloyd's'un üyeleri bankalar gibi "son çare" olarak devlete başvuramadılar. Elde ettikleri muazzam kârlar daima, karşılaşabilecekleri zararlara karşı sınırsız sorumluluğu kabul ettikleri için makul karşılanıyordu.

Dolayısıyla, hızla büyüyen kullanılabilir sermayeye, yaratacağı potansiyel gelir akımı açısından yeterli getirisi olan yatırım kanalları bulma güçlüğü sorunu karşısında kalındığının kanıtları artmaktaydı. Netice itibarıyla, hisse senedi ve tahvil aracılığıyla insanları emeklilikleri için daha fazla tasarrufta bulunmaya özendiren tedbirler –kısa dönemde talebi genişleterek fiyat düzeylerini ayakta tutmaya yardımcı olsa bile (para duvarı ilkesine göre)– piyasa eninde sonunda varlıkların fiyatlarını asıl değerleriyle uyumlu hale getireceği için daha fazla insanı kötü duruma düşürecekti.

Tipki enformasyon teknolojisine devriminin bilgi yoğun üretime ve dolayısıyla yatırım sermayesi talebinin üretim düzeyine kıyasla azalmasına yol açması gibi, bu durum da şirket hisselerinin piyasa fiyatlarında daha fazla belirsizlik ve oynaklık yaratarak, geleneksel şirket değerlendirme yöntemlerinin altını oymaya başladı. Bu, kapitalist işletmelerin varlıklarının doğasındaki bir dönüşümün sonucudur. "Yazılım" (teknik *know-how* ve yönetimde uzmanlık dahil) hisse sahiplerine değer yaratmak bakımından "donanım"dan daha fazla olmasa bile en az onun kadar önemli hale gelmiştir. Bu yazılım, insan sermayesi –yani kurumun içinde kilit yeteneklere sahip insanların varlığı– ile yakından ilişkili olduğundan, muhasebecilerin öngörülebilir bir uzun dönem değeri koyabileceği sabit bir varlık olarak

sınıflandırılmaz; çünkü bu insanlar kısa bir not bırakarak şirketi terk edebilirler veya rakip firmalarda aynı işi yapanlardan daha ileride olma kapasitelerini kaybedebilirler." Benzer değerlendirme sorunları, borsaya kayıtlı futbol kulüpleri gibi, eğlence sektöründe sayıları artmakta olan şirketler için de geçerlidir; çünkü burada da, şirketlerin kısa dönem piyasa değerleri büyük ölçüde birkaç yetenekli kişinin başarısına ve şirkette kalıp kalmamasına bağlıdır, uzun dönem değerlendirme ise sadece bir tahminden ibaret olabilir.

Bu belirsizlikle baş etmenin en bilinen yolu, kilit kişilerin hizmetlerini sağlama almak veya kalıcılığını sağlamak için onlara çok büyük paralar ödemektir ve bu yolu kullanan şirketlerin sayısı giderek artmaktadır. Eğlence sektöründe öteden beri bilinen bir yol olmasına karşın, bu uygulamanın öncülüğünü 1980'lerde mali hizmetler sektörü yaptı. Önerilen paketler genellikle –büyük bir çıplak maaşın yanı sıra– şirkete katılma sırasında önemli bir başlangıç ödemesini ("altın merhaba"), performans primlerini, hisse paylarını, cömert emeklilik haklarını ve şirketi bırakmamak koşuluyla ilave ödemeleri ("altın kelepçe") içermektedir. Kimi zaman (sadece Amerikan değil, İngiliz ve Avrupa şirketlerinde de), yılda 1 milyon doların üzerine çıkan bu paralar işsizliğin ve ekonomik güvensizliğin yayılmakta olduğu bir ortamda halkın giderek artan eleştirisine neden olmaktadır. İnsanlar bunu şirketlerin kabul edilemez açgözlülüğünün belirtisi olarak algılamaktadır. Ne var ki, sermaye piyasalarının acımasız talepleri karşısında hisse senedi değerini korumanın giderek güçleşmesi ve biriken şirket kârlarını sabit varlıklara yatıracak alan yokluğu karşısında, şirketlerin fazla rezervlerinin bir kısmını giderek yaşamsal bir hale gelen insan sermayesini temin etmek için kullanmaları ve aynı zamanda onları şirketin hisse senedi değerini mümkün olan en yüksek değere çıkarmaları için teşvik etmeleri tamamen akla yakındır.

Yaratıcı Muhasebe

Kilit yöneticilerin ve öteki "görünmeyen" varlıkların (ürün markaları ve öteki "iyi niyet" biçimleri gibi) muhasebe değerlerini tanımlamanın güçlüğü, şirketleri başka bir yola itiyor ve hisselerinin piyasa değeri yükseliyor. Bu, şirketlerin mali performansını mümkün olan en parlak şekilde gösteren "ya-

ratıcı muhasebe” tekniğidir. İngiltere’de bu maksatla kullanılan ve tamamen yasal olan tekniklerin ne olduğu –bilanço dışı finansman (borç tarafının olduğundan düşük gösterilmesini sağlar), cari maliyetlerin kapitalizasyonu (böylece bunlar bilançoda varlık olarak gözüktür) ve amortisman politikasının kâr ve zarar hesabını iyileştirecek şekilde değiştirilmesi– iyi bilinmektedir.¹² Aynı zamanda giderek artan sayıda şirketin açıklanan kârlarını yüksek göstermek için hesaplarda yasadışı tahrifat yaptıklarına dair deliller vardır (en azından İngiltere’de), tabii bu deliller yazılı değildir ve tahrifat murakıpların kolayca ortaya çıkaramayacağı şekilde yapılmaktadır.¹³

Hisselerin piyasa değerlerinin aşırı yüksek görünmesinde bu yöntemlerin ne kadar payı olduğunu söylemek imkânsızdır; bununla birlikte 1997 ortalarında yetkililer tarafından rapor edildiğine göre, ABD şirketlerinin hisse satın alma yetkilerini üst yöneticilere ve öteki çalışanlara muazzam miktarlarda dağıtmaları bu şirketlerin kazançlarının yüzde 20 daha fazla gösterilmesine yol açmış olabilirdi. Bu durum, önceki on iki ayda borsa endeksinde meydana gelen yüzde 35 oranındaki yükselmeyi de açıklıyordu.¹⁴ Mali sektörün uzundönem çıkarları açısından rasyonel olan, piyasaya duyulan güvenin sarsılmamasıdır, o bakımdan yetkililerin hesapları saptırmak için sistemli bir girişimde bulunulup bulunulmadığını kontrol etmek için büyük gayret göstermeleri beklenirdi. Öte yandan, şirketlerin giderek öznel değerlendirilmesinin nedenlerinden birinin görünmeyen faktörler olduğu bilindiğine ve her şeyden önce hisse değerini yükseltmek için büyük baskı yapıldığına göre, şirketlerin mali konulardaki açıklamalarına bile şüpheyle bakmak için yeterince sebep var demektir.

Bu tür değerlemelerde daha özenli olunabilir ama aslında görünmeyen varlıkların bilançolardaki payı kaçınılmaz olarak arttıkça yanlış hesaplama riski de artmaktadır. Bu durumda, bazı şirketler, gerçek piyasa değerinin ne olduğunu anlamak için sağlam bir temel olmaksızın, diğerleri tarafından spekülâtif biçimde ele geçirilme tehdidinde maruz kalabilmektedir. Bunun örnekleri arasında İngiltere ve ABD’de yaynevlerinin, görünüşte listedeki yazarların kazanç kapasitesini olduğundan çok daha yüksek tahmin edilmesine dayanarak, aşırı derecede yüksek fiyatları ödeyen gruplarca elde edilmesi vardır. Bu örneklerin belki de en aşırısı Japon Sony şir-

ketinin 1989'da Columbia Stüdyolarını (Hollywood'un başlıca film şirketlerinden biri) 5 milyar dolara ele geçirmesidir. Bunun sonucunda sadece Columbia'nın mali durumu bozulmakla kalmadı, diğer Hollywood stüdyolarının maliyetleri ve piyasa değerleri öyle bir noktaya yükseldi ki bu değer üzerinden kabul edilebilir bir sermaye getirisi sağlamakta çok zorlanmaya başladılar.

Bu gelişmelerin kapitalist işletmenin geleceği açısından potansiyel önemi açıktır; çünkü spekülasyon daima, çevrimin, üretken varlıklara yatırım yapmanın daha az çekici görüldüğü aşamasında egemen olur, ve şimdi öyle görünüyor ki birçok gelir yaratıcı işin doğası nedeniyle bütün yatırım kararları daha spekülatif hale gelmektedir. Durum gerçekten böyleyse, bunun tek anlamı olabilir, o da mali piyasaların giderek daha oynak hale gelmesidir, gerçekleşmesi mümkün gözükmeyen uzun dönemli bir hızlı büyüme döneminde bile.

GELİŞMELERİN DEVRİMCI UZANTILARI

Bu gelişmelerden kaçınılmaz olarak çıkan sonuç, modern dünyada, genel ekonomik faaliyet düzeyine kıyasla hem emek hem de yatırım sermayesi talebindeki artışların uzun dönemli bir azalma içinde olduğu ve bunların verimlilikleri yükselmeye devam ettiği sürece, bu talep artışındaki durgunluğun da devam edeceğidir. Küresel emek arzı daha bir süre en azından şimdiki hızında artacağına göre, arzın talebi aşan kısmının –hem mutlak hem görel olarak– artacağı kuşkusuzdur, özellikle de dünyanın başlıca piyasalarındaki ekonomik büyüme oranları azalmaya devam ederse (ya da sadece tarihsel ortalamaları civarında kalırsa). Küresel GSYİH artışı canlanarak sadece 1950'lerde ve 1960'larda görülen bir düzeye çıkmaz veya varlık değerleri (en azından 1930'ların başlarındaki şiddette) kitlesel olarak çökmezse, sermayeye arzının talepten fazla olmaya devam edeceği de daha kesindir.

On ikinci Bölüm de gösterileceği gibi, büyümenin yeterince hızlı oranda canlanması pek mümkün değildir; yine de, tanım gereği böyle bir ihtimal tamamen dışarıda bırakılamaz. Mali piyasalarda büyük bir sarsıntı olması halinde ise, yeniden yatırım için kâr arzı tabii ki bundan olumsuz etki-

lenecektir. Bununla birlikte, böyle bir sarsıntı yatırım talebini de öldüreceğinden ve aynı zamanda kişisel gelirlerde ve ekonominin bütününde feci bir daralmaya neden olacağından –nükleer bir felaket nüfus fazlası sorununun çaresi olarak görülemeyeceği gibi– sorunun çözümü olarak görülemez. Yazılım ve diğer daha az dayanıklı varlıkların şirketlerin piyasa değerinin belirlenmesindeki önemlerinin artması nedeniyle, şirket değerlemesinin giderek daha oynak hale gelmesi ise bu sonucun kaçınılmazlığını daha da artırır.

Emek açısından bu sürecin uzun dönemli sonuçları kendini zaten belli etmiştir, değerinin düşüşüne yıllardır tanıklık etmekteyiz. Bunun tek istisnası yazılımı yaratan ya da şirketlerin hisse değerini tayin etmede kritik önemi olan az sayıda becerisi yüksek kişidir. Sonuç sadece en yüksek ücretli ve en düşük ücretli işçiler arasındaki farkın açılması değil, alttakilerin ücretlerinde genel bir görece azalma olmasıdır. Bu olguyu özellikle ABD’de görüyoruz. Bu ülkede 1990’ların ortalarındaki ortalama reel ücret düzeyleri, 1970’lerin sonundaki ücret düzeylerinden daha düşüktü.

Bununla birlikte sermayenin benzer şekilde değer kaybettiğine dair belirtiler yok, oysa onun arz-talep dengesizliği de emeğine benziyor. Aksine sermaye maliyetinin her yerde yükselmekte olduğuna dair bariz kanıtlar var. Bu, kısmen yükselen işsizlik nedeniyle emeğin pazarlık gücünün zayıflamasıyla açıklanabilir. Bu zayıflama, kârların ve dolayısıyla sermayenin getiri oranının lehine, emeğin katma değerdeki payının azaltılmasına neden oldu; bir bütün olarak OECD ülkelerinde, 1970’lerden itibaren yüzde 2 civarında azalarak yüzde 65,6’ya düştü.¹⁵ Öte yandan küreselleşme süreci sermayeye dünyanın her yerinde en yüksek getiriyi arama imkânı verdiğinden bunun “fırsat maliyeti” yükselme eğilimine girdi.

Sermayenin gereksinim duyulandan fazla artmasını yansıtacak şekilde değer kaybetmesini önleyen asıl faktör ise, hiç kuşkusuz, devlet aygıtının ve vergi mükelleflerinin parasının sermaye piyasalarını manipüle etmekte ve varlık değerlerini korumakta kullanılmasıdır. Belirtildiği gibi, kullanılan yöntemler devletin hisse fiyatlarını korumak için borsa alımlarını yönetmesinden (muhtemelen sadece Japonya’ya özgü değil), hisse senedi ve tahvil alımı için vergi teşviklerine ve piyasada likiditeyi korumak için banka kârlarının gizlice sübvansiyonuna (kamu borcunun iskontolu satışı

yoluyla) kadar sıralanır. Önem bakımından hepsinin üstünde olan ise devletin bir bütün olarak mali piyasaların çözülmesine karşı fiili garanti anlamında son başvuru yeri olmasıdır.

Devlet gücünün ve kaynaklarının, sermayenin piyasa değerinin suni olarak yüksek tutulması için kullanılmasının –giderek kötüleşen mali kriz karşısında bile– nedeninin sermaye kesimindeki yerleşik çıkarların siyasal egemenliği olduğunu söylemeye belki gerek bile yoktur. Bunlar hem kamu kaynaklarını hem de medya desteğini çıkarları doğrultusunda seferber edebilmektedirler. Gücü örgütlü sermayeden daima daha az olan örgütlü emek ise, aksine, resesyon ve küreselleşme tarafından 1930'lardan bu yana en zayıf ve parçalanmış haline getirilmiş bulunuyor, dolayısıyla konumunun teknolojik devrim tarafından daha da zayıflatılmasını önleyecek durumda değil.

Dolayısıyla sanayileşmiş ülkelerde emeğin durumunun iki yüzyıl önce İngiltere'deki Sanayi Devrimi sırasında emeğin durumuna tamamen benzediğini söylemek abartılı olmaz. O tarihlerde, hem tarıma hem de imalata uygulanan yeni teknoloji hem geleneksel tarımsal emeğin, hem de küçük sanayilerdeki emeğin değerini düşürdü. Bunların hiçbirisi buhar gücüyle rekabet edemediler ve o zamanki nüfusun ağırlığını teşkil eden kırsal kesimin yaşamı bozuldu. Ortaya çıkmakta olan endüstriler, işinden olanlara alternatif istihdam imkânları sundular, ama ne yazık ki bunun sosyal maliyeti ağır oldu: Endüstriyel işgücüne dönüştüler. Dahası, yeni endüstriler çok daha ucuza ürettikleri ürünleri yeni gelişmekte olan piyasalara satarak genişleyebildiler. Ne var ki, bugün enformasyon teknolojisine dayalı yeni sanayi devriminin benzer bir yeni talep yaratacağına dair işaretler yok. Bu doğruysa, geleneksel anlamda istihdamın istikrarlı ya da eşit gelir bölüşümünün mekanizması olarak kalabileceği önerisi –en azından serbest piyasa rejimine benzeyen herhangi rejimin koşulları altında– tamamen gerçek dışıdır.

Bu durumun bir çözüm gerektirdiği giderek daha geniş kabul görmektedir, çünkü sanayileşmiş ülkeler nüfusunun artmakta olan bir kısmını ekonomik marjinalleşmeye terk etmek sosyal ve siyasal olarak taşınabilir bir durum değildir; eski komünist ülkelerde ve Üçüncü Dünya'da çok daha kötü durumda olanlardan ise söz bile etmiyoruz. Ne var ki çözüm önerilerinin çoğu OECD ülkelerinde geçerli olan vergi ve yardım sistemlerini esas alıyor, ücret-

lerin sübvansiyonu için verginin artırılmasını öneriyor.¹⁶ Bu haliyle de işsizliğin bazı semptomlarını ortadan kaldırırken (resmi toplam işsiz sayısını azaltarak), çok düşük gelir düzeylerinde çalışanları kaçınılmaz olarak o vaziyette bırakmış olmaktan fazla bir şey yapmış olmuyor. Daha beteri bu “çalışana destek” [*welfare-to-work*] tedbirleri (1997’de İngiliz İşçi Partisi hükümetinin büyük gürültülerle sunduğu dahil) sadece düşük ücret alan işçilerin ücret düzeylerinde aşağı doğru bir baskı yaratırken, işsizliğin yükünü işgücünün daha dezavantajlı kısımlarına kaydırmaya hizmet edebiliyor. Bu anlamda bu tür tedbirlerden gerçekten yararlananlar sadece vergi mükelleflerince kârlarına sübvansiyon sağlanabilen şirketler ve onların hissedarları oluyor.

Geriye yeni sanayi devriminin, birinci sanayi devriminin kurduğu ekonomik sistemde önceliği olan sermayelerle ilişkisinin ne olduğu kalıyor. Bu ilişki ötekiler kadar belirgin değildir. Bunun başlıca nedeni, maki-neleşmiş üretim tarzını (buhar çağıının demiryolları gibi öteki kilit gelişmeleri kadar) sürdürmek için gereken sabit yatırım ölçeğinin ancak, birçok özel yatırımcının fonlarına aracılık eden sermaye piyasaları kanalıyla sağlanacak kadar büyük miktarda sermayenin temerküzü ile mümkün olmasıydı. Şirketlerin başarısızlığı halinde kayba uğrama riskini dengelemek için bu yatırımcılara yeterince kâr önerme gereksinimi, hem dağıtılmayan kârlar biçiminde bunun kaynaklarını yaratıyor, hem de yatırım ve üretimin sürekli genişlemesi zorunluluğunu doğuruyordu. Tabii bu süreç yeterli kâr düzeylerini korumak için gereken talebin periyodik olarak düşmesi nedeniyle kesintiye uğrama eğilimini kaçınılmaz olarak içinde barındırıyordu. Çevrimsel refah dönemleri ve iflaslar böylece ortaya çıkmaktaydı.

Ne var ki şimdi, mali piyasalardaki varlık değerlerinin uzun zamandır geciken çökmesi yoluyla çevrimin yaşanmasına izin verilse bile sabit yatırım sermayesi talebinin asla daha fazla artmayacağı tehlikesi belirdi. Bu koşullar altında, rekabetçi mali piyasalar, ekonomik faaliyetin sürdürülmesinde muhtemelen marjinal bir rol oynayacaklardır. Bu durumda, şirketlerin, OECD hükümetlerinin tam desteği ile, durmadan gelmekte olan sermaye fazlasını emebilecek yeni yollar bulmak için tüm marifetlerini göstermeleri beklenebilir. Bunun için benimsenebilecek başlıca teknikler ve bu tekniklerin başarı şansları sonraki bölümün konusu.

SERMAYE BOLLUĞUYLA BAŞ EDEBİLMEK

Daha önce belirttiğimiz gibi, yatırılabilir fonlar, reel fiyatlarla İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sürekli arttı ve 1970'lerin başından itibaren sabit yatırım fırsatlarındaki artış yavaşladı. Sabit sermaye oluşumundaki yavaşlama makul bir kesinlikle sayısal olarak gösterilebilir, ancak aynısını kullanılabilir yatırım sermayesi için yapamayız; çünkü yatırımcı kurum veya kişilerin küresel varlıklarını gösteren kapsamlı ve güvenilir istatistikler mevcut değildi. Bunda şaşılacak bir şey yok, çünkü yatırımcılar doğal olarak varlıklarını gizleme eğilimindedirler (tanım gereği gizlilik esastır) ve kıyı ötesi mali merkezlerin ortaya çıkışı ile buralarda fon transferlerindeki kolaylık sayesinde şimdilerde bu konuda büyük destek görüyorlar. Yatırım araçlarının çeşidindeki büyük artış da, mali kurumlarda tutulan mevduat hacmi gibi göstergeleri bu bağlamda anlamsız hale getirmiş bulunuyor.

Bununla birlikte, 1990'dan bu yana yatırılabilir fonlardaki muazzam artışın bir göstergesini, yetkili bir kaynaktan, OECD'nin görece kapsamlı zaman serilerinden elde edebiliriz.¹ Bu veriler üye devletlerde tüm yatırımcı kuruluşlar (esas olarak sigorta şirketleri, emeklilik fonları ve yatırım şirketleri) tarafından tutulan mali varlıkların değerinde 1990 ile 1995 arasında meydana gelen artışın 9.8 trilyon dolardan az olmadığını ve bunun yüzde 75'lik bir artış anlamına geldiğini gösteriyor. Ortalama 1.96 trilyon dolar civarındaki yıllık artış o sırada OECD ülkelerindeki toplam milli gelirin (GSYİH) yüzde 10'una eşitti.

Ancak buradaki analizimiz bakımından önemli olan, yatırılabilir fon miktarının tam olarak ne kadar büyüdüğünü bilmekten ziyade, yatırım fırsatlarından daha fazla büyüyüp büyümediğini bilmektir –ve böyle bir trendin devamının ne anlama geldiğini anlamaktır. Bu nedenle, bu bölümde aşırı sermaye arzının artan belirtilerini ve şirketlerin buna çare olarak neler yaptıklarını (hükümetlerin tam desteği ile) inceleyeceğiz. Geçen bölümde yaptığımız tartışmanın ışığında açıktır ki, piyasa ekonomisinde ser-

mayenin fiili değeri kaybetmesinden kaçınmak için şirketlerin böyle bir faaliyeteye girişmesi gerekir. Bu tabii ki iki yanlı bir görevdir:

- Artan sermaye arzını emebilmek için yeni kârlı yatırım kanalları tanımlanır.
- Yeni yatırımlar kadar, daha önce yapılmış olan yatırım stoku üzerinden de kabul edilebilir bir getiri oranı sürdürülür.

Reel yatırım sermayesi talebindeki büyüme zayıflamaya yüz tutmuşken, yatırımcıların istediği getiri oranı yüksek kalırsa, karşılıklı bağımlı olan bu iki amacın yerine getirilmesi eninde sonunda kendisini yenilgiye uğrattır; çünkü bir bütün olarak sermaye stoku üzerinden yüksek bir getiriyi sürdürebilmenin kaçınılmaz sonucu, kendisine yatırım alanı yaratılması gereken daha fazla yatırım fonunun ortaya çıkmasıdır. Dahası, daha önce belirtildiği gibi, anarşik spekülasyona giderek daha fazla yönelen küreselleşmiş bir ekonomide, yatırımcıların taleplerini getirisi daha yüksek olan sermayeye yönlendirmeleri doğal bir eğilimdir. Dolayısıyla sermayenin piyasa değerini korumak için şimdi gereken çaba Sisifos'un beyhude emeğine benzer. (Sisifos Yunan mitolojisinin bir kahramanıdır, bir kaya parçasını tepeye kadar itmeye mahkûmdur, ama kaya her seferinde tekrar aşağı yuvarlanmakta, Sisifos tekrar itmekte ve böyle devam edip gitmektedir.)

YATIRIM ALANLARININ GENİŞLETİLMESİ

Görmüş olduğumuz gibi, 1980'lerdeki küresel ekonomik liberalleşme ve mali düzenlemelerin kaldırılması, döviz piyasası gibi birçok alanda az çok spekülatif yatırımların hızla artmasına neden oldu. Aslında tüm liberalleşme sürecinin serbest rekabetin faziletlerini aniden fark etmekten ziyade tam da yeni yatırım fırsatlarının yaratılması ihtiyacının getirdiği baskıdan doğduğuna pek şüphe yoktur; Reagan döneminde ABD Adalet Bakanlığı'nın anti-tröst yasasını gevşetmesinin gösterdiği gibi. Hatta, acaba kamu açıkları ve iç borç düzeyindeki genel ve hızlı artış, vergilerin azaltılmasının büyümeyi teşvik edeceği inancından ziyade, devletin özel sermaye tarafından yatırım alanı olarak algılanmasından mı kaynaklanıyor di-

ye düşünebiliriz. Aslında gelişmekte olan bütün bu özel yatırım alanlarının en büyüğünü devlet sektörü sağlamaktadır.

Kamu Sektörü Borcu

Özel yatırım için en büyük ve görüldüğüne göre en güvenilir kamu sektörü alanı OECD ülkelerinin kendi kamu sektörü borç piyasasıdır. Önceden de belirtildiği gibi, bu ülkeler 1970'lerin başlarından beri bütçe fazlası vermemişlerdir, birçoğu da (Özellikle ABD, Fransa, İtalya ve Kanada) son yirmi yıldır devamlı açık vermektedir. Hemen hemen bütün hükümetlerin sadece bu açıkları azaltmayı değil, daha da büyümelerini engellemeyi de sağlayamamaları, 1990'larda yıllık OECD hükümetleri borçlanma gereksinimini ortalama 650-700 milyar dolara çıkarmıştır. Bu rakam 1980'lerde ortalama 500 milyar, 1970'lerin başlarında ise sadece 100 milyar dolar civarındaydı (1994 sabit fiyatlarıyla).²

Bu olgunun çarpıcı bir yönü, bütçe açığını şiddetle suçlayan tüm söyleme (özellikle ABD kongresinde) rağmen, bunun, açığın ilk defa olarak hızla yükselmeye başladığı 1970'lerin ortalarında olduğu kadar büyük bir sorun olarak görülmemesidir. O zamanlar kamu sektörünün özel sektörü sermaye piyasalarından itelemesi [*crowding out*] sözde tehlikesinden epey söz edilirdi, 1990'larda küresel ekonominin her tarafı fonlarla dolduğunda ise böyle bir tehlikeden söz etmek tabii ki saçma olacaktı. Aksine, mali sektörün gözünde devletin şimdi sadece son borç verme değil, aynı zamanda son borç alma rolünü de üstlendiğini söyleyebiliriz. Durumdan endişe duyulduğu yönündeki beyanlar bir yana, bu kronik durumun şimdilerde, resmi çevrelerce gerçekten ciddi bulunup bulunmadığı açık değil. Açık olan, sonuçta ortaya çıkan borç-servis yükü konusuna –OECD bölgesinde 1975 ile 1995 arasında milli gelirin payı olarak üçe katlanmıştır (yüzde 3)– kayıtsız kalmaya devam edilemeyeceğidir, eğer eninde sonunda ortaya çıkacak parasal erimeden kaçınılmak isteniyorsa.

Özelleştirme

Kamu borcundaki artışı sınırlama gereği ve bu açıkla vergileri artırarak baş etme yöntemindeki kısıtların farkına varılması, hükümetleri ha-

sılatı artırmak ve gerekli kamu hizmetlerini finanse etmek için yeni yollar aramaya zorluyor. Bunun tek kullanılabilir kaynağının özel şirketler olduğu doğrudur. İronik olan, özel şirketlere uygulanan daha düşük vergiler ve artan sübvansiyonlar politikasının kendisinin, bu mali açığın büyümesine yol açan başlıca faktör olması ve bu şirketlerden şimdi açığı azaltmak için aşırı kârlarından fedakarlık etmelerinin istenmesidir. Buna rağmen, 1990'lardaki siyasal konsensüs, bu açığı kapamak için özel sektörün kâr yaratan yatırımlar yapmasıydı, vergilendirilmesi değil.

“Özelleştirme” kelimesi –1980’lerin ortalarından önce Oxford İngilizce sözlükte yoktu– devletin sahip olduğu varlıkların özel yatırımcılara veya şirketlere satılması olarak anlaşılmaktadır. Burada özellikle çoğu ülkede geleneksel olarak devletin sahibi olduğu ve işlettiği büyük tesisler ile önemli pay sahibi olduğu diğer ticari faaliyetler düşünülmektedir. Bununla birlikte, günümüz kapitalizminin evrimi incelenirken, bunu, şimdiye kadar tamamen olmasa bile esas olarak devlet tarafından finanse edilen ekonomik faaliyetlerin finansmanına ve işletilmesine özel sermayenin girmesi şeklinde bir genel eğilim olarak görmek daha yararlıdır. Bu birçok farklı biçimde olur.

Devlet Varlıklarının Satışı

İngiltere örneğinde gördüğümüz gibi –burada uygulamaya 1983’te sarsıcı bir seçim zaferi kazanan muhafazakâr yönetim öncülük etti– devlet teşebbüslerinin özel yatırımcılara satılışı kamuoyuna genelde sözde zarar eden teşebbüslerin finansmanı yükünü vergi mükelleflerinden almak, ve özel sermayenin girişi yoluyla bunların modernizasyonunu ve daha etkin çalışmalarını kolaylaştırmak gerekçeleriyle, haklı gösterilmeye çalışıldı. Bunların birçoğunun aslında devlet mülkiyeti altında kâr etmekte olduğu –ve özelleştirmeden önce kârlı hale getirilebileceği– olgusu, medyanın kamuoyuna uzun süredir tekrarladığı “Özel teşebbüs iyidir, kamu teşebbüsü kötüdür” nakaratıyla kolayca örtbas edildi.

Devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesinin yararları ve zararları kamuoyuna nasıl sunulursa sunulsun, daha iyi malumat sahibi çevreler bunun asıl amacının, 1970’lerin ortalarından beri büyümekte olan, devlet fi-

nansmanındaki delikleri kapatmak olduğunu hiç kuşkusuz biliyorlardı. Bu anlamdaki ekonomik faydası siyasetin önde gelen çevrelerinde epey kuşkuyla karşılanmaktaydı, çünkü bu varlıklar bir kere satılabilirdi, o nedenle uzun dönemli yapısal bütçe açığı sorununun çözümüne bir katkısı olmazdı. Bu husus grafik olarak da gösterilebilir, İngiltere’de 1984-96 arasında, devlet varlıklarının satışından elde edilen net toplam hasılat 1996 fiyatlarıyla 60 milyar sterlinden fazla değildi; oysa sadece 1993 yılındaki ulusal bütçe açığı 50 milyar sterlindi. Dolayısıyla, bu “aile gümüşlerinin satılması (eski muhafazakâr başbakan Harold Macmillan”ın ünlü deyişi) işi sadece çaresizlikten her şeyi göze alma girişimi olarak görülebilir.

Kamu varlıklarının özelleştirilmesinin nedeni olarak gösterilen bu şüpheli ve dayanaksız sebeplerin aksine, bunun az çok daha sağlam gerekçesinden –bol miktardaki yatırılabılır fonlar için bir çıkış kanalı olduğundan– pek bahsedilmez, ya da çok az söz edilir, (Bu tabii ki özel sermaye açısından bir gerekçedir.) Bu satışların vergi mükelleflerinden ziyade yatırımcıların (bunların yüksek maaşlı danışmanları ve Londra ile başka yerlerdeki tüccar bankaları dahil) çıkarlarına hizmet ettiğine dair yine de kanıt isteniyorsa, bunu İngiliz Demiryolları örneği sağlamaktadır. Bu, haraç mezat satılan son büyük kamu şirketlerinden biridir. Hemen hemen tüm ülkelerde olduğu gibi, demiryolları –büyük ölçüde karayolu ulaşımının gelişmesi nedeniyle– İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana kârlı olmaktan çıkmıştı. 1947’de kamu mülkiyetine geçtiğinden beri tabii sürekli zarar etmekteydi ve –bazı hizmetlerinin fazla vermesine rağmen– ancak devlet sübvansiyonlarıyla ayakta durabiliyordu.

Dolayısıyla, sermayelerine getiri arayan özel yatırımcıların gözünde demiryollarının özelleştirilmesinin ancak devlet sübvansiyonlarının önemli ölçüde artırılmasıyla mümkün olabileceğinde şaşılacak bir şey yoktur; bunun, kamu mülkiyetinde olduğundan iki kat daha fazla maliyeti olduğu resmen teyit edilmiştir. Bu durumun vergi mükelleflerine epey fazladan maliyeti olacağı açık olmasına rağmen, demiryolu ile yolculuk edenlere bir yararı olacağı da belli değildir.³ Öyleyse bunun sadece yatırımcılara yarayaçağından başka bir sonuca varmak mümkün görünmüyor (tabii bir de satılmasını tavsiye eden her zamanki danışmanlar ve finans mühendisleri or-

dusuna). Zaten taşınamaz düzeylere varmış olan kamu açığı ve borcu karşısındaki bu resmi sorumsuzluk (yolsuzluk demiyoruz) gösterisi, hükümetlerin şimdilerde sermaye değerinin korunmasını tüm diğer değerlendirmelerin ne kadar üstünde tuttuklarının göstergesidir.

Özel yatırımcıların devlet varlıklarını satın alması Batı'nın sanayileşmiş dünyasıyla sınırlı değildir. Nitekim, sonraki bölümlerde daha etrafli olarak gösterileceği gibi, devletin iflası gelişmekte olan ülkelerin çoğunda (ya da Üçüncü Dünya'da) daha da çabuk beklenen bir olgudur, eski Sovyet Bloğunun aşağı yukarı tamamına yakınında ise elle tutulur bir gerçektir. Bu koşullar altında, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun da (bunlar aslında OECD hükümetleri tarafından kontrol edilmektedir) desteğini alan Batılı iş çevrelerinin, bu ülkeleri yeni borç karşılığında devlet teşebbüslerini yabancı yatırımcılara satmaya zorlaması kolay olmuştur. Bu sürecin pek de yeni olmadığını da söyleyebiliriz. İngiliz hükümetinin 1875'te Süveyş Kanalı'nı Mısır Hıdivi İsmail'den almak için çevirdiği entrikalar hafızalardan silinmiş değildir. Bununla birlikte, iflas etmiş Üçüncü Dünya ve eski komünist ülke hükümetlerini, varlıklarını çok düşük görülen fiyatlardan satmaya mecbur etmeyi becermelerine rağmen, Batı'nın mali kurumları siyasal ve ekonomik balmından istikrarsız ülkelere yatırım yapmakla gerçek risklerle karşı karşıya kalmış olmaktadır. Öte yandan, bu yatırımların esas itibarıyla spekülatif olması, yani yüksek risk/yüksek getiri taşıması, özellikle de bir kriz halinde riskleri üstlenecek bir son müracaat yeri (bir başka deyişle, OECD vergi mükellefleri) varsa (1994-95 Meksika finansal krizinde böyle olmuştur, bkz. Onuncu Bölüm) yatırımcılarca çekici bulunmaktadır.

Altyapının Özel Kesim Tarafından Finansmanı

Özel sektör, mevcut devlet teşebbüslerini ve varlıklarını ele geçirmenin yanı sıra, kamu altyapısı alanında da kârlı yatırım fırsatları arıyor. Hükümetler de bu alandaki geleneksel rollerini yerine getirmeleri için gereken kaynakları yavaş yavaş azaltarak onları özendiriyor. Sonuç olarak, çoğu ülkede uzun zamandır devletin alanı olarak görülen yol, hastane ve hapisane gibi tesislerin yapımı ve yönetilmesinde özel sermayenin rolü gi-

derek artıyor; hatta İngiltere’de devlete ait ofislerin bulunduğu binalar özel yatırımcılara satılıyor, sonra da devlet onları kir alıyor.

Bu yatırımların kârlılığı belli ki yaratacakları piyasa getiri oranına bağlıdır, bu da ancak hükümetin bu özel şirketlere asgari bir hasılat düzeyini garanti etmesiyle sağlanabilir. Bu durumda açıktır ki vergi mükelleflerinin çıkarlarıyla kronik mali dengesizliği onarma ihtiyacı arasında potansiyel bir çelişki olacağı açıktır. Bunu çözmek, doğası gereği zordur. İngiliz hükümetlerinin (İşçi Partisi ve Muhafazakâr Parti hükümetleri) altyapıların gelişimine fon bulmak üzere geliştirdikleri Özel Finans İnisiyatifinin (PFI) gelişiminde karşılaştıkları ısrarlı sorunların arkasında bu çelişki yatmaktadır. Oysa hükümetler birçok kamu hizmetinde karşılaşılan ve büyüyen fon krizinin maliyet-etkin çözümünün PFI olduğunu iddia etmişlerdi. İki partinin aralarında vardıkları ideolojik uzlaşmaya göre, bu tesislerin işletilmesi özel bir firmaya verildiğinde, buradan doğacağı varsayılan etkinlik artışının getireceği tasarruflar sermaye için talep edilen daha yüksek getiriye ödeyecekti. Bununla birlikte hazine ve sağlık kurumları gibi diğer ilgili kamu kuruluşlarının tepkisi bu konuda kendi söylemlerine inanmadıklarını gösteriyordu ve yatırımcıların talep ettiği gelir akışını –karayollarında “gölge geçiş paraları” ve diğer kiralama ve yönetim bedelleri– garanti etmek istemiyorlardı.

Altyapı konusundaki bu tepki muhtemelen Manş Tüneli deneyiminden kaynaklandı. Manş Tüneli tamamı özel fonlardan karşılanan altyapı projelerinin birincisi ve en büyüğüydü. Bu proje özel sektöre tamamen Thatcher hükümetinin ısrarıyla verildi. Oysa bu hükümet gerekli borçlara hükümet garantisi vermekten kaçınabilecek durumda değildi. Dolayısıyla inşaat sırasındaki büyük maliyet artışları ve hasılatın maliyetin epey gerisinde kalması sonucunda, Avrupa Tüneli şirketi kaçınılmaz bir iflasa doğru gidince, İngiliz ve Fransız vergi mükellefleri muazzam bir potansiyel ödeme riskiyle karşı karşıya kaldılar. Devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesinde yatırımcı çıkarlarını korumak için kamu parasının hovardaca harcanmasının sürmesi ve PFI inisiyatiflerinde ortaya çıkan gerilim, vergi mükelleflerinin son başvuru olan ödeme mercii olarak gücünün bir sınırı olduğunun yavaş yavaş kabul edilmesi sonucunu doğurdu.⁴

Hükümetin Özelleştirilmesi

Özel sermayenin altyapının inşası ve işletilmesine girmesine ek olarak, özellikle İngiltere ve ABD’de, kamu hizmetleri de özel firmalara devredilmektedir. Burada özellikle yemek, çöp toplama ve bahçe düzenlemesi gibi geleneksel olarak belediyelerin kendi sürekli personelleri vasıtasıyla yaptıkları yerel yönetim ve hapishane işlerinin özel şirketlerin rekabetine bırakılması dikkat çekmektedir. Yerel yetkililerin rekabet olmaksızın bu hizmetleri görmelerine kıyasla özel şirketlerin bunları rekabet koşullarında yapması yerel vergi mükelleflerinin parasının daha iyi değerlendirilmesi olarak gösterilmektedir. Ne var ki hem teori hem de uygulama bu tür emek yoğun hizmetlerin ne maliyetinde ne de kalitesinde önemli ilerlemeler sağlamanın güç olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla, burada da fiili maliyetin üzerinde bir kâr marjı yaratma ihtiyacı –hizmetin kamusal olarak görülmesinde bu ihtiyaç yoktur– özel işletmecileri ya ücretleri ya da hizmetin kalitesini indirmeye zorlamaktadır.

Kamu hizmetlerinin sağlanması sorumluluğunun özel şirketlere devredilmesinden belki de daha tehlikelisi, sözde demokratik kurumların kamu çıkarını özel ticari çıkarlara satması –ya da ikisi arasında bir fark yokmuş gibi davranması– şeklindeki giderek artan pervasızca eğilimdir. Bunun İngiltere’de 1980’lerin başlarından bu yana en çarpıcı örneği, yerel yetkililerin işleri veya faaliyetleri için yeterli kaynak bulamadıklarında, bina yapma iznini para karşılığında özel çıkarlara vermeleridir. Yerel vergiler, merkezi hükümetin sınır koyması nedeniyle artırılmıyordu; böyle kararların sadece çevreye veya planlamaya ilişkin nedenlerle alınabileceği varsayıldığı halde bunu yaptılar. Dahası, bu tür resmi onaylı yolsuzlukların genellikle başka olumsuz sonuçlarının olduğu da kanıtlanmıştır; yerel konseylerin yeşil alanlara küçük parçalar halinde bina izni vererek para kazanmasının, hükümetin sonradan bu tür izinleri caydırıcı politika izlemesiyle çeliştiğinin görülmesi gibi.

Diğer Yeni Yatırım Alanları

Devamlı büyüyen sermaye fazlasının kendine çıkış aramakta olduğu tek alan kamu sektörü değildir. Nitekim tüm dünyada mali piyasalardaki dü-

zenlemelerin kaldırılmasının ana amacı hem yeni yatırım alanları ve araçlarının yaratılmasına imkân vermek, hem de bunların yatırım kurumları ve şirketler tarafından sömürülmesini kolaylaştırmaktır.

Kârlı Olmayan Sektördeki Saklı Değer

Daha önce kendisine açık olmayan alanlardaki her şeyi yutan yatırımcıların doğal bir hedefi de ABD ve İngiltere'deki geniş kâr amacı olmayan kuruluşlar alanıdır. Bunların birçoğu 19. yüzyılda üyelerine, esas olarak bankacılık, sigorta ve perakende faaliyet alanlarında düşük maliyetli hizmet sunmak için kurulmuştu. Kurulduklarından beri önemli çapta mali rezervler biriktirmişlerdi, ama yasal ve diğer kısıtlamalar nedeniyle geleceksel olarak düşük getirili varlıklara yatırım yaparlardı. Ne var ki 1980'lerin başlarından itibaren bu kısıtlamalar gevşetildi ve bunları düzenli kapitalist teşebbüslere döndürme fırsatı ve dürtüsü ortaya çıktı.

Sonuç olarak, ABD'de birçok tasarruf ve borç kurumu, bunların artık kilitli olmayan kârlı yatırım potansiyellerini sömürmek isteyen ticari teşebbüslerin eline geçti. Federal hükümet bunların mevduatlarını garanti ederek 1990'ların başlarındaki S&L iflasları dalgası skandalının ortaya çıkmasına yardımcı oldu (bkz. Altıncı Bölüm). Aynı şekilde, 1980'lerden itibaren İngiltere'nin inşaat derneklerinin –o zamana kadar bütün bu tür kuruluşların sahibi kendi mevduatçılarıydı ve kuruluş konut inşaatı ve ev alımların finansmanı ile uğraşırdı– esas olarak ticari bankalardan farklı olmayan borsaya kayıtlı şirketlere dönüştürülmesi yasa değişiklikleri yoluyla kolaylaştırıldı. Bu yönüyle özelleştirmeye benziyordu; sadece varlıklar zaten özel kişilere aitti.⁵ Gerçek özelleştirmelere benzemeyen yönü ise şuydu: Bu dönüşümün, inşaat derneklerinin kuşkulu biçimde ana sermaye piyasalarına girişini sağlamasından başka bir amaca hizmet ettiğini kimse ciddi olarak öne süremezdi.

Birleşme ve Ele Geçirmeler

Güçlü şirketlerin zayıfları ele geçirmesi, rakiplerine ve daralan piyasalara karşı kırılğan şirketlerin bu durumu aşmak için güçlerini birleştirmeleri kapitalist sistemin bilinen ve esas özelliklerindendir. Böyle birleş-

melerin rekabeti sınırlayıcı etki yaptığı ve tüketicilerin çıkarına aykırı yönde işleyebileceği de –tıpkı görünüşte ayrı şirketlerden oluşan kartellerin ya da tröstlerin, tekel karşıtı düzenlemelerin olmaması halinde yaptığı gibi– zamanla gayet iyi anlaşılmıştır. Tekel karşıtı düzenlemeler nedeniyle, başanlı şirketler, bu düzenleme kurallarını ihlal etme ihtimalinden kaçınmak için –bu ihtimal içindeki ürün piyasalarında paylarının artması sonucu ortaya çıkar– faaliyetlerini deniz aşırı ülkelere yayarlar veya yeni ürünlere geçerler. İç piyasa giderek doydukça ve daha fazla genişlemeye vereceği imkân daraldıkça ortaya çıkan bu uluslarüstü ya da dev şirketler, dünya kapitalizminin 1960’lardan itibaren gözüken bir olgusudur.

1980’lerin başlarından itibaren bu tür birleşmeler ve ele geçirmele-
rin sayısı ve çapı sanayileşmiş dünyada mantar gibi çoğaldı; bunu, özellikle ABD’de, büyük ölçüde finansal düzenlemelerin kaldırılması motive etti.⁶ Tekel karşıtı yaklaşımın (ya da Amerikan tabiriyle antitröst) gevşetilmesi de bunu önemli ölçüde kolaylaştırdı. Yetkililer, özellikle ABD’de, bu tür birleşmeleri potansiyel olarak etkinliği artıracaklarını söyleyerek savundular, rekabet açısından açıkça olumsuz sonuçları olduğunda bile bunu yaptılar.⁷ Düzenleyicilerin buradaki varsayımı, birleşmeden faydalanan şirketin etkinlik kazançlarının hiç olmazsa bir kısmını tüketicilere yansıtacağıydı. Bu yaklaşım değişikliği birçok endüstrinin, kendi iç piyasalarında yabancı firmaların rekabeti karşısında korunmasız oluşu ile haklı gösteriliyordu. Bunun çarpıcı bir örneği sivil havacılık endüstrisinde gerçekleşti. Boeing ile McDonnell Douglas’ın 1996’da açıklanan birleşmesi, ABD’deki büyük jet uçakları imal edenlerin sayısını bire indirdi ve dünyada da tek ciddi rakibi kaldı: Avrupa’daki Airbus Industrie.

Bu tür birleşmelerin özelliklerinden biri hedef şirketin kontrolünü ele geçirmek için ödenen fiyatın yüksekliği idi; bu fiyat, anlaşmadan önceki piyasa fiyatının genellikle yüzde 40-50 üstündeydi. Bu, genellikle birleşmenin yaratacağı “sinerji” ile haklı gösterilmeye çalışılır. Bununla neyin kastedildiği belirsizdir; ele geçiren şirketin sihirli yönetim becerisi hakkında şayialar çıkarılır (bunu genellikle halkla ilişkiler firması yapar), hedef şirketin potansiyel değeri hakkında iyi tanımlanmamış iddialarda bulunulur (bunun ele geçirilme ihtiyacı olmadan da gerçekleşebileceği varsayılabil-

lirdi). Nitekim bu tür birleşmelerin sonuçları, bunların çoğunun birleşilen grubun hisse değerini artırmaktan çok azaltan ve onu ağır borç yükü altında ezen salt spekülâtif hareketler –şirket avcılarının 1980’lerdeki *greenmail* operasyonları gibi– olduğuna şüphe bırakmamıştır.⁸

1980’lerin başlarından itibaren şirket varlıklarının ticaretinde birçok başka biçim geliştirilmiştir; öyle görünüyor ki bunların, şirketlerin kâr fazlaları ile emeklilik ve karşılık fonlarının yarattığı “para duvarı”nda kapılar açmaktan başka amacı yoktur. Bunun dikkat çekici bir örneği artık grup stratejisine uymadığı varsayılan grup şirketlerinin, genellikle “bütün hisselerini alma” veya “sahibi için geri alma” mekanizmasıyla yeniden ayrılma veya şirket kurma trendine girmesidir.⁹ Birleşme ve ayrılmaların genelde bir kısmının farklı sektörlerde faaliyet gösteren büyük ölçekli tekellerin görece olumlu yanlarını, bir kısmının da daha küçük, daha uzman (ya da “odaklanmış”) örgütlerin görece olumlu yanlarını savunan, dolayısıyla birbiriyle çelişen yönetim teorilerine dayanılarak haklı gösteriliyor olması herhalde anlamlıdır. Konuya yabancı olanlar için, görünüşte çelişik fikirler bu yönetim danışmanları ve “gurular” güruhunun yarattığı geçici modalar olarak görülebilir (genellikle cahil bir söylemle sunulur), ama bunlar finans dünyası için yatırım stratejilerinin esas dayanaklarıdır ve bunlar olmadan o stratejileri haklı göstermek güçtür.

Yüksek Risk Arayışı

Son yirmi yılda, sermaye piyasalarının özelliklerinden biri, özellikle yüksek riskli varlıklar ve bunların sağlayacağına inanılan yüksek getirinin peşinde koşanlar için geliştirilmiş yatırım araçlarındaki artıştır. Bu olgunun ana nedenlerinden biri, fon yöneticilerinin müşterilerinden gelen getiri kalemlerine olan taleplerini böylesine rekabetçi bir piyasada ve sadece geleneksel araçlara yatırım yaparak karşılamalarının giderek zorlaşmasıdır. Geleneksel yatırım araçlarının giderek daha sınırlı kazanç potansiyeli sunduğu, piyasalara giren yeni paranın sürekli artarak değerlemeleri kredibilite sınırına giderek daha da yaklaştırdığı ve tüketici piyasalarının durgunlaştığı bir ortamda, geleneksel araçlarla müşteri taleplerini karşılamak özellikle zordu. Aynı zamanda, yatırımcı kurumların daha fazla risk alma

isteği ahlaki çöküntünün her tarafa yayılan etkisiyle artmaktaydı: Ahlaki çöküntü, başarılı araçlara önerilen muazzam primler ile son başvuru mercii olarak devletin, bir başarısızlık –en azından sistemin istikrarını tehdit edecek kadar büyük kurumların çökmesi– halinde parçaları toplayacağına olan inancın bir birleşimiydi. Bu tür kumarbazların iştahını doyumak için artan sayıda yatırım kanalı geliştirilmekteydi.

Çürük Tahviller (Junk Bonds) ve Türevler

1980'lerde yüksek getirili, sabit faizli yatırımlar arayanlar için çok bilinen bir çıkış kanalı "çürük tahviller"di. Bunlar kredi derecelendirilmesi düşük ve diğer borç türlerine bağımlı şirketler tarafından çıkarılıyordu, dolayısıyla şirketlerin iflası halinde, hisselerini bulunduranlar büyük zarar görme ihtimaliyle karşı karşıya kalıyordu ve bunlar görece yüksek faiz oranlarından karşılanabilirdi. Bu araçlar 1980'lerde özellikle ABD şirket avcılarının faaliyetlerinin finansmanında geniş ölçüde kullanıldı ve 1989'da piyasa çöktüğünde gözden düşmelerine rağmen, 1990'ların ortalarında fonlar mali piyasalara tekrar akmaya başladığında, bu sele karşı bir tahkimat olarak tekrar talep edilmeye başladılar. Türevler, özellikle, firmaların maliyet yapılarındaki dövizlerin, malların ve diğer kritik unsurların piyasa fiyatlarının dalgalanması nedeniyle zarar riskine karşı "koruma" [hedging] yapmalarına imkân vermek için tasarlanmış karmaşık araçlardı. Bu yönleriyle bir piyasa ekonomisinde tamamen meşru bir işleve hizmet ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte, türevler, bu tür sözleşmelere girenlerin yönetim maliyetlerini en aza indirmek için tasarlandıklarından ve böylece başlangıçtaki harcamalarının defalarca üstünde kazanç ya da kayıpla sonuçlanabilecek bir bahis oynamalarına imkân verdiğinden, çektikleri büyük miktarda fonun çoğu, bunları değerlendiren kurumlarca 1996'da yüksek riskli, yüksek getirili yatırım sayıldı.¹⁰

Risk Kapitalizmi

Yüksek risk/yüksek getiri fırsatları arayanlar için önemi giderek artan çıkış kanallarından biri, risk sermayesi fonları olarak bilinenlerdir. Bunlar yatırım fonlarıyla aynı şekilde işler, sadece taahhüt edilen tüm pa-

ra, borsada listeye girmek için gereken kriterleri karşılayamamış şirketlere yatırılır. Bunlar genelde yeni işletmelerdir ve patenti yeni alınmış teknolojilere dayalı, benzeri olmadığını söyledikleri ürünlerin geliştirilmesinde uzmanlaşmışlardır. Bu tür şirketlerin, belirsizlikler karşısında oldukları ve kayda geçmiş ticari başarıları da olmadığı için, borç sermaye bulmaları da güçtür.

Bu fonlar geleneksel mali piyasaların karşılayamadıkları bir ihtiyacı giderdikleri için varlıkları teorik olarak kolayca açıklanabilir. Buna rağmen ABD’de 1960’larda görünmeleri ve 1980’lere kadar başka yerlerde bilinmiyor olmaları şaşırtıcıdır. Dahası, getirilerinin düzenli hisse senedi piyasalarındaki getirilerden fazla olmamasına rağmen 1987 ile 1993 arasında patlama yapmışlar ve bunlara yatırılan fonlar yüzde 75 artarak 90 milyar dolara ulaşmıştır. Oysa teorik olarak daha fazla getirileri olması gerekirdi, çünkü riskleri daha fazlaydı." Bütün bunlar asıl nedenin, yatırılabilir fonların talebindeki değil, arzındaki artış olduğunu kuvvetle düşündürüyor.

“Yükselen” Piyasalar

Asya, Afrika ve Latin Amerika’nın gelişmekte olan ülkeleri (Üçüncü Dünya) 1980’lere kadar bu işe baş koymamış –ya da en azından yerel koşullar hakkında yeterince bilgiye ve koşulları kendi lehine çevirebilecek kadar etkiye sahip küçük bir azınlıktan olmayan– yatırımcıların girmedikleri bir yer olarak algılanırdı. Bunun nedeni bu ülkelerin aşağı yukarı ortak birtakım engelleri –küçük piyasalar, istikrarsız hükümetler, zayıf para ve dışarıya fon transferi özgürlüğü konusundaki belirsizlikler– barındırdıkları düşüncesiydi ve bunlar gayet doğrudu. Dahası, Üçüncü Dünya ülkelerinin bazılarında hisse ve tahvil borsası vardı, bunlar da çok küçüktü ve likidite eksikliği bulunuyordu (şeffaflık veya uygun düzenlemelerden söz bile etmiyoruz), dolayısıyla bu ülkelere yatırım yapmanın tek gerçekçi yolu doğrudan yatırımlardı ve bunlar da maliyetli, zaman tüketici ve riskliydi, işe ta en başından ve avantajsız koşullarda başlamak gerekiyordu.

Yatırım kurumları yükselen piyasalar diye bahsettikleri birçok Üçüncü Dünya ülkesinde potansiyel kârların varlığını gürültülü bir şekilde duyurunca, 1980’lerden itibaren bu algı değişmeye başladı. Yatırımcıları

buna inandırmak için Üçüncü Dünya ekonomilerinin (özellikle Doğu Asya'dakilerin) sözde dinamizminden bahsedildi, bunların sözde yeni küresel ekonomide muazzam bir büyüme potansiyeline sahip oldukları söylen-di, dünya piyasalarının giderek artan payını OECD ülkelerinin rekabet gü-cü azalmakta olan ekonomilerinden alacakları iddia edildi. Sonuçta bu Üçüncü Dünya piyasalarına giden yabancı yatırım akımında 1980'lerin or-talarından itibaren büyük bir artış oldu. Gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere yıllık özel sermaye akımının 1994'te, 1980'lerin ortalarına kı-yasla en azından beşe katlanarak reel terimlerle 175 milyar dolara ulaştığı tahmin edilmektedir.

Bu trendin en çok dikkat çeken yönü, bir bütün olarak Üçüncü Dünya ekonomilerindeki büyümenin, hem mutlak terimlerle hem de gide-rek durgunlaşan sanayileşmiş dünyaya (bkz. Onuncu Bölüm) kıyasla azal-makta olduğu bir zamanda ortaya çıkmış olması. Dahası, istisnai dina-mizm göstermekte olan az sayıdaki ülkede –Çin ve Doğu Asya “kaplanları” gibi– içeriye ve dışarıya doğru sermaye hareketlerini liberalleştirmekten ve yabancı yatırımlar için mali teşvikleri ve sübvansiyonları artırmaktan baş-ka yatırımcı güveninde büyük artış sağlayacak önemli bir şey yapılmış de-ğildir. Likiditenin sınırlılığı, mali piyasalarda şeffaflığın eksikliği ve yasal şartların öngörülemesizliği gibi sorunlar eskiye kıyasla önemini kaybetmiş olmadığı gibi, Üçüncü Dünya ekonomilerinin doğasındaki kırılganlık yatı-rım ortamını hükümet politikalarında ve piyasa beklentilerindeki sert salı-nımlara daha açık hale getirmektedir. Devlet teşebbüslerinin, genellikle de kârlı tekel benzeri olanlarının özelleştirilmesinin yabancı sermaye için bir miktar kârlı yatırım fırsatı sağladığı doğrudur. Ne var ki bu varlıkların satışı –genellikle yoğunlaşan mali zayıflığın ve şiddetle ihtiyaç duyulan borcun karşılığı olarak IMF ile Dünya Bankası'nın zorlamasıyla– genel bir ekono-mik zayıflığın işaretidir, yatırım kuruluşlarının çizdiği gibi pembe bir tab-lonun değil.

Nitekim, Üçüncü Dünya'daki yeni yatırımcı heyecanını rasyonalize etmek bazı çabalar gösterilmesine rağmen, fon yöneticilerinin çoğu, bu pi-yasalara yönelik fon akımının büyük ölçüde spekülatif olduğunu –yani, yüksek derecede belirsizlik ve risk karşılığında yüksek getiri beklentisi–

saklamak için fazla çaba göstermediler. Bu yaklaşımdaki kabalık, 1994-95 Meksika finansal çöküşüne yakalanan Wall Street fon yöneticilerinden birinin “Latin Amerika’ya orası hakkında bir şey bilmeden gittik. Şimdi bir şey bilmeden ayrılıyor” itirafındaki pervasızlıkta görülüyor.¹² Herkesçe bilinen bu fiyasko bazı yatırımcıların Üçüncü Dünya ülkelerine “batan” [submerging] piyasalar olarak bakmaya başlamasına neden oldu, ama fon akımı o tarihten sonra yeniden başladı.

YATIRIM GETİRİSİNİ KORUMAK

Sermayeye olan reel ekonomik talepteki açık düşüşe rağmen sermaye değerinin korunabilmesi sermaye sahiplerinin başarılarının ölçüsüdür. 1979’dan bu yana geçen yaklaşık yirmi yılda tüm yatırım biçimleri (hisse senetleri ve sabit faizli bonolar) üzerinden toplam getiri (kazançlar ve sermayenin yıpranması) sadece enflasyonun rahat rahat üstüne çıkmakla kalmamış, Sanayi Devrimi’nden bu yana geçen bütün dönemlerden de fazla olmuştur. Daha da çarpıcı olanı, ekonominin performansının o zamandan beri düşmekte oluşuna rağmen sağlanan getirinin 1950’lerin ve 60’ların savaş sonrası refah döneminde alınan sonuçları da geride bırakmış olmasıdır (yıllık ortalamalar üzerinden). O nedenle, 1980’lerin başlarından itibaren yatırımlardan sağlanan toplam getirinin giderek artan kısmının kazançlardan (kâr payı veya faiz + dağıtılmayan kârlar) ziyade sermaye kazançlarından (hisse senedi ve tahvillerin piyasa değerinin artmasından) gelmekte olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Sermaye kazançları ABD ve İngiltere’de toplam getirilerin yüzde 75’idir, bu rakam 1900-1979 döneminin tamamı göz önüne alınırsa ortalama olarak yüzde 50’nin rahat rahat altındadır. Bu açıkça gösteriyor ki, değerdeki artışı sürükleyen hisse senedi¹³ ve tahvillerin ürettiği fiili gelirlerden ziyade piyasaya gelen fon miktarındaki artış ve bu fiyatların yukarıya doğru artmaya devam edeceği yönündeki spekülasyondur (uygun ekonomik koşulların süreceğini ya da ortaya çıkacağını varsayarak).

Aslında bu devamlı artışın, esas olarak; hisse senetleri ve tahvillerin temsil ettiği varlıklardan, daha fazla “hisse sahibi değeri” çıkararak ve hisse senedi ve tahvillerin fiyatını bunların temsil ettiği varlıkların objektif de-

ğerlerinden daha yukarıda tutan suni piyasa koşulları yaratarak mümkün hale geldiği açıktır. Bu ikisi birbirini tamamlar, çünkü hisselerin piyasa değerindeki yükselme önünde sonunda kâr artışıyla veya en azından görünürdeki artışla sürdürülebilir. Bu bağlantının kurulabilmesine önemli bir yardım –sübjektif varlık değerlemesine giderek daha fazla alan yaratarak– hiç şüphesiz, geçen bölümde değindiğimiz yaratıcı, hatta yanlış muhasebe tekniklerinin uygulanmasından gelmiştir.

Sabit Yatırımın Getirisini Zenginleştirmek

Etkinliği artırarak çıktı birimi başına faaliyet masraflarını azaltmak suretiyle sermaye getirisini yükseltmek tabii ki şirketlerin temel amaçlarından biridir. Varlıkları bu yolla “yükseltme” yönünde yönetime yapılan baskının artması kuşkusuz hisse değerlerindeki kalıcı yükselişin başlıca nedenlerinden biridir. Bir bütün olarak OECD’de şirketlerin sermaye üzerinden getiri oranlarının 1980’lerin yüzde 13.8’ine kıyasla, 1990-1996 arasında ortalama yüzde 15.5 yükselmesi¹⁴ –bu dönemde üretim artışı daha yavaş olmasına rağmen– şirketlerin bu bakımdan küresel başarısına işaret ediyor.

Katma Değerde Sermaye Payının Artması

Sermaye verimliliğinin artması emek verimliliğinin yükselmesine sıkı sıkıya bağlıdır. 1970’lerin başlarına kadar olan yüksek ekonomik büyüme ve “tam” istihdam döneminde bu süreç toplam reel ücret artışına kârlar kadar, hatta onlardan daha fazla yansdı, ama sonraki adımda işsizliğin yükselmesi emeğin pazarlık gücünü zayıflattı. (İngiltere’de sendika karşıtı yasalar bu sürece yardımcı oldu.) Bunun etkisi, sermayenin şirket katma değerindeki payını emeğin aleyhine yükseltmesi oldu, ABD’de saat başına reel ücretler 1973-1993 arasında yüzde 16 azaldı. Bir bütün olarak OECD’de 1980’lerin başlarından itibaren kâr paylarında (brüt faaliyet geliri olarak) tedrici bir iyileşme oldu bu, sermayenin getiri oranında artışa yansdı.¹⁵

Sermayenin toplam katma değerdeki (brüt yerli üretime eşittir) payını artırmanın bir başka yolu şirketlerin vergi yükündeki payını azaltmaktır. Aslında, OECD ülkelerinde şirketlerin kâr vergilerinin GSYİH’deki payı 1965’i izleyen otuz yılda yüzde 2.3’ten yüzde 2.9’a yükseldi, ama diğer

doğrudan vergilerdeki ve toplam vergideki payları aynı dönemde –üstelik, GSYİH'daki şirket kârları payının bayağı yükseldiği bir dönemde– yüzde 8.9'dan 7.5'e indi.¹⁶ Piyasaların “küreselleşmesi” hükümetleri yatırımları ve istihdamı koruyabilmek ya da cazip hale getirebilmek için kurumlar vergisini düşürmeye zorladı. Benzer şekilde, doğrudan (yatırım hibeleri ve teşvikleri) ya da sosyal güvenlik sistemi vasıtasıyla sağlanan fiili ücret sübvansiyonları örneğinde olduğu gibi dolaylı yollarla kârlara destek sağlamak için devletin mali kaynakları kullanıldı. Bu arada, Avrupa Birliği'nde şirketler ödedikleri doğrudan vergilerden daha fazla devlet yardımı almaya başlamalarında dikkat çekicidir.¹⁷

Hükümetler ve şirketler çok ihtiyaç hissettikleri için katma değerdeki kâr payını ve kâr oranını artırmayı amaçlayan bir strateji izlerken, şirketler üzerindeki baskıyı artırarak, yapısal ekonomik zayıflığı kendileri yoğunlaştırdılar; *laissez-faire* kapitalizmi koşullarında çevrimlerin normal bir sonucu olan ve Keynes'in dikkat çekmeye çalıştığı bu durumu geçerken not edelim. Bunun nedeni sermayenin getirisini ve katma değerdeki payını devletin ve çalışanların zararına artırmanın, yeni sabit sermaye yatırımları talebini, tüketici talebini ve istihdam artışını azaltması ve bu suretle devletin refah harcamaları üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmasıdır.

Tanımlamış olduğumuz bu mekanizmalar mevcut şirket yatırımlarının piyasa değerinin korunması ya da artırılması bakımından önem taşır. Bununla birlikte, sermayenin değerlenmesinin, yatırımın toplam getirilerine katkısının giderek artıyor olması, hisse senedi ve tahvil piyasalarında arz ve taleple oynanmasını önemsiz hale getirmiştir.

Devlet kaynaklarının varlıkların piyasa değerlerinin desteklenmesinde kullanılmasına en kaba yaklaşım hisse senedi ve tahvillerin piyasadan resmi olarak satın alınmasıdır. Bu tekniğin, Japon hükümeti tarafından, büyük bankalar aracılığı ile Tokyo borsasındaki değerleri yükseltmek için zaman zaman kullanıldığı biliniyordu. Ne var ki hükümetlerin veya mali piyasaların pek tercih ettiği bir şey değildi –en azından gizli yapılmazsa– çünkü piyasalarda yükselişin sahte olduğu ve hisse senedi ile tahvil fiyatlarının aslında suni olduğu şüphesini besleyecek bir uygulamaydı. Nitekim Tokyo borsasının 1990'lardaki düşük performansı bununla açıklanabilir. Borsanın

değeri 1989'daki zirveden sonra yarı yarıya değer kaybetmesine rağmen, Japon yatırımcılar tekrar alıma geçmekten ısrarla uzak durdular. Avrupa ve Kuzey Amerika hükümetleri yatırımcıları satın almaya özendirmek için daha dolaylı yöntemler kullandılar. Bu yöntemlerden en çok kullanılanı, piyasalara fon girişini özendirerek –bildiğimiz “para duvarı”– hisse senedi ve tahvil talebini artırmak, böylece bunların fiyatlarını yükseltmekti.

Emeklilik Fonları

Emeklilere imkân sağlamak bakımından yatırılan fonların artan önemine zaten işaret etmiştik. Bu ABD'de İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla gelişmişti (hükümetlerin cömert vergi teşvikleriyle özendirilmişti), ama bu yaklaşım Avrupa'nın büyük bölümü için görece yeni bir şeydi. Avrupa'da bu fonlar geleneksel olarak devlet tarafından, çalışmakta olanlardan ve işverenlerden alınan zorunlu katkılardan finanse edilir, gerektiğinde hazine katkılarla tamamlanırdı ('gelirin tahakkuku anında kesinti' sistemi).¹⁸ Daha önce belirttiğimiz gibi, yavaş yavaş hisse senedi ve tahvillerle diğer varlıklarda vergiden muaf yatırımlara dayanan fon sistemine geçilmesi, hükümetlerin mali kısıtlılıkları arttıkça devletin bu işe para yetiştirememesi ile açıklanmaktadır. Asıl sebep ne olursa olsun, bunun hisse senedi, tahvil ve diğer varlıkların piyasa değerlerinin korunmasındaki etkisini ne kadar abartsak azdır, çünkü sistem hepsi şu veya bu varlığa yatırılan yeni paranın –yılda yüz milyarlarca dolar– piyasalara akmasını sağladı.

1990'larda, uzun vadede gerekli emekli parası sağlanması bakımından bunun yeterli bir yöntem olduğu konusunda şüpheler ortaya çıkmaya başladı. Bunun nedeni kısmen 1960'lar ve 70'lerde fonlar başladığında girenlerin emekli olması ve bu durumda fon getirilerinin harcamalarına yetmediğinin görülmeye başlamasıydı. Kısmen de emeklilik ve diğer fonların piyasaya gelmesi sonucunda patlayan mali varlık fiyatlarının, yeni yatırımlara sürdürülebilir bir getiri sağlamayı oldukça güçleştirmesi idi. Bunların sonucunda, özellikle ABD'de özel şirketler “tanımlanmış yardım”lardan “tanımlanmış katkı”lara kaymaya başladılar. Tanımlanmış yardımda emeklilik aylığı emeklinin son maaşı üzerinden garanti ediliyor, fonda bir yetersizlik olduğunda bunu şirketlerin halletmesi gerekiyordu. “Tanımlan-

miş katkı”larda ise emekliye bir aylık garanti edilmiyor, böylece üyeler, fondaki bir eksikliğin aylıklarını etkilemesi riskiyle karşı karşıya kalıyordu. Çalışanların uzun dönemde piyasa riskini kendilerinin omuzlaması gibi ilave bir güvensizliği kabul edip etmeyeceklerini veya mali piyasalardaki önemli bir çöküş karşısında emeklilik fonları kavramının kendisinin ayakta kalıp kalmayacağını zaman gösterecek.

Bu tür endişelere kayıtsız kalan ABD Sosyal Güvenlik Danışmanlar Konseyi 1996’da sosyal güvenlik katkılarının hisse senedi ve tahvil piyasalarına yatırılması gerektiğini tavsiye edecek kadar ileri gitti. Bunu savunanlara göre devletin emeklilik ve sosyal güvenlik taahhütleri vergileri artırmaya gerek kalmadan karşılanabilecekti, tıpkı 1986’da federal hükümetin kendi çalışanları için “gelirin tahakkuku anında kesinti” sisteminden fonlamaya kaymasında yaptıkları gibi. Devlet emeklileri için benzer önerileri İngiliz Muhafazakâr Hükümeti de yaptı, tam 1997’de iktidardan düşürülmeden önce. Bununla birlikte bu girişimlerin yatırımcının güvenini tazeleyerek, yeni bir gelgit dalgasının piyasa değerlerini daha da yükseltmesini sağlamak için tasarlandığı da düşünülebilir, çünkü borsa göstergelerinin, sürdürülemez olduğu düşünülen düzeylere fırladığı bir zamanda yapılmıştı. Mali piyasalardaki kırılganlığı düşünürsek, emeklilik fonlarının değerlerinin uzun vadeli istikrarını sağlamak için tasarlandığına pek ihtimal verilemez (fonun iflası halinde devletin asgari emeklilik maaşlarını garanti etmesi durumu hariç). Yine de böyle bir garantinin vergi mükellefine potansiyel maliyeti 1990’ların başlarında tasarruf ve borç fonunun iflasındakinden büyük olabildi, ABD hükümetinin Pension Benefi Guaranty Corporation’ın (Emeklilik Yardımı Garanti Şirketi) özel sektör emeklilik planlarını kurtarmak için mali piyasaların refah dönemlerinde dahi devamlı katlandığı zararların boyutu bunu gösteriyor.¹⁹

Hisse Senedi ve Tahvil Yatırımının Diğer Özendiricileri

Hükümetler, son yıllarda mali enstrümanlara, özellikle de hisse senedi ve tahvillere yatırılabilir fon akımını özendiren çeşitli mekanizmalar geliştirdiler, bunların hepsi (emeklilik fonları gibi) yatırımcı ya da tasarrufçuya vergi kolaylığı sağlamaya dayanıyordu. Bunlar arasında ABD’de emek-

lilik için kişisel tasarruf fonlarını, İngiltere’de iş genişletme fonlarını ve kişisel hisse senedi planlarını, Fransa’da sigorta şirketlerinin borsa yatırımını artırmasını ve özelleştirmeye para yatıran Almanlara vergi kolaylıklarını sayabiliriz. Piyasaların müstakbel oyuncularına hisselerin piyasa fiyatı üzerinden önemli bir iskonto sağlamaktır. Şimdilerde İngiltere’de (cari tasarruflarından hisse almaya parası yetebilenlerin çoğuna uygulanan marjinal gelir vergisi oranı) yüzde 40’ı buluyor.

Hisselerin geri alınması

Dünya borsalarındaki hisse senedi ve tahvil fiyatları 1980’ler ve 90’larda, sanayileşmiş ülkelerdeki kronik ekonomik durgunluğa rağmen her zamankinden yüksek bir düzeye çıkınca, şirketlerin piyasa değerleri kazanç potansiyeli veya varlık değeri açısından makul sayılabilecek sınırlara yaklaşmaya başladı. Bu olgu, piyasadaki hisselerinin değerlerini haklı çıkarabilmek için, şirket yönetim kurullarını ve yöneticilerini kârlılığı daha da yükseltmeye zorladı. Ne var ki umut verici olmayan ekonomik ortam yeni yatırımların getiri oranını sınırlamaya devam ediyordu. Başka şirketleri ele geçirmenin maliyeti yükseldiğinden grubun varlıklarından gerekli ekstra değeri çıkarmak için yönetici ve muhasebecilerin yetenekleri sınanıyor, hisse senedi değerlerini artırmanın başka yollarını bulmak gerekiyordu.

Kapitalizm teorisine göre, şirket yöneticileri hissedarların fonlarını doyurucu bir kâr oranından yatırmayı başaramayacaklarını hissettiklerinde, bunları kâr payı olarak hissedarlara geri vermelidirler, böylece fonların piyasa aracılığıyla daha kârlı çıkış kanalları bulması mümkün olacaktır. Gerçekte bu hisse senedi değerinin azamileştirilmesini kaçınılmaz olarak sağlamaz, çünkü kâr payları genelde yüksek oranda vergilendirilir. Bu sorunu aşmanın son yıllarda rağbet gören bir yolu, şirketlerin kendi hisselerini geriye satın almasıdır. Bu 1980’lerin başlarına kadar büyük ölçüde yasa dışıydı –tam da şirket yöneticilerine kendi hisselerinin değerini manipüle etme imkânı verdiği için– ama bu tarihten sonra, özellikle ABD ve İngiltere’de yapılan yasa değişiklikleriyle büyük ölçüde kolaylaştırıldı.²⁰

Bunun çekiciliği sadece kârların hissedarlara dağılımında kâr payı ödemesi yapmaktan vergi etkinliği bakımından daha üstün olmasında –ve

böylece kârlara fiilen sübvansiyon sağlamanın bir başka yolu olmasında–değil, hisse başına kazanç düzeyini yükseltmesinde (kârlar daha az sayıda hisseye dağıldığı için) ve dolayısıyla en önemlisi, şirketin varlıklarının kârlılığında bir artış olmamasına rağmen, piyasa değerlendirmesini [*rating*] yükseltmesindeydi. Nitekim, bilgili ve tecrübeli yatırımcıların bu şekilde ilave hissedar değeri yaratıldığına inanması beklenemeyeceğine göre, şirket yönetimlerinin geri alımları (ya da bu konudaki söylentileri) bilerek kullandıkları varsayılabilir, kendi hisselerinin fiyatlarını, asıl durumun gerektirdiği düzeyin üzerine çıkararak bir spekülasyonu özendirmek için. Dahası, şirketlerin kendi hisselerini piyasadan geri alma yeteneklerinin 1980’lerdeki spekülatif şirket ele geçirme patlamasında –ve beraberindeki piyasa değerinin üzerindeki fiyatlarla hisse satın alma çabasında– önemli bir rol oynadığını söylemeliyiz.

Hisse senedi ve tahvillerin piyasa değerindeki suni şişmenin kışkırtılması konusunda resmi çevrelerde duyulan endişenin nihai ifadesi sermaye kazançları vergisinin kaldırılmasıdır –ya da en azından büyük ölçüde azaltılmasıdır. Bu vergiler OECD ülkelerinin çoğunda 1950’lerde uygulanmaya başlandı. Maksadı şirketlerin ve yatırımcıların, yatırım gelirlerini (vergilenebilir) kâr payları şeklinde dağıtmayıp, şirkette alıkoymak suretiyle, vergilenemeyen sermaye kazancı sağlamaları ve böylece oluşan sapma ve adaletsizliğe karşı koymaktı. Bu vergilerin mali eşitlik ve ekonomik etkinlik bakımından iyi sonuçlar vereceği konusunda genel bir konsensüs vardı. Ne var ki 1980’lerin sonlarında ABD kongresinde bu verginin azaltılması, hatta kaldırılması yönünde şamatacı bir lobi ortaya çıktı ve bu İngiltere’de de yankı buldu.

Gerçi böyle bir uygulama devlet hasılatının önemli ölçüde azalmasına neden olurdu, ama Batı dünyasındaki mali krizin o sıralarda yoğunlaşması, söz konusu talebin önem kazanmasına yol açtı. Özellikle de, yine o sırada kârların dağıtılması, hisselerin geriye satın alınması yoluyla vergiden muaf hale getirildiği için böyle bir uygulama kâr paylarının vergilenmesinin ortadan kalkması demektir. O nedenle bunun ciddi olarak ortaya atılması kapitalistlerin varlıkların piyasa değerlerini yükseltmek için herşeyi feda edebilecek bir aldırmaçlık içinde olduklarını gösteriyordu.

Tanımladığımız tüm bu mekanizmalar, yatırımların getiri oranlarının daha da yükseltilmesi yönündeki devamlı ve amansız baskılara cevap bu oranların suni olarak artırılması için bulunmuş yollardır. Tabii bu sorun teorik olarak, bu kuvvetler biraz azaltılabilse ve o sayede piyasa getiri oranı daha kolay ulaşılabilir bir düzeye düşseydi çözülebilirdi. Ne var ki tarihin şüpheye yer bırakmayacak şekilde gösterdiği, bunun rekabetçi piyasa sistemindeki tek yolunun düzenli olarak daha düşük getiri oranlarına çekilme değil, tahrip edici bir “sarsıntı” olduğudur. Dahası, şimdilerde hisse senetlerine ve diğer mali varlıklara yapılan yatırım emeklilik aylıklarının düzeyinin belirlenmesinde o kadar merkezi bir rol oynamaya başlamıştır ki, bu yatırımın getirisindeki büyük bir azalma dramatik sosyal ve siyasal sonuçlara neden olacaktır.

Dolayısıyla bu stratejileri ciddi biçimde değerlendirdiğimizde ortaya çıkan, ekonominin çekim kuvvetlerinin kendilerini yeniden göstermesinin ve sisteme ait bir mali başarısızlığın ortaya çıkmasının sadece bir zaman sorunu olduğudur, mali manipülasyonları yapanların çok marifetli oldukları şüphesizdir, ama bu sonucu değiştirmez.

DAĞILMANIN GENİŞ KAPSAMLI BELİRTİLERİ: I-SOVYET KOMÜNİZMİNİN ENKAZI

Sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin zayıflıkları, birbiriyle çelişen iç baskıları uzlaştırılmaya çalışıldıkça daha da arttı ve dünyanın geri kalan bölümünde giderek çare bulunması olanaksız ekonomik hastalıklarla bir araya geldi. Bu yetmezliğin sonucu istikrarsızlığın artmasıdır ve bu da küresel yatırım ortamında belirsizliğin yükselmesine yol açar. Özellikle, Sovyet imparatorluğunun 1980'lerdeki ani çöküşü Batı dünyasını tek başına karşılayamayacağı şimdiye kadar kanıtlanmış olan sorunlarla karşı karşıya bıraktı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1980'lerin ortalarına kadar, Batı hükümetlerinin aşağı yukarı değişmeyen varsayımı Sovyetler Birliği'nin (uyduları ve bağlı devletleriyle birlikte, esas olarak Doğu Avrupa) kapitalist dünyanın güvenliğine büyük bir tehdit oluşturduğuydu. Bu inanç hem SSCB'nin kendini kapitalizmi yıkmaya adanmış totaliter bir komünist devlet olduğu, hem de nükleer bir güç olması ve sofistike bir teknolojiye sahip olması nedeniyle Batı'yı fiziksel olarak yok edebileceği kanısına dayalıydı. Birçok yorumcunun da belirttiği gibi, bu varsayım rakip süper güç olan ABD'nin çok müdahaleci bir dış politika izlemesine ve bunun Batı'nın sanayileşmiş ülkelerindeki müttefiklerince desteklenmesine neden olmakla kalmıyor, ABD'deki muazzam ve çok kârlı silahlanma programına ve diğer devlet destekli "stratejik" önem taşıdığı varsayılan girişimlere de (birçok sektördeki araştırma ve geliştirme faaliyetleri ve uzay programı gibi) gerekçe oluşturuyordu.

Kızıl tehdit kavramı 1950'lerde ve 1960'larda fazlasıyla makul gözüktüyordu –Sovyetler Birliği hem Batı teknolojisine (özellikle uzay yolculuğunda) rakip olmak hem de Vietnam gibi ülkelerde ABD karşıtı kuvvetler beslemek bakımından yetenekliydi– ama 1970'lerin başlarında ekonomik zayıflık işaretleri belirgin hale gelmeye başlamıştı. Bu, özellikle Polonya ve Macaristan gibi Sovyet hâkimiyetinin devam ettiği ve düşük yaşam

standartlarının yanı sıra siyasal hoşnutsuzluğun ortaya çıktığı Doğu Avrupa uydularında elle tutulur hale gelmişti. Batı'dan borç para alma ve Batı teknolojisini elde etme arzusu bunun işaretiydi; Bu arzu Batı şirketlerinin ve hükümetlerinin söz konusu arzuya cevap verme isteği (buna Batı Almanya'da başbakan Brandt hükümeti önderlik ediyordu) ile örtüşmekteydi. Hiç şüphesiz Batı şirketlerinin cevap verme isteği, kısmen, OECD ülkelerinde, Batı pazarlarının doymaya başlaması nedeniyle başlayan yeni pazarlar bulma endişesinin belirtisiydi ve bu endişe 1970'lerin ortalarındaki resesyona birlikte daha da artmıştı. Sonuçta, Batı bankaları 1970'lerde Doğu Bloku ülkelerine – benzer nedenlerle Üçüncü Dünya ülkelerine yaptıkları gibi– esas olarak donanım ve teknoloji satmak için önemli miktarda borç verdi. Her iki durumda da hem borçlular hem de alacaklılar –bir kısmı mal satmanın diğer de almanın açığı içinde– borçların geriye nasıl ödeneceği ya da ödenip ödenmeyeceği konusuna gereken dikkati göstermeyi beceremediler.

Bunun sonucunda yükselen borç yükümlülükleri –ve buna bağlı olarak 1970'lerin sonlarında, borçların geri ödenebilmesi için bu ülkelere dayatılan daha fazla kemer sıkma– bölgede tekrar artan siyasal hoşnutsuzluğun arkasındaki faktörlerden biriydi şüphesiz. Sonuçta Polonya'da Giersek hükümeti devrildi ve 1980-81 ayaklanmaları oldu. Bununla birlikte, söz konusu karışıklığın daha önemli bir nedeni Sovyetler Birliği'nde büyümekte olan ekonomik krizdi, bu nedenle uydu devletlere yapılmış olan taahhütlerin yerine getirilmesi, özellikle de ucuz enerji arzı zorlaşmıştı. Afganistan'da 1978'de başlayan yıkıcı savaş ve ABD'de 1980'de Reagan'ın başkan seçilmesiyle tekrar yoğunlaşan nükleer silah yarışı bu sorunları daha da ağırlaştırdı. Aslında Sovyetler Birliği'nin eli kulağındaki iflası, yetkililer tarafından muhtemelen Başkan Brejnev'in 1982'deki ölümünden epey önce sezilmiş olmalıydı, ama bunun resmen kabul edilen bir gerçek haline gelmesi ancak Mihail Gorbaçov'un 1985'te iktidara gelmesinden sonra mümkün oldu.

Bu ekonomik çöküşü açıklamak için farklı sebepler gösterilebilir. ABD dış politikasının destekleyicilerine, özellikle Reagan dönemindekilere göre, ABD, 1980'lerin başlarında silahlanma yarışını tırmandırarak "günah imparatorluğunun" kaynaklarını tükenme noktasına getirmiş ve böy-

lece Batı Soğuk Savaş'taki zaferine ulaşmıştı; ama aynı yorumcular bunun ABD ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini reddetme eğilimindeydiler. Gerçekte, ABD ekonomisi bu çatışmadan zararsız çıkmış olamaz; ABD yönetimleri savunmayla ilgili harcamalara (uzay programı dahil) muazzam mali kaynaklar ayırmak zorunda kaldılar. Savaş sonrası refah dönemi bitince, sosyal programlara ve diğer siyasal bakımdan daha çekici programlara daha fazla harcama yapılması talebi karşısında bunun maliyetini taşımak giderek daha güç hale gelmeye başladı. Nitekim 1980'lerde, şirketlerin önemli bir kısmının büyümesine ve kârlılığına önemli destek sağlıyor olsa bile, ABD ve müttefiklerinin mali ve borç yüklerindeki artışta silahlanmanın önemli payı oldu Dolayısıyla iki süper güç arasındaki yarışmanın sonucu iki geleneksel ödül avcısı arasındaki yarışmaya benzetilebilir; çöküşten tükenişe giden yolda zafer son kalanın olmuştur.

Sovyet döneminin sonlarında savunma yükü giderek daha katlanılamaz olmuştur, ama ülkenin bunu kaldıramayışı ancak ekonominin örgütlenmesindeki daha temel kusurlarla açıklanabilir. Bunlar tabii ki her ne olursa olsun çöküşe neden olacaktı; tabii, eğer Afgan savaşı çıkmasa ve silahlanma yarışı yoğunlaşmasaydı bu muhtemelen daha geç olacaktı.

Her ne kadar Sovyet ekonomik yönetiminin doğası ve zayıflığı Batı'lı gözlemcilerden uzun süre (1985 öncesine kadar) bütün sistemin üzerindeki gizlilik örtüsüyle saklandıysa da, şimdi temel eksikliklerinin şunlar olduğu biliniyor:

- Yönetim tarafından belirlenen önceliklere ve piyasanın talep sinyallerine bakılmaksızın belirlenen miktar hedeflerine dayalı planlamaya güvenmek,
- Maliyetleri ölçme ve kontrol bakımından anlamlı sistemlerin yokluğu –özellikle şirketler düzeyinde– ve bunun sonucunda fiyatları gerçek üretim ve dağılım maliyetleriyle ilişkilendirilmede yaşanan başarısızlık,
- Kapalı, diktatoryal yönetim ve idare yapıları, bunun sonucunda yaygın yolsuzluk, eleştirilerin sistematik olarak bastırılması ve ekonomik performans hakkındaki bilgilerin saptırılması.

Böylesine işlevsel olmayan bir sistemin gelişmesi ve on yıllarca sürmesi ancak monolitik ideolojiye bağlılık ilkesine dayanan bir toplum bağlamında anlaşılabilir. Nitekim bu endoktrinasyonun gücü o düzeyde idi ki, 1990'ların ortalarında, *glasnost'tan* (açıklık) on yıl sonra bile eski Sovyetler Birliği'nin birçok yüksek eğitimli görevlisi sistemin yetersizliklerinin ekonominin yıkımına yol açtığını ve dolayısıyla bunların kaldırılması gerektiğini kabul etmekte çok güçlük çekiyorlardı (yazarın birinci elden gözlemleridir).

Bununla birlikte bu yıkımın ve ona eşlik eden toplumsal çöküş ve düzensizliğin bir gerçek olduğunun tartışılacak yanı yoktur. Aşağıdaki olgular bunu göstermektedir:

- Kamu altyapısı ve hizmetlerinin dökülmesi;
- Sermaye stoku on yıllardır yenilenmemiş ve artık işlemeyecek noktaya gelmiş şirketler;
- Cari maliyetlerinin, maaşlar dahil, bir kısmını ancak ödeyebilecek kadar parası olan ve dolayısıyla dolandırıcılık ve güveni kötüye kullanma dışında yaşaması mümkün olmayan şirketler;
- Kamu görevlileri arasında artan yolsuzluk, örgütlü suçun hâkimiyeti ve kanun düzenin çöküşü.

Sovyet ekonomik sisteminin başarısızlıklarına ve bunların potansiyel olarak yıkıcı sonuçlarına Batı propagandası tarafından devamlı işaret edilmişti, ama onun 1985'ten sonraki ani çöküşü "hür dünya" hükümetlerini büyük ölçüde şaşırtmış görünüyor. Başkan Gorbaçov'un 1985 Reykjavik zirvesindeki radikal silahsızlanma önerilerine Reagan yönetiminin uyumsuz tepkileri, hatta Batılı müttefiklerin 1989'da Berlin duvarının yıkılışına şaşkın cevapları ve bunun ardından hızla Almanya'nın yeniden birleşmesinin gelişi bunun kanıtları. Daha da önemlisi, çöküş sırasında bunun boyutları hakkında pek fikirleri olmadığı anlaşılıyor –nitekim Batı'nın ne yapabileceği ya da ne yapması gerektiği konusunda da pek fikirleri yoktu.

Özellikle kapitalist sisteme o zamanlar egemen olan ve hâlâ da sürmekte olan sağcı siyasal dalga açısından bakıldığında, ABD'nin ve Avrupalı liderlerin, bunu kapitalist sistemin üstünlüğünün açık kanıtı olarak kut-

lamalarında ve zafer söyleminin taşıyıp ortalara dökülmesinde şaşılacak bir taraf yoktur. Nitekim, Batı'nın piyasa ekonomilerinin karşı karşıya olduğu (önceki bölümlerde anlatılan) dev sorunlar varken, komünizmin düşüşü ideolojik çekişme bakımından güzel bir fırsattı. Ne var ki Batı'nın kronik ekonomik zayıflığı –özellikle yavaş büyüme oranları, yüksek işsizlik ve fırlayan kamu borçları– gerçeği ortadayken, eski komünist ekonomilerin canlanması ve dönüştürülmesi için büyük ölçüde yardım önermek suretiyle durumdan yararlanma yeteneği epey kısıtlıydı.

Nitekim, 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla Sovyet gücünün ani ve beklenmedik çöküşüne uygun bir cevap –eski Sovyet blokunda yaşam standartlarının yükseltilmesi ve reform sürecine yardım edilmesi konusunda görünüşteki güçlü siyasal isteğe rağmen– Batı dünyasının önderliği tarafından ortaya konamamıştır. Bunu gerçekleştirmenin özellikle Avrupa Birliği'nin çıkarına olduğu baştan beri açıktı; çünkü bağrında büyük, güçsüz ve istikrarsız bir grup ülkenin varlığının Batı Avrupa'nın güvenliği için potansiyel bir tehlike olduğu çok açıktı. Eski Yugoslavya'daki görece küçük ölçekli çatışma da bunu sevimsiz bir şekilde gösterdi.

Bu tehlikelere rağmen Batı'nın “geçiş ekonomileri”nin durumunu düzeltme gayretleri acınacak kadar küçük kaldı. Çöküşün hemen ardından, ABD'nin Avrupa'ya 1940'lar ve 1950'lerde yaptığı parlak ve başarılı Marshall Programı türü bir yardımın Doğu ülkelerine yapılması yönünde idealist konuşmalar yapılıyordu. Aslında, piyasa ekonomisine doğru gerçek bir ideolojik yönelim yoksa, özel şirketler lehinde yasal ve kültürel bir ortam ve Marshall Planı örneğindeki bir başarının eski Sovyet imparatorluğunda ancak sınırlı bir başarısı olabileceği söyleniyordu, bunda belki bir miktar doğruluk payı da vardı. Dolayısıyla, borç veren Batı'nın yaptığı gibi, bürokratik Leninist kültürün hâlâ egemen olduğu bir yerde radikal bir değişimi desteklemek için, ihtiyaç halinde, önemli miktarda kaynağı teknik yardım biçiminde vermenin uygun olup olmadığı tartışılabilir.

Eski Sovyetler Birliği ülkelerinin mali çöküşü nedeniyle olduğu kadar, tam da bu ideolojik ve kurumsal kısıtlılıklar nedeniyle, borç verenlerin onlardan aşırı liberalleşme ve sert parasal politikalar bileşiminden oluşan ekonomik politikaları uygulamalarını istemeleri –Batı yardımını almanın

ön şartı olarak– tuhaf görünüyor. Bu yaklaşıma göre şunların hızla yapılması istenmekteydi:

- fiyatların kontrol edilmemesi ya da –enerji ve diğer kamu tesislerinde olduğu gibi devlet tekellerinin piyasalara fiilen (ve kaçınılmaz olarak) hâkim olduğu durumlarda– üretim ve dağılım maliyetlerini yansıtacak şekilde fiyatların yükseltilmesi;
- görece düşük gümrük vergileri dışında tüm ithalat engellerinin kaldırılması;
- ülkeye giren ve çıkan sermaye hareketleri üzerindeki tüm sınırlamaların kaldırılması;
- mali sektörün tamamıyla liberalleştirilmesi, tüm özel sektör şirketlerine banka kurma hakkının verilmesi;
- devlet işletmelerinin özelleştirilmesi;
- devlet bütçesinin dengede tutulması;
- enflasyonla mücadele için yüksek faiz oranları konması ve kredi yaratımının kısıtlanması. Uluslararası Para Fonu’nun kurallarına uygun olarak, döviz kurunun belli bir düzeye oturtularak enflasyona karşı “nominal çapa” oluşturabilecek şekilde manipüle edilmesi.

Ülkeler tehdit altında bu değişiklikleri yaptıkça ortaya çıkan sonuçlar devasa oldu, özellikle de eski Sovyetler Birliği’nin çarpılmış ve zayıf ekonomilerinde. Uzun vadede tabii ki istenen bir hedef olan fiyatların reel maliyetlere hızla uyum sağlaması, bu ekonomilerde kişisel reel gelirlerde kaçınılmaz ve sert bir azalma anlamına geldi, şiddetli kredi kısılması ise iç satın alma gücünü iyice boğdu. Ülkenin yabancı rekabete tamamen açılmasıyla birlikte –“nominal çapa” döviz kuru politikasının süren enflasyonu önlemede başarısız kalması sonucunda ulusal paranın aşırı değerlenmesi nedeniyle– eski Sovyetler Birliği’ndeki geleneksel ihraç pazarları da kaybedilince, üretken faaliyet büyük ölçüde sürdürülemez hale geldi. Sonuçta tarımsal ve sınai işletmelerin büyük kısmında üretim fiilen durdu, teknik olarak iflas etmeyenlerin çoğu ise ticarete devam edebilmek için sürekli para almaya başladı (kendi çalışanlarından da aldı); bu, normal piyasa ekono-

milerinde yasa dışı sayılan bir şeydi. Bütün bunların üzerine gelen özelleştirme münasebetsizliği, buna konu olan firmaların kalan birkaç varlığının da yağmalanmasına neden oldu. Çarpıcı, ama istisnai olmayan bir örnek 1995 yılında Gürcistan'ın –1991'de SSCB'nin dağılmasıyla yaratılan 15 bağımsız cumhuriyetten sadece biri– tek büyük ihracatını çöken sınai girişimlerden (çoğu özelleştirilmişti) sökülen hurdalarla yapmış olmasıydı.¹ İstatistiksel olarak 1990'dan sonra tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde brüt iç üretim en azından yüzde 35 azaldı, çoğunda bu azalma yüzde 50'yi buldu.

Ekonominin üretken sektörlerinde bu tür yoksul görünümünün yaratılması kaçınılmaz olarak yaşayabilir tek faaliyet biçimlerinin ticaret ve spekülasyon, özellikle de döviz ticareti ve spekülasyonu olması anlamına gelir. Döviz kontrolünün fiilen olmayışı da sermaye kaçışını kolaylaştırma-ya yarar, zaten sınır ötesi ticaretin çok kârlı oluşu gümrük memurlarının yolsuzluk yapması için güçlü bir özendiricidir. O nedenle dışarı döviz çıkarmak çok kolaydır. Bu şartlar altında hiperenflasyon ve ulusal paranın tamamen çöküşünden kaçınabilmenin tek yolu reel faiz oranlarını daha da yükseltmek ve döviz kurunu suni olarak istikrarlı tutabilmek için döviz rezervlerini kullanmaktır.

Kanunsuzluk ortamı, bir yasal çerçevenin olmayışı –mülkiyet hakları, şirket sorumluluğu ve iflas gibi temel konularda– ve bunları uygulayacak araçların olmayışı nedeniyle şiddetlendi, bunlar Batı'da bir piyasa ekonomisinin işleyebilmesi için asgari şartlar sayılır. Sonuçta banka yolsuzlukları arttı, bu genelde küçük tasarrufçuların aleyhine oldu, çünkü yasal bir yönlendirme yoktu ve hükümetler de genellikle görmezden gelmeyi tercih ediyorlardı. Bunun en bilinen örneklerinden biri 1994'te, Rusya'daki "MMM" skandalıydı², şirketin mevduat sahiplerine ödeme yapamayacağını açıklamasına rağmen ve şirketin kurucusu ve baş yöneticisi (hileli yoldan) milletvekili seçilerek dokunulmazlık yoluyla kendisini kovuşturmadan kurtarıırken, devlet televizyonunun yeni yatırımcılar bulmak için ilan yayınlamasına izin verildi. Son olarak (1997'de) benzer bir skandal yüzünden Avrupa ülkelerinin en yoksulu olan Arnavutluk'ta az kalsın iç savaş çıkıyordu.

Böyle bir ekonomik ve etik ortamda halkın büyük kısmının ayakta kalabilmek için suça ve kanunsuz ticarete başvurulmasında şaşılacak bir şey

yoktur. Sovyetler Birliği'nin zayıfladığı yıllarda yasa dışı paralel piyasalar zaten gelişmişti, üst düzey parti ve devlet görevlilerinin fiilen örgütlü dolandırıcılık yapmaları sık görülen bir şeydi. Batı'nın ısrar ettiği "reform" süreci bu eğilimi daha da hızlandırırken, sadece ekonomik ve sosyal güvensizlik ortamı yaratmakla kalmadı, vergiden kaçınmak için faaliyetlerin giderek daha fazla yeraltına inmesine neden oldu, böylece devleti Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasında olduğundan daha da ağır bir iflas noktasına getirdi.

Sanuncularının "şok tedavisi" dedikleri bu yaklaşımın başarılı olmuş bir örneği tarihte yoktu, daha güçlü ülkelerle sınırsız rekabet empoze edilerek yoksul ülkelerin refah ülkelerine dönüştüğü görülmüş şey değildi. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana "gelişmekte olan" dünyaya yönelik politikanın temel hükümlerinden biri ekonomik bakımdan geri ülkelere, sanayileşmiş piyasa ekonomileri karşısında, eğer sonunda uluslararası rekabete girebilmesi ve böylece yaşam standartlarını yükseltmesi isteniyorsa, dengeleyici destek ve öncelikler verilmesi gerektiğidir (GATT bunun örneğiydi). Dahası, önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, sanayileşmelerinin erken dönemlerinde, sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin hiçbiri kendilerini piyasa güçlerinin dizginsiz akışına bırakmamıştı.

Doğu bloku ülkelerine daha hızlı ve radikal bir değişikliğin empoze edilmesinin görünürdeki gerekçesi, bunların ekonomik durumunun komünizmin çöküşü sırasında tedrici reformlarla düzeltilemeyecek ölçüde bozulduğuydu, o nedenle ani ve toptan bir yeniden düzenlemeye tabi tutulmalıydılar. Bu görüşün temelde metafizik olduğu, taraftarlarının iddialarına ne teorik ne de ampirik bir gerekçe bulabilmelerinden bellidir. Kendi görüşleri lehinde ciddi bir argüman olarak bulabildikleri, tanınmış, iktisatçı olmayan, oyun yazarı Çek Cumhuriyeti başkanı Vaclav Havel'in "Bir uçuşumu iki adımda geçmek imkânsızdır" vecizesidir.³ Dünya Bankası'nın şok tedavi için son mazereti buydu.

Tarafsız bir gözlemci için anlaşılması daha da güç olanı, kapitalist Batı'nın, kötü olan ekonomik durumu daha da kötüleştirdikten ve tehlikeli toplumsal gerilimler yarattıktan sonra (bu beklenebilir bir sonuçtu), neden hâlâ bu tür aşırı *laissez-faire* politikalarının devamında ısrar ettiğidir. ABD ve Avrupa'nın politikasının eski komünist ülkeler halkını piyasa ekonomisinin

faydalı olduğuna ikna etmek olduğu açıkça söylenmiştir, ama çok tedavinin, bunun aksine piyasa sistemi konusundaki illüzyonu yıktığını nasıl olup da göremediklerine inanmak çok güç; berbat sonuçlarına rağmen Sovyet modeli ekonomik yönetime geri dönüşü destekleyenler giderek artmakta.

DOĞU AVRUPA'NIN GÖRELİ BAŞARISI

Şok tedavisi yaklaşımının savunucuları genellikle bazı eski komünist ülkelerin bu tür radikal ortodoks politikalar uygulamak suretiyle ekonomilerine istikrar kazandırmayı başardıklarını, hatta bir miktar büyümeye bile geçtiklerini söylemeye kalkışıyorlar. Bunun en çok verilen örnekleri de, 1993 civarından itibaren olumlu büyümeye geçmiş olan Polonya ve Çek Cumhuriyeti'dir.⁴ Ama ortada gerçek ve kalıcı bir başarı varsa –burası şüphelidir– bu, standart şok tedavisine benzer bir şeye pek atfedilemez, çünkü her iki ülke de bazı bakımlardan bundan sapmıştır.

Özellikle, her iki ülkede de büyük ölçüde devlet mülkiyeti vardır ve banka sistemi de büyük ölçüde kontrol edilmektedir. Bu durum yetkililerin bir bütün olarak mali sektörde istikrarı koruma yeteneklerini artırmakta, reform sürecinin ilk zamanlarında açılan, ama yanlış yönetim ya da dolandırıcılık nedeniyle başarısız kalmış (çoğu böyledir) çok sayıda küçük özel bankanın kapatılmasını ya da ele geçirilmesini sağlamak bakımından, onlara Rusya ve diğer eski Sovyetler Birliği ülkelerinde olduğundan daha fazla müdahale imkânı sağlamaktadır. Dahası, devletin bankacılık sektöründeki hâkim rolü bu iki ülkenin hükümetlerinin, mali olmayan devlet işletmelerinin özelleştirilmesinin üretim miktarı ve istihdam üzerindeki olumsuz etkisinin, diğer "geçiş" ekonomilerindeki kadar bozucu olmasını engellemelerinde kuşkusuz önemli bir rol oynamaktadır.

Polonya örneğinde, büyük sınai işletmelerin çok yavaş bir şekilde özelleştirilmesinin arkasındaki önemli faktör budur. Bu sayede, tamamen özel sektörün finans kaynaklarına bağımlı olmaları halinde tasfiyeye zorlanabilecek işletmelere fon sağlanabilmektedir. Bir zamanlar, ekonominin neredeyse tamamının çok başarılı şekilde kitlesel olarak özelleştirildiği ilan edilse de Çek Cumhuriyeti'nde Polonya'daki durumun karşılığı, devletin şirketleri büyük ölçüde fiilen kontrol etmeye devam etmesidir. Bu iki yolla

yapılmaktadır; birincisi birçok özelleştirilmiş işletmede doğrudan dört büyük banka tarafından tutulan özsermaye payı aracılığıyla, ikincisi ise kitle-sel özelleştirmenin yarattığı milyonlarca hisse senedi sahibi için kurdukları yatırım fonları yoluyla (Batı'daki yatırım fonlarının ya da yatırım tröstlerinin karşılığı). Sonuç olarak Çek ekonomisindeki mülkiyet ve denetim kalıbı, eski Sovyetler Birliği ülkelerinin çoğuna empoze edilerek yıkıcı etkiler yaratan ve şok tedavisinin bağnaz taraftarlarınca telkin edilen uç *laissez-faire* modeline değil, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerindeki (ve tabii Japonya'daki) geleneksel korporatist yapıya daha çok benzemektedir.

Aynı zamanda Polonya ve Çek Cumhuriyeti enflasyona karşı “nominal çapa” olarak döviz kurunu sabitleme politikasını asla uygulamayarak standart şok tedavisinin para ve döviz kuru yönetimi reçetesinden büyük ölçüde kaçınabildiler.⁵ Bunun yerine OECD standartlarına göre yüksek sayılan enflasyon oranlarına rağmen, paralarının değerini başlıca Batı paralarına karşı bir miktar değerinden düşük tutmayı beceribildiler. Böylece makul ölçülerde para ve fiyat istikrarını sağlarken –yine şok tedavisi modelinin aksine– sürekli döviz kontrolü uygulayarak dışarı para akışının istikrar bozucu etkilerini dizginleyebildiler. Böylece, eski Sovyetler Birliği'nin hemen hemen tüm ülkelerinin aksine paralarının değerini görece düşük tutarak yabancı yatırımcılar için cazip olabilecek daha rekabetçi bir maliyet yapısı oluşturdular.⁶

Uluslararası Para Fonu'nun eski merkezi planlama ekonomileri için hazırladığı standart “reform” reçetesinin bazı temel unsurlarını reddetmelerine rağmen, Polonya'nın ve Çek Cumhuriyeti'nin yabancı borç veren ülkeler topluluğundan görece cömert destek almaya devam etmesi de çarpıcıdır. Batı Avrupa'ya sınırı olan devletlerden daha olumsuz durumda başlamalarına rağmen, borç veren ülkelerin kemer sıkma ve liberalizasyon ilacının tamamını içmeye mecbur bırakılan eski Sovyet bloku ülkelerinden, bu bakımdan da epey farklıdırlar. Bununla birlikte, bunun etkisi üretimde sürekli bir düşme ve giderek daha fazla faaliyetin paralel ekonomiye transferi olduğundan, bütçe açıklarını IMF'nin talep ettiğine uygun ölçülere indiremediler ve neticede önemli miktarlarda yardım almak için gereken şartları yerine getirmekte başarılı olamadılar.

Daha dikkat çekici olan anormallik, açıkça komünist olduğunu söylemesine ve şu veya bu şekilde demokrasi taklidi yapmamasına rağmen, Çin'in Batı tarafından piyasa ekonomisine geçmekte olan bir ülke olarak değerlendirilmesidir. Bunun nedeni ülkenin 1970'lerin sonlarından itibaren açık kapı politikası uyguluyor olmasıdır. Çin'de ortak yatırıma giren ve aynı zamanda Çinli ortağına teknoloji ve *know-how* transfer eden yabancı şirketlere cömert özendiriciler sunulmaktadır. Bu durum yabancı şirketlere çok cazip gelmektedir, çünkü Çin'de hem maliyetler (özellikle emek maliyetleri) düşüktür, hem de Çin pazarı, büyük ölçüde doymuş olan OECD ülkelerinin tersine potansiyel olarak muazzam ve az gelişmiştir. Bu ülke diğer Doğu Asya ülkelerindeki büyük ve zengin Çin diasporasının varlığından da yararlanmaktadır, bu insanlar ana vatanlarına büyük yatırım yapmaya hem kültürel hem de mali olarak büyük eğilim göstermektedir. Bunların sonucunda 1990'ların ortalarına kadar geçen on beş yıl içinde yılda ortalama yüzde 8-9'u bulan çok hızlı büyüme gerçekleşmiştir.

Tartışmakta olduğumuz bağlamda Çin'in son ekonomik kalkınmasının en çarpıcı yönü, hemen tüm eski Sovyet bloku ülkelerine empoze edilen şok tedavisi ilkelerine büyük ölçüde uymayan politikalar izlediği halde, borç veren Batılı ülkelerden⁷ ve ticari bankalardan geniş mali destek almakta oluşudur. Bu ülkede merkezi planlama büyük ölçüde kalkmış olmakla birlikte, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi, büyük çoğunluğu itibarıyla, söz konusu değildir ve ekonomiye kamu sektörü hâkimdir.⁸ Nitekim, mikro girişimleri bir kenara bırakırsak özel kontrolde olan yegâne işletmeler yabancılarla kurulan ortak işletmelerdir. (Burada da yerel ortak genellikle devlet kontrolündedir.) Aynı şekilde, dış ticaret de büyük ölçüde devlet kontrolündedir ve fiyatlar yönetilmektedir, hatta iç ticaret bile resmi müdahaleye tabidir. Benzer şekilde, iç fiyatlar (özellikle tarım sektöründe) bir miktar serbest bırakılmakla birlikte, kamu sektörünün egemen olduğu bir ekonomide bunun önemi sınırlıdır, çünkü işletme yöneticileri kaçınılmaz olarak, hükümetin fiyat artışlarını sınırlama baskısı altındadır (aksi yöndeki resmi protestolara rağmen). Dahası, aynı zamanda mali sektör hemen tamamıyla dev-

let hâkimiyetinde kalmıştır, bu da hükümetin ülkeden sermaye çıkışı üzerinde sıkı kontrol uygulamaya devam etmesini kolaylaştırmaktadır.

Geçek şudur: Çin'in 1970'lerin sonlarından bu yana devam eden büyüme olgusu büyük ölçüde, yetkililerin mevcut devlet sektörünü önemli boyutlarda reforme etmeksizin, paralel bir özel girişim sektörünün büyümesine (ama formel ekonomi içinde) izin vermekle kalmayıp bunu özendirmek istemelerinin sonucudur. Kararlılıklarını gösteren bu olay yabancı ortaklıklara uygulanan vergi rejiminin, sadece ulusal işletmelere uygulanandan daha avantajlı olmasıdır. (Bu avantaj yabancıları ortaklığa çekebilmek için çeşitli kıyı kentlerine kurulan özel ekonomik bölgelerde daha da yüksektir.)

Polonya, Çek Cumhuriyeti veya Çin'in görece ekonomik başarılarının, özellikle daha durgun ve daha rekabetçi küresel ekonomi koşullarında sürebileceği konusunda kuşku duymak için birçok sebep olduğu da söylenmelidir. Şok tedavisi reçetesinden epey uzaklaşan Romanya gibi diğer eski Doğu bloku ülkelerinin ekonomik istikrar ya da büyümeyi sağlamada daha az başarılı olduklarını da reddetmemek gerekir. Bununla birlikte borç veren Batılı ülkelerin talep ettiği radikal liberalleşme ve sıkı mali politikalar uygulamaktan kaçınabilen geçiş ekonomilerinin ekonomik performansının, borç veren ülkelerin sıkı modeline bağlı kalmak için boşuna uğraşan tüm eski komünist ülkelerden daha az kötü durumda olduğu da tartışma götürmez.

Bu açık olguya rağmen, borç veren başlıca kurumların ve Batı'nın önde gelen iktisatçılarının şok tedavisine retoriksel desteği devam ediyor. Bu, genelde şu biçimleri alıyor:

- Bir ölçüde büyüme ve istikrar sağlayabilmiş ülkelerin bunu şok tedavisi reçetesini izleyerek başardıkları söylenmektedir. Genel bir eğilim –yapılan genelde, önemli varlıklara sahip olmayan işletmelerin mülkiyetinin nominal transferinden veya işletmelerin ya da varlıkların üst düzey görevlilere ve ailelerine fiilen hediye edilmesinden başka bir şey olmasa bile– özelleştirmenin başarısını ve ölçüsünü abartmaktır.
- Çin'in görece başarısının devlet egemenliğindeki ekonomik modelin korunması ile sağlandığı kabul edildiğinde ise, bunun istisnai ölçü-

de büyük kırsal emek fazlası sayesinde olabildiği öne sürülmektedir. Öyle ki bu emek fazlası, mevcut üretken sektörde bir dengesizliğe neden olmaksızın yeni piyasa yönelimli işletmelerde kullanılabilmektedir. Yine bu yaklaşıma göre, diğer geçiş ekonomileri bu avantaja sahip olmadığından, buralarda, ekonomik dirilmenin önkoşulu olarak etkin olmayan devlet sanayilerindeki kaynakların yeniden yerleşmesi için şok tedavisi gerekmektedir. (Yıllardır uygulanan şok tedavisinden ve üretim azalmasından sonra eski Sovyetler Birliğinde fiilen işsizlik ve emek fazlası olduğu halde bu söylenebilmektedir.)

- Rusya dahil, 1991'den beri şok tedavisi uygulanan hemen hemen tüm eski Sovyetler Birliği devletlerinde üretim miktarı azaldığı, yaşam standartları büyük ölçülerde düştüğü ve kanun ve düzen hâkimiyeti fiilen çöktüğü halde istikrar gelip, kârlı yatırım koşulları yaratıldıktan sonra durumun tersine döneceği söylenmektedir. Bu görüşün savunucuları 1990'ların başlarından beri her yıl Rusya'nın milli gelirinin "ertesi yıl" olumlu olacağını iddia etmektedirler. Önceki tahminleri başarısız çıkıyor olsa da bunu söylemeye devam etmektedirler; belki de düşüşün bir sınırı olması gerektiğine göre, er veya geç olumlu olacağını düşünüyorlardı.

Batı'nın önde gelen çevrelerinin nesnel gerçeklikle bu kadar açık bir şekilde çelişen bir görüşe, böylesine bağlı olması biraz açıklama gerektiriyor; özellikle de bu ısrarları, dünyanın nükleer silahların potansiyel tehlike olmaya devam ettiği bir bölümünde, iç barışın açık ve büyüyen bir tehdit altında kalmasına yol açarken. Bu, Japonya ve Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki deneyimlerinin tam tersi. O zamanlar iki ülke de büyük ABD yardımlarının katkısıyla mucizevi ekonomik rakipler haline gelmişlerdi. Japonya iç piyasasını ağır bir korumaya alırken, Batı'ya serbestçe ihracat yapabilme hakkı kabul edilmişti. Uzun süre, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'ya yüklenen yıkıcı tazminat masraflarının aksine bu durumun yenilmiş düşmana ekonomik destek sağlamanın faydalarını gösterdiği düşünülmüştü. Dolayısıyla Rusya ve eski müttefiklerine dayatılan, ekonomik açıdan teslimiyet şartları Marshall Planından çok Versailles Anlaşması'na benziyor.

İhtimallerden biri, eski Sovyet imparatorluğuna daha merhametsizce davranılıyor olmasıdır, çünkü Batı önderliği Rus askeri “tehdidinin” yeniden ortaya çıkmasından gizlice korkuyor olabilir. Ne var ki böyle bir hipotez Çin’e neden daha yumuşak davranıldığını açıklayamaz. Çin askeri bakımdan daha zayıf bir tehdittir ve Batı’yla kuvvetli ideolojik ve siyasal farklılıkları vardır. Bunlar demokrasinin reddedilmesi ve insan hakları karnesinin kötü olmasından ibaret değildir, ama yine de böyle bir hipotez Çin’e neden daha yumuşak davranıldığını açıklayamaz.

Son tahlilde, Batı’nın şok tedavisi dogmasına sıkı sıkıya yapışmasının büyük ölçüde mali iflas tehdidinden ve bununla ilişkili olarak devlet kaynaklarının giderek artan bir kısmını genişleyen küresel ekonomide sermayenin piyasa değerinin ayakta tutulmasına harcaması gereğinden kaynaklandığından başka bir sonuca varmak zor görünüyor. İçeride yaşamsal kamu hizmetlerine ve altyapıya yapılması gereken harcamaları kısmak zorunda kaldığını hisseden hükümetlerin, vergi mükelleflerinin parasını eski Sovyet bloğunun yüz milyarlarca dolar eden altyapı yenilemesine ayırması hem siyasal hem de pratik olarak çok güçtür. Ama bu sebebi halka açıklamak da onları güç durumunda bırakır, çünkü bu, Batı’nın ekonomik zayıflığını dünyaya açıklamak anlamına gelir. Siyasal bakımdan güç olan bir başka şey de içeride *laissez-faire*’in ne kadar iyi bir şey olduğunu söylerken, dışarıda yoğun devlet müdahalesine dayalı stratejileri desteklemektir. İşte bu nedenlerle;

- eski komünist ülkelere yardım almak için yerine getiremeyecekleri şartlar dayatmak ve böylece borç veren ülkelerin desteğine uygun nitelikte olmadıklarını söylemek; ama aynı zamanda,
- siyasal veya ticari bakımdan kendi çıkarlarına olduğunda şok tedavisi kurallarının istisnaları olabileceği konusunda sahte sebepler keşfetmek, daha uygun bulunmaktadır.

Şok tedavisi stratejisinin gerçek nedeni ne olursa olsun, bunu sürdürmeye çalışmanın neden olduğu çelişkiler 1997’de iyice ortaya çıkmıştı. Bu konuda Batı medyası pek haber vermiyordu. Nihayet Rus hükümeti

–Batı’nın onayladığı Anatoly Chubais ve Boris Nemtsov ikilisinin yönetimi altında– devlet maliyesinin kontrolünü öylesine kaybetti ki, bütçenin geçersiz olduğunu açıklamak zorunda kalarak açığı kapatmak için yeni önerilerle tekrar parlamentoya gitti. O sırada Dünya Bankası beklenmedik bir hareket yaparak, devletin ücretleri ve emekli aylıklarını ödeyebilmesi için 10 milyar dolar borç vermek zorunda kaldı.

Sonraki bölümde göreceğimiz gibi, benzer bir ekonomik gerçeklikle yüzleşmeyi reddetme tutumu –buna gerçekliğin sistematik olarak çarpıtılması da eşlik etmekteydi– Üçüncü Dünya’da yaşanan daha da büyük bir felaket konusunda sanayileşmiş dünyanın başarısızlığının mazur gösterilmesinde de kullanıldı.

DAĞILMANIN GENİŞ KAPSAMLI BELİRTİLERİ: II-ÜÇÜNCÜ DÜNYA'NIN ÇÖKÜŞÜ

Batı, çöken Sovyet imparatorluğunun sorunlarını göğüslemeye çalışırken, sanayileşmiş OECD ülkelerinin dışında kalan dünyanın aynı boyutlardaki sorunlarını görmezden gelmenin de, bunlarla baş etmenin de giderek güçleştiğini fark etti. Dünya nüfusunun yarıdan fazlasını (Çin de katılırsa dörtte üçü) temsil eden bu ülkeler esas olarak OECD ülkelerinin Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki sömürgeleridir. Hepsine birden Üçüncü Dünya veya gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler (AGÜ'ler) deniyor ve burada da bu eğilime uyacağız. Tek bir başlık altına alınacak kadar homojen bir grup olmadıkları da pekâlâ ileri sürülebilir. Öte yandan, sınırlı sayıda "gelişmekte" olan ülkenin sanayileşmiş (OECD) ülkelerin yaşam standartlarına ulaşmış veya ulaşmaya yakın olduğu olgusu, bazılarının yaptığı gibi "Üçüncü Dünya" tanımının hiçbir zaman anlamlı bir sınıflandırma sağlamadığı ya da hızla böyle olmaktan çıkmakta olduğu iddiasına gerekçe oluşturmaz.

Bu ülkelerin büyük çoğunluğunun, 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana sanayileşmiş dünyaya (ya da Birinci Dünya'ya) doğrudan sömürge olarak bağlı olmaktan çıkmakta oluşu tartışılmaz bir gerçektir. Latin Amerika'da bunun yüz yıl kadar daha erken olduğunu da eklemek gerekir. Aynı ölçüde tartışılmaz olduğu halde resmi olarak reddedilen şey bunların –nominal statüleri egemen bağımsız ülkeler olsa da– politik olarak değilse bile ekonomik olarak zengin sanayileşmiş dünyanın devletlerine ve şirketlerine büyük ölçüde bağımlı kalmış olmasıdır.

Ashında, tüm "kendi kaderini tayin hakkı" retorikine ve Üçüncü Dünya'da sömürge döneminin bitişine eşlik eden uluslararası kardeşlik sözlerine rağmen, bağımsızlık henüz "özgürleşmiş" ülkelerle sanayileşmiş dünyanın ilişkilerinde –bir zamanlar Avrupalıların işgal ettiği şirket ve hükümet mevkilerinin şimdi o yörenin insanlarınca doldurulmuş olmasına

ve gelişmiş dünyanın bu ülkeler üzerindeki etkisinin, sömürge döneminde olduğundan daha az formel biçimde, hükümet kanalları yerine genellikle özel ticari çıkarlar aracılığıyla hissettiriliyor olmasına rağmen– temel bir değişikliğe yol açmış değildir. Gerçekten de, daha evvel de ileri sürüldüğü gibi, sömürge statüsünün kaldırılması süreci, emperyal güçlerin bu toprakları yönetmenin maliyetini ve siyasal bakımdan baş edilmesi güç yükünü yayma isteği kadar, yerli halkın tabi olma statüsünden kurtulma isteğinin de bir sonucu olarak ortaya çıktı.

Ülkeyi terk eden sömürgeci güçlerin ciddi amacının, kendi nominal siyasal egemenlikleriyle örtüşen ekonomik bağımsızlığa sahip ulus devletler yaratmak olup olmadığı açık değildir. Öyle olsaydı, kendilerine gerekli geliri yaratma umudu olmayan çok sayıda küçük ve güçsüz devletler (özellikle Afrika, Karayipler ve Güney Pasifik'te) yaratmak yerine, modern bir devletin varlığı için gereken minimum altyapıyı desteklemeye gücü yetecek çapta oluşumlar yaratmak için daha fazla çaba sarf etmeleri gerekirdi. Birincisini seçmeleri muhtemelen parçalayarak bağımlılığı sürdürme isteği ile (Fransa'nın Afrika'dan çekilirken yaptığı gibi), kayda değer mali kaynakları olmayan ülkeleri devamlı desteklemenin potansiyel maliyetinden korkmanın sonucuydu (İngilizlerin tutumu buna örnek sayılabilir).¹ Her iki durumda da, dekolonizasyon süreci, günümüzün şirket yönetimi jargonu ile söylersek, bağlı şirketlerden kârsız olanların batması veya şirket içinde yapılması maliyet bakımından artık etkin olmayan faaliyetlerin şirket dışına kaydırılmasına benzetilebilir. Aynı benzetmeyle, teknoloji, sermaye kaynakları ve dağıtım kanalları ana şirketin fiili kontrolünde kaldığı sürece onun piyasa hâkimiyetine meydan okumak mümkün değildir.

Soğuk savaş süresince bu fiili hâkimiyeti sürdürmek hem siyasal hem de ekonomik bakımdan gerekli görüldü. Müttefiklerinin şu veya bu ölçüde desteklediği ABD dış politikası, dünya ölçüsünde genişlediği varsayılan Sovyet nüfuzunun “zapt edilmesi” amacını güdüyordu. Bu aslında bir çeşit ilüzyondur, çünkü Sovyetler Birliği hiçbir zaman Batı ile rekabet edebilecek kaynaklara sahip olmadı ve zaman geçtikçe Afganistan gibi komşu ülkelere bile istediğini yaptıramadı. Dolayısıyla sömürge sonrası dönemde sanayileşmiş dünyanın amaçları biçimsel bağımsızlığın verilmesinden

–yani, fiili ekonomik ve siyasal kontrolü en düşük maliyetle sürdürülmeye başlanmasından– önce emperyal güçlerin, özellikle de İngiltere’nin izlediği amaçlardan esas itibarıyla farklı olmadı.

Liberal söylemin arkasında bu gerçeğin bulunduğu farkına varılması Gana Devlet Başkanı Kwame Nkrumah gibi bağımsızlık sonrası Üçüncü Dünya önderlerinin “yeni sömürgeciliğe” şiddetle karşı çıkmalarına yol açtı –gerçi sömürgeciliğe düşmanlıkları birçoğunun uluslararası şirketlerin verdiği büyük rüşvetlere ve diğer olanaklara karşı koymasına neden olmadı. Bu şikâyetler zamanla büyük ölçüde kaybolarak, yerini bağımsızlığın Afrika ve Asya’da ekonomik kalkınmaya yardımcı olduğu şeklindeki daha geniş bir konsensüse bıraktı. Hatta, sömürge düzeninden kurtuluşundan bir yüzyıldan fazla süre geçtiği halde müzmin bir geri kalmış olmaktan çıkamayan Latin Amerika’nın daha yüksek bir kalkınma düzeyinin eşliğinde olduğu iddia edildi. Bu iddia özellikle ABD’den esinlenen ve 1960’ların başlarında ortaya çıkan ilerleme için ittifak zamanında arttı.

Üçüncü Dünya’da hızlı ekonomik kalkınma ihtiyacına ve bunun mümkün olduğuna inancın yayıldığı bu ortamda yeni bir ekonomi dalı –kalkınma ekonomisi– ortaya çıktı. Bu dalın konusu AGÜ’lerin “Kuzey’in ileri ülkelerini yakalamalarını mümkün kılacak en etkin stratejilerin saptanmasıydı. Bu sıralarda AGÜ’lerin kalkınma sürecini desteklemek üzere mali ve teknik yardım sağlama gibi sahte bir amaç güden birçok kalkınma yardımı kurumları ve programları türedi. Bunlar arasında Birleşmiş Milletler’in himayesindeki (BM Kalkınma Programı, Gıda ve Tarım Örgütü gibi) birçok kuruluş, Dünya Bankası ve bölgesel kalkınma bankaları ile borç veren ülkelerin ulusal yardım kuruluşları vardı. Bunları destekleyen ve tavsiyelerde bulunan danışmanlık örgütleri ve çok sayıda akademik kurumla birlikte ortaya genellikle yardım “endüstrisi” denen bir durum çıkmıştı. Bunlar 1960’lardan itibaren şu veya bu biçimde OECD’nin toplam brüt yıllık milli gelirinin 0.3’ten fazlasının (1993’ten 50 milyar doların üzerinde) dağıtılmasına aracılık etmekteydi.”

Üçüncü Dünya’nın yaşam standartlarının sanayileşmiş ülkelerle arasındaki mesafeyi kapatacak ölçüde artırılması sahte amacı için epey miktarda para, zaman ve beceri harcanmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelere büyük çoğunluğunun bu yönde kalıcı bir hareket içinde bulunduğu

dair pek işaret yoktur. Aksine, tüm kanıtlar, bir bütün olarak Üçüncü Dünya'nın ekonomik koşullarının 1960'ların başlarından itibaren OECD ülkelerinin göre net bir gerileme içinde olduğunu göstermektedir. En yetkin istatistiksel göstergelere göre, 1960'la 1980'lerin ortaları arasında sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin (kabaca OECD ülkeleri) ortalama geliri (kişi başına brüt milli gelir) ortalama olarak düşük ve orta gelirli ekonomilerle (Sovyet bloku hariç dünyanın kalan kısmı) benzer oranda büyümüştür; dönem boyunca birincinin ikinciye oranı 16-18'e 1 aralığında kalmıştır. Ne var ki bu oran 1994'te 24'e 1 civarına sıçramıştır, bu durum Üçüncü Dünya'da kişi başına gelir artışının, iki dönem arasında sanayileşmiş ülkelere kıyasla daha hızlı azaldığını gösteriyor; yılda yüzde 3'ten fazla iken, yüzde 1'in altına düşmüştür.³ Bazı ülkelerin –özellikle Çin ve diğer bir takım küçük Doğu Asya ülkeleri– 1980'lerin başlarından beri oldukça çarpıcı (yılda yüzde 6-8 ya da daha fazlası) kişi başına gelir artışı göstermelerine rağmen böyledir; çünkü genel olarak Üçüncü Dünya oranları (Afrika, Orta Doğu ve Latin Amerika birlikte) 1994'ten önceki on yılda sıfıra yakındı.

Bu tür karşılaştırmalı refah kriterlerinden haklı olarak kuşku duyulabilir, çünkü bunlar kayıt dışı, parasal olmayan ekonomik faaliyetlerle ilgili bilgileri yeterince içermediği gibi, döviz kurlarının sürekli olarak oynadığı bir dünyada görece satın alma gücü farklarını da doğru yansıtamayan milli gelir hesaplarına dayalıdır. Bu durum, yukarıdaki resmi verilerin “Birinci Dünya” ile Üçüncü Dünya arasındaki yaşam standartları farkını hatırı sayılır ölçüde abarttığı anlamına gelse de, son otuz yıldır veya daha fazla süredir bu farkın kapanmadığına dair kanıtları reddetmez. Dahası, AGÜ'lerin ekonomik performanslarının ve gelecek tahminlerinin diğer göstergelerine bir bütün olarak baktığımızda, insan ırkının dörtte üçünden fazlasının durumunun son yirmi yılda daha kötüye gittiği ve şimdi, 20. yüzyılın sonuna yaklaşırken, başlangıcından beri en ürkütücü durumda olduğu tartışma götürmez.

Ödenemez Borç

AGÜ'lerin büyük çoğunluğunda kalkınma stratejilerinin başarısız olduğunun en açıklayıcı kanıtı 1970'lerin ortalarından beri ortaya çıkan dış borç yükünün büyüklüğüdür. Dış borç 1974'te toplam brüt milli gelirin yüz-

de 20'sinin altındayken, 1994'te milli gelirin yüzde 40'ına çıkmıştır. Bu borcun birikmesindeki faktörlerden bir kısmı OECD ülkelerinde borç yükünün artması, hükümetlerin bütçe açıklarındaki delikleri kapatmak istemesi, mali kurumların ve hükümetlerin bu borcun genel ekonomik faaliyet düzeyinde beklenen artış veya borcun kendisinin yarattığı ekstra çıktıdan ödenebileceğine gözü kara inanma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte, baştan beri AGÜ'ler kaldırılamaz bir borç yüküne daha eğilimli oldular, çünkü bu ülkelerde çoğu zaman gerçekten sorumluluğu olan hükümetlere benzer bir şey yoktu ve yöneticileri kâr peşindeki yabancı bankerlerin ve iş çevrelerinin çıkarlarının etkisine epey açıktı. Bunların yanı sıra yardım endüstrisinin temsilcileri de borcu artması yönünde kuvvetli kurumsal etki yapıyorlardı. Tüm kalkınma finansmanı kuruluşlarının en büyüğü olan Dünya Bankası'nın en uzun süre görevde kalan (1968-78) başkanı Robert McNamara borcun azamileştirilmesi politikası izlediklerini açıkça ilan etmişti.

Sonuçta ortaya çıkan dışarıdan uygunsuz ölçüde borçlanma eğilimi –genelde borcu alan ülkenin gerçek ekonomik yararından ziyade kişisel ya da kurumsal mülahazalara dayalıydı– 1970'lerin ortalarına kadar göze çaracak ölçüde ters etkiler yapmadı, çünkü küresel, savaş sonrası refah dönemi henüz sürüyordu ve Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunun henüz ılımlı sayılabilecek borçlarını ödeyebilmelerini mümkün kılıyordu. Ne var ki bu refah döneminin 1974-75 resesyonuyla sona ermesi sanayileşmiş ülke ekonomilerden ziyade Üçüncü Dünya ülkelerine zarar verdi.

Bu inişe OECD ülkelerinin ilk tepkisinin bunun AGÜ'ler ya da en azından gelişmiş dünyanın bağımlı olduğunu varsaydıkları büyük kilit hammadde satıcıları için bir ekonomik refah dönemi olduğunu müjdelemek olması dikkat çekicidir. Bu şekilde algılamalarının sebebi büyük ölçüde Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) başarısıydı, üyeleri büyük ölçüde Üçüncü Dünya üyesi olan bu örgüt, kartel gücünü petrol fiyatlarını sert bir şekilde yükselterek dünyanın geri kalanından kendilerine büyük gelir transferi sağlamakta kullandı. Düşünülen, diğer hammadde üreticilerinin de OPEC'i taklit edebileceği ve metal fiyatlarında –hatta kahve gibi yumuşak hammaddelerin fiyatlarında– kalıcı bir gerçek artış sağlayabileceğiydi. 1970'lerin ortalarında spekülasyon nedeniyle hammadde fiyat-

ları baş döndürücü ölçülerde yükselince, bu düşünce yaygınlık kazandı. Birkaç yıl içinde bu düşüncenin naifliği anlaşıldı, çünkü piyasa güçleri birçok hammaddenin (petrol dahil) kullanımında tasarrufa gidilmesini ve yeni arz kaynaklarının bulunmasını motive etti. Daha da kötüsü, OECD ülkelerinin uzun dönemde yüksek büyümeden görece durgunluğa geçmesi AGÜ'lerden hammadde talebini ve diğer ihracat talebini baskılayan ilave bir olumsuz faktör oldu, öyle ki; kayda değer miktarda petrol zenginliğine sahip olmayanlar kendilerini 1970'lerin ortalarındaki hammadde bolluğunun öncesinden daha kötü durumda buldular.

Aslında bankerlerin hammadde üreticisi AGÜ'lerin potansiyel servetine ne kadar sahiden inandıklarını bilmiyoruz; çünkü 1970'lerin ortalarında, onların gözünde en önemli şey borç almaya istekli olanlara para vermenin gerekçelerini bulmaktı; zamanın önde gelen ABD bankerlerinden birinin ifadesiyle "ülkeler iflas edemez"di.⁴

1970'lerin sonlarında, sorumsuz hükümetlerin aldıkları borçlar yüzünden birçok LDC iflasın eşiğine zaten gelmişti. Ne var ki Meksika 1982'de 70 milyar dolarlık borcunu ödeyemez duruma düşene kadar "borç krizi" gerçeği büyük ölçüde göz ardı edildi. Büyük bir ödeyememe durumuna izin verilmesi küresel mali sisteme potansiyel bir tehdit oluşturacağı için, birçoğu en cömert muhasebe kriterleriyle bile teknik olarak iflas etmiş görünmesine rağmen, bir ülkenin iflasını ilan etmesi gibi bir şey asla söz konusu edilmemişti. Borç veren ülkelerin bu kayıtsızlığı ve iktidarsızlığı karşısında, yeni borçlar ve "ödeme takvimlerinin yeniden düzenlenmesi'nin AGÜ'lerin çoğuna mevcut borç yükünü azaltma kapasitesini sağlayamamasında şaşılacak bir şey yoktur. Nitekim ödenmemiş borçların yıldan yıla amansız biçimde artmasına bile engel olamadılar, 1980 ile 1994 arasında birikmiş dış borçlar üç kat artarak 2 trilyon dolar civarına çıktı; bu rakam ihracat kazançlarının yüzde 160'tan fazlasına eşittir (1980'deki oranın yaklaşık iki katı). Dahası, bu borçların ödenme şartlarının yumuşatılması, o dönemdeki borç servisi/ihracat kazancı oranının yükselmesini sınırlamasına (yüzde 13.2'den yüzde 16.6'ya) rağmen, bu ülkelerin 1994'teki borç servisi yükümlülükleri yine de aldıkları yeni yıllık kalkınma yardımının dört katı civarındaydı.

Parasal Çöküş ve Sermaye Kaçışı

Birçok AGÜ 1970'lerin ortalarından itibaren dış mali taahhütlerini giderek yerine getiremez duruma düştükçe, paraları da kaçınılmaz olarak kronik biçimde zayıf hale geldi, Amerikan doları ve diğer güçlü paralar karşısında hızla değer kaybetti. Bunun sonucunda ortaya çıkan yüksek enflasyon oranları, hiperenflasyon ve paranın dış değerinin kaybı kısır döngüsünü tetikledi. ılımlı enflasyonun hızlı büyüme ve yükselen gelir artışı ile tutarlı olduğu kanıtlanmıştır, ama enflasyon belli bir düzeyin üzerine çıkarsa her türden iş çevresinde ciddi bir güven kaybına neden olmaktadır.⁵ Bu ise üretken faaliyeti caydırmak ve kârlı, ama ekonomik açıdan tahrip edici spekülasyonu özendirmekle kalmamakta, ülke dışına, paraların daha istikrarlı olduğu alanlara sermaye kaçışını da tahrik etmektedir, çünkü para sahipleri o ülke parasının değerini koruyacağına daha fazla güven duymaktadırlar. Bu parasal zayıflama süreci sonunda, ülkenin dışarıdan devamlı para akımına tamamen bağlı hale gelmesine ve dolayısıyla ekonominin yönetimi konusunda yabancı güç ve kurumların dikte ettirdiklerine tabi olmasına neden olmaktadır.

Paralel Piyasaların Yükselmesi

Bu tür bir parasal istikrarsızlık ortamında ticari işlemler giderek yabancı para cinsinden veya aynı olarak (takas) yapılmaktadır; özellikle de yetkililer, piyasanın dayattığının aksine, önemli ölçüde aşırı değerlendirilmiş döviz kurlarını empoze etmeye çalışıyorsa. Bunun sonucunda ise giderek artan ölçüde işlem kayıtlı ekonominin dışına ya da karaborsaya gitmektedir. Giderek daha fazla ekonomik işlemin yeraltına geçmesinin başlıca olumsuz sonucu vergi tabanının azalmasıdır. Bu durum aynı zamanda kayıtlı ekonomideki firmalar üzerinde de caydırıcı etki yapar, çünkü kendileri benzer uygulamalara başvurmadıkları sürece paralel piyasalarla rekabet etmekte güçlük çekeceklerdir.

Kamu Sektörünün Bozulması

Paralel piyasaların yükselmesi ve genel ekonomik durgunluk sonucu vergi tabanının daralması, kaçınılmaz olarak devlet gelirlerinin azalma-

sına yol açtı. Bu da hükümetlerin devletin temel işlevlerini yerine getirme kapasitesini azaltarak şunlara neden oldu:

- Devlet görevlilerinin maaşlarının yeterli düzeyde tutulamaması; öyle ki üst düzey memurların maaşları pek düşüktü. Bu nedenle yolsuzluğa açık hale geldiler veya geçimlerini sağlayabilmek için resmi görevlerini ihmal ederek ek işler de yapmaya başladılar;
- Yol, enerji arzı ve telekomünikasyon gibi fiziksel altyapı kötüleşti, dolayısıyla genel yaşam kalitesi düştü ve üretken faaliyetlerin maliyetini artırdı;
- Sağlık ve eğitim gibi temel kamu hizmetlerinde azalma başladı, bunun da sosyal ve ekonomik yaşamda kaçınılmaz olarak olumsuz etkileri oldu.

Nüfus Patlaması

Aşırı nüfus artışı Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik durumunun kötülüğünün en elle tutulur belirtisi ve bundan kurtulma çabalarının önündeki en ciddi engellerden biridir. Bunun nedeni AGÜ'lerin şimdiki nüfus düzeyinin sürdürülebilir olmaması değil, nüfusta yaşanmakta olan artışla baş edebilecek ekonomik kaynakların yaratılmasındaki başarısızlıktır. Gelişmiş Kuzey'de hızlı nüfus artışı 19. yüzyılda yükselen refahın belirtisiyken, Üçüncü Dünya'daki nüfus patlaması sanayileşmenin büyük ölçüde önünden gitmektedir. Tarım ve sanayi devrimlerinin İngiltere'sinde ekonomik değişimin yarattığı tüyler ürpertici travma kırsal nüfus fazlasının hızla genişlemekte olan imalat sanayisi tarafından emilmesiyle kısmen hafifletilebilmişti. Oysa Üçüncü Dünya'da, bunun tam aksine, kırsal nüfus artışı tarımsal modernleşmenin önünde ciddi bir engel haline geldi; çünkü tarım işletmeleri aşırı parçalandı, bu nedenle de modern teknikleri getirerek tarımsal verimliliği ve yaşam standartlarını yükseltmek güçleşti.

Çevrenin Bozulması

Kırsal kesimde aşırı nüfus ve bununla birlikte ortaya çıkan yoksulluk, Üçüncü Dünya ülkelerindeki çevre tahribatının başlıca kaynağıdır. Otlakların aşırı kullanımı (özellikle Sahra'nın güneyindeki Afrika'da), topra-

ğ a aç köylülerin ormanları tahribindeki artış (Latin Amerika'da yaygın bir olgu) –diğer enerji kaynaklarının yokluğunda odunun yakıt olarak kullanımına artan talep– ve yamaçlardaki eğimli arazilerde ekim yapılması toprak erozyonunun başlıca nedenleri arasındadır.⁶ Bu sadece azalan toprak verimliliği ve kırsal yoksulluğun daha da artması kısır döngüsünü yaratmakla kalmıyor, sellerin artması ve iklim değışikliği (buna artık geniş ölçüde inanılıyor) yoluyla daha geniş çevre tahribatına neden oluyor. Aynı zamanda nüfus fazlası kentsel alanlara aktıkça 10 milyonun üzerinde muazzam yığılmalar (Mexico City, Kalküta, Cakarta ve Lagos gibi) oluşuyor, buralarda yeterli altyapı olmadığı için katlanılması giderek güçleşen hava, su ve toprak kirliliği ortaya çıkıyor.

Artan Kanunsuzluk, Devrim ve Ayrılma

Yayılan ekonomik, sosyal ve çevresel çürümenin Üçüncü Dünya ülkelerinde kanun ve düzenin giderek bozulmasına neden olmasında şaşılacak bir şey yoktur, tıpkı eski Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi. Hangi nedenin daha önemli olduğu ülkeden ülkeye değışir, ama AGÜ'lerin hepsinde önemli sebeplerden biri hükümetlerin kendilerinin yasalara saygı göstermemesi, yasaları açıkça ihlal eden zengin ve güçlü kişilerin genellikle cezalandırılmaması ve adli sistemdeki pervasızca tarafsızlık ihlalleridir. Sosyal mahrumiyetin artmasıyla birlikte, amacının en kırılgan toplulukları resmi baskıdan korumak olduğunu açıkça ilan eden benzeri devrimci hareketler ortaya çıkmıştır, bu direniş hareketleri de daha sonra, hükümet güçlerinin başvurduğu aynı acımasız yöntemlere başvurmaktadır. 1980 ve 1990'larda Latin Amerika ülkelerinde (özellikle Kolombiya, Peru ve Meksika'da durum buydu), yönetici sınıflara bağı olan ölüm mangaları ve uyuşturucu çetelerinin benzerleri isyancı örgütlerde de bulunuyordu.

Afrika'nın en azından altı ülkesinde koşullar iç savaşın patlamasına neden olacak ölçüde bozulmuştu; bunlardan üçünde –Somali, Sierra Leone ve Liberya– devlet aşağı yukarı ortadan kalkmıştı.⁷ Aynı zamanda giderek artan sayıda ülke, bölgesel ayrılıkçı hareketler karşısında kaldı; bu gruplar genellikle merkezi hükümetin performansından ve belli bölgesel ya da etnik gruplara fazlasıyla hizmet etmesinden hoşnutsuz olduklarını söylemekte-

dirler ve bu, Afrika'da olduğu kadar Asya'da da yaygın bir olgudur (sözgelimi Türkiye, Filipinler, Sri Lanka). Uluslararası toplumun bu çatışmaları, genelde Birleşmiş Milletler barış gücü kuvvetlerini kullanarak çözme gayretleri, tek geçim kaynağı elindeki Kalaşnikof tüfeği olan gerillaları silahsızlandırmak güç olduğu için sekteye uğramaktadır. Silah satıcılarının (esas olarak gelişmiş ülkelerdeki imalatçıların temsilcileri) her iki tarafa da silah satma çabaları, sorunu daha da karmaşık hale getirmektedir.

İç kaos ve ekonomik çürüme ikiz olgusunun, eğer engellenmezse, güvensizlik ve umutsuzluk spiraliyle kesişeceğini söylemeye gerek yoktur. Dahası, bunların etkileri genelde bu tehlide karşı zayıf olan komşu ülkelere de kolaylıkla yayılabilir. Bunun iyi bir örneği Afganistan'daki muazzam ve kontrolsüz kaçakçılık faaliyetleridir. Yıllarca süren iç savaşın sonucu olan bu faaliyetler öyle boyutlara ulaşmıştır ki komşu Pakistan'ın birçok verimli işletmesi kapanmak durumunda kalmış, bu da ülkenin zaten kırılğan olan ekonomik durumunu daha da kötüleştirmiştir.⁸

Mülteci Patlaması

Üçüncü Dünya'nın büyük bir bölümünü etkileyen sosyal ve ekonomik çöküşün bir diğer canlı göstergesi, 1980'lerin başlarından itibaren, daha iyi durumdaki bazı Üçüncü Dünya devletleri dahil, zengin ülkelerde daha iyi bir yaşam arayışıyla yoksul ülkelerdeki evlerini terk edenlerin sayısındaki hızlı artıştır. Bu sorunun boyutlarını ölçmek güçtür, göçün büyük bir kısmının yasadışı karakteri bunun sebeplerinden sadece biridir. Bununla birlikte Meksika sınırını geçerek ABD'ye girmek isteyen ve çoğu başarısız olan milyonlarca Latin Amerikalı, Kuzey Afrika'dan ve diğer yerlerden gelerek her yıl Avrupa Birliği'ne gelmek isteyerek teknelerle doluşan yüzbinlerce insan ve 1980'lerin başları ile sonları arasında sayıları on kat artan İngiltere'ye girmek isteyen insanlar, başka bir yerdeki yeni bir hayat için kendi ülkelerinde riske edecek pek bir şeyi kalmayan insanların sayısındaki patlamayı gösteriyor.

1980 başlarından beri, özellikle Afrika'da farklı bir olgu –açlık, savaş ve soykırım tehlikesinin yerlerinden ettiği mülteciler– hızla yükselmektedir. Resmi istatistiklere göre, bundan etkilenen insanların toplam sayısı

–eski komünist devletlerdeki iç ayaklanmalarda yerlerinden edilenler dahil– 1985’te 10 milyon civarındayken, 1995’te 26 milyona yükselmiştir.⁹ Bu zorunlu kitlesel göçlerin sosyal ve ekonomik çöküşün daha doğrudan yansımaları olduğu söylenebilir, bazıları (Angola, Afganistan ve Kamboçya’da-ki gibi) eski Soğuk Savaş çatışmalarından sarkmış olsa bile.

“REFORM”UN BAŞARISIZLIĞI

Üçüncü Dünya’daki felaketin bu açık kanıtları karşısında OECD ülkelerinin cevabı hareketsizlik ve aldatma oldu. Soğuk Savaş’ın bitişiyle birlikte kendi mali krizlerinin yarattığı baskılar Üçüncü Dünya’ya yardım için ayrılan kaynakların azalması eğilimini doğurdu, bunun kısmi bir nedeni de kaynakların bir kısmının eski Sovyet blokunun yeni taleplerini karşılamaya ayrılmasıydı.¹⁰ Aynı zamanda, uluslararası borç veren ülkeler topluluğu –Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu tarafından yönetilmekteydi– borçların yeni bir takvime bağlanması bedeli olarak, borçlu ülkelere sert ekonomik kemer sıkma programlarına tabi olması, ekonomideki düzenlemelerin büyük ölçüde kaldırılması için ısrar etti, bunların boyutları eski Sovyet blokuna uygulanan “şok tedavisi”ne benziyordu.

Ekonomik sorunları büyük ölçüde sorumsuz ve çürümüş oligarşilerin yanlış yönetiminden kaynaklanan ve 1970’lerde borçlarının, borç veren ülkelerin çıkarları doğrultusunda, hızla yükselmesinden de bu oligarşilerin sorumlu olduğu ülkelere, bu tür “yapısal uyumların” dayatılması sanayileşmiş dünyada bile geniş bir kesim tarafından mantıksız ve adaletsiz bulundu. Ne var ki bu politikanın muhaliflerinin birçoğu mevcut borçların silinmesi ve aynı yöneticilere ya da onların aynı ölçüde hovarda izleyicilerine yeni borçlar verilmesinden daha iyi bir alternatif sunamıyorlardı. Bu eleştirilenlerin bir kısmı daha başarılı gelişmekte olan ülkelerin –Güney Kore, Tayvan ve Singapur gibi (Asya Kaplanları denen ülkeler)– verdiği kanıtlara işaret ederek seçici devlet müdahalesi, sübvansiyon ve korumanın, standart yapısal uyum formülüne göre borçlu AG Ü’lerden istenen *laissez-faire* yaklaşımından daha etkili bir reçete olduğunu söylemekteydiler.¹¹ Bu eleştirilenlerin görüşleri 1990’ların ortalarında büyük ölçüde doğrulandı, o tarihte, neoklasik ortodoks politikaların IMF ve Dünya Bankası’ndaki büyük

papazları bile borç verenlerin reçetesinin işe yaramadığını gördüler. Afrika'da Dünya Bankası/IMF'nin kucakladığı ve 1980'lerde ele aldığı ilk ülkelerden olan Gana'da 1995'te, ilk "canlandırma" programının uygulanmaya başlanmasından on iki yıl sonra, yeni kemer sıkma kararlarına karşı düzenlenen protesto gösterilerinde hâlâ insanlar ölmektedir.

Yapısal uyumun başarısızlığının resmen kabul edildiğinin kanıtı Dünya Bankası'nın, ağır borçlu AGÜ'lerin hepsinin olmasa da çok büyük kısmının, yapısal uyumun gereklerini yerine getirdikleri takdirde borçlarını ödeyebilecekleri beklentisinden fiilen vazgeçmiş olmasıdır. Banka, sonunda 1996'da tek taraflı borç veren hükümetlere (Paris "klübü" tarafından temsil edilmektedirler), çok yoksul ülkelerin resmi borçlarının en azından yüzde 80'inden vazgeçmeleri için yalvarmaya başladı. Bankanın bu davranışının bir nedeni de bir başka beklentisinden vazgeçmek istemeyişiydi: Dünya Bankası'nın alacakları daima zamanında ödenir.

Bu geç kalmış gerçekliğin bir başka yönü de Bankanın, küçük ve yoksul AGÜ'lerin özellikle de Afrika'dakilerin, yönetimlerinin, borç verenler bütçelerine fon sağlamadıkları takdirde fiilen işlevsiz kalacaklarını giderek kabullenmesiydi. Dolayısıyla 1996'da, Sierra Leone'deki devlet sağlık yardımları programı (ve diğer Afrika ülkelerindeki benzer temel hizmetler) gibi hükümetin artık finanse edemediği programların borç verenler tarafından –yardım amaçlı sivil toplum kuruluşları dahil– finansmanının örgütlenmesi işini sessizce üstlendi. 1990'ların ortalarında bunu diğer borç verenler izledi, sözgelimi İngiltere Zambia'ya doğrudan bütçe desteği sağlamayı kabul etti, esas olarak eğitim ve sağlık bakanlıklarının maaşlarını ödemeyi üstlendi. Aslında benzer bir politika, Fransa tarafından, eski sömürgeleri "bağımsızlıklarını" kazandığından beri izlenmektedir, ama bunların ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları bulmak giderek güçleşmeye başlamıştır.

Bağımsızlık sonrası kalkınma modelinin borç verenler tarafından kabul edilen bir başka zayıflığı da Üçüncü Dünya'nın sorumsuz rejimlerinin sorumluluk sahibi olarak hareket etmelerini sağlama girişimlerinde ortaya çıktı: Bunlara verilen yardım paketlerine şartlar kondu –harcama indirimleri, hatta insan haklarına saygı gibi– ama işlemedi; çünkü bu yöntem, Zaire'nin dillere düşmüş eski başkanı Mobutu gibi diktatörlerin yar-

dım vermeme tehdidi yoluyla ya da yardım önerilerek bazı şeyleri yapmaya itilebileceğini varsayıyordu. Oysa bunların halkın ekonomik durumunu düzeltmek için politik ya da başka zorunlulukları da yoktu. Buna rağmen tekrarlanan deneyimler gösterdi ki, yardım edenler ile Üçüncü Dünya otokratları arasında bu türden patron-müşteri ilişkileri hem etkin olmamaktadır, hem de yolsuzluğa yol açmaktadır; çünkü bu diktatörler yardım koşullarına uyulmadığı için borç veren ülke desteği çekildiğinde bundan etkilenmemektedir, etkilenen yoksullaşan halk olmaktadır; çünkü halk eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerinin kalitesinin düşmesinden olumsuz yönde etkilenirken, önderler çocuklarını İngiltere'deki özel okullara veya tedavi için İsviçre'deki kliniklere gönderebilmektedir.

Bu gelişmelerin önemi sadece yapısal uyum yaklaşımının arkasındaki temel varsayımların sahte olduğunun resmen kabulüne yol açması değildir. Bu aynı zamanda imparatorluk sonrası düzenin teorik öncülünün de –eski sömürgelerin büyük bölümünün ekonomik bakımdan bağımsız devletler olarak kendi yağlarıyla kavrulabilecekleri– son tahlilde kabul edilebilir olmadığının görülmesi anlamına gelmektedir. Üçüncü Dünya'daki ve dışındaki birçoklarına sevimsiz gelecek, ama bu sonuç, 1980'lerin başlarında saygın Uluslararası Kalkınma İçin Brandt Komisyonu'nun gelişmiş dünyadan gelişmemiş dünyaya sürekli yardım transferi önerisiyle aynı çizgiye gelmektedir.¹²

Bütün bu artan kuşklara rağmen yerleşik “kalkınma” vizyonu ortadan kalkmamıştır. Aksine, sanayileşmiş dünyanın önderleri, AGÜ'lerin doğru politikaları izlemeleri halinde ulaşabilecekleri kalkınmış ülke statüsünü vaat etmeye hâlâ çok istekli görünüyorlar. Ama bu vizyonu geliştirme çabaları giderek çaresizliğin sillesini yiyor.

Dolayısıyla 1970'lerin sonlarından bu yana kalıcı hızlı büyümelerini borçlu oldukları müdahaleci ekonomi politikaları uluslararası borç veren ülke temsilcilerinin savunduklarının zıddı bile olsa, dinamik olduğu varsayılan Doğu Asya'nın “Kaplan” ekonomilerinin ve Çin örneğinin reklamını yapmak için durumları abartılmaktadır. Üstelik, bu ülkeler küreselleşme trendini kendi lehlerine kullanmayı başarıırken esas olarak ucuz emeğin sömürüsüne ve ithal sermaye ve teknolojiye dayandılar. (Bu sermaye ve teknolojinin bü-

yük kısmı kendi ülkelerindeki daha yüksek maliyetlerden kaçan Japon ve Batı şirketlerinden geldi). Bu nedenlerle Kore ve Tayland ekonomilerinin 1995'ten bu yana OECD piyasalarındaki durgunluk karşısında gerilemelerinin gösterdiği gibi, söz konusu ülkelerin başarısının kalıcılığı şüphelidir,

1980'lerden bu yana sanayileşmiş dünyanın Üçüncü Dünya'ya yaklaşımını en iyi gösteren olay, dünyayı Meksika'nın tamamıyla kalkınmış bir ekonomi olduğuna ikna etme çabalarıdır. Bu çaba ABD'den esinlenmektedir. Meksika, OECD'ye (sanayileşmiş ülkelerin kulübü) ve yeni kurulan Kuzey Amerika serbest ticaret bölgesine (NAFTA) ABD ve Kanada ile teorik olarak eşit ortak sıfatıyla alınmıştır. Bunun gerekçesi ülkenin 1988'den itibaren sözde mucizevi dönüşümüydü. Ülke ekonomisi Başkan Carlos Salinas (ABD eğitilmiş bir iktisatçı) önderliğinde, daha önce istikrar-sız, borç yükü yüksek, devletin egemen olduğu bir durumda iken, düzenlemelerin kaldırıldığı, piyasa yönelimli, parası az çok sağlam bir ekonomi olmuştu. Ne var ki bu mitin arkasındaki gerçek kısa sürede ortaya çıktı. 1994 sonunda, tam da Meksika'nın OECD üyeliğine kabul edildiği yılda, Meksika pezosu döviz piyasalarında aniden yarı yarıya değer kaybetti, çünkü yatırımcıların hükümetin iyice artan ödemeler dengesi açığı karşısında hükümetin paranın değerini korumak istediğine veya bunu yapabileceğine güveni kalmamıştı. Tam bir parasal çöküşten kısır bir kredi daralması ve uluslararası kurtarma operasyonunun birlikte uygulanmasıyla kaçınılabildi, ama bunlardan birincisi öyle şiddetli bir bankacılık krizine neden oldu ki, hükümet özelleştirilen yerli bankaların çoğunun kontrolünü üstlenmek zorunda kaldı, ikincisi ise ABD hazinesi ile IMF tarafından yönetildi ve Meksika'ya 50 milyar dolar (OECD'nin tüm Üçüncü Dünya'ya yaptığı yıllık normal yardım transferine eşit) destekleme kredisi sağlandı.

Daha sonra –adaletten kaçarak yurtdışına giden Başkan Salinas'ın açıklamasına göre– özelleştirme ve liberalleşme sürecinde geniş banka yolsuzlukları ve resmi usulsüzlükler yapıldığı, en üst düzeyde şiddete dayalı suç işlendiği ve dolandırıcılık yapıldığı anlaşıldı. Aynı zamanda ülkenin mahrumiyetin arttığı bölgelerinde iç kavgalar çoğaldı. Mahrumiyetin artması ise önce liberalleşme sürecinin, sonra da mali çöküşü izleyen aşırı kemer sıkma tedbirlerinin sonucuydu. Kısacası, maske düştüğünde Mek-

sika'nın –göstermelik temsili kuruluşlar vardı, ama yaklaşık yetmiş yıl fiilen tek parti devletiydi– Üçüncü Dünya ülkelerinde geleneksel olarak görülen sorumsuz hükümetler ve ekonomik ve sosyal istikrarsızlık aşamasından çıkarak ilerlediğine dair pek bir belirti yoktu.

Bu deneyimin başarısızlığı sadece *laissez-faire*'ci neoklasik modele dayalı hızlı büyüme yoluyla Üçüncü Dünya'nın kalkınacağı vizyonunu pazarlamak isteyenlere yönelik bir ok olmakla kalmadı. Giderek her şeyi göze alarak, artan sermaye fazlası dağlarına çıkış kanalları arayan ve “Yükselen” piyasaların iyi getiri vaat eden yatırım fırsatları sunduğu inancını devamlı beslemeye çalışan mali kurumları ciddi bir sıkıntıya da soktu. Bu başarısızlık muhtemelen, kendi mali zayıflıkları nedeniyle doldurmakta giderek zorlandıkları açıkları kapatmaları için küresel özel yatırım kurumlarını ve uluslararası şirketleri ikna etmeye çalışan OECD hükümetlerinin bu umutlarını da boşa çıkarmıştır.

Ne var ki uluslararası büyük iş çevrelerinin ve onların siyasal temsilcilerinin halihazırda durumu kendi istedikleri gibi algılamasına o kadar şiddetle ihtiyacı vardı ki, Meksika bozgunundan gerekli dersleri çıkardıklarına dair bir işaret yoktu –Rusya'daki şok tedavisinin aynı ölçüde çarpıcı başarısızlığında da aynısı olmuştu. Nitekim, Çin'in yirmi yıl içinde dünyanın en büyük ekonomisi haline geleceği gibi –halen ABD'nin brüt milli gelirinin onda birinden azına sahip olsa bile– gelişmekte olan ülkelerin potansiyelleri hakkında fanteziler üretmeye devam etmektedirler.

ORTAK TEHDİT

Eski komünist ülkelerle, Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşanan ekonomik felaket ve sanayileşmiş dünyanın buna cevabı konusundaki incelememiz, küresel ekonomik yapının hastalıklardan kaçınma bakımından zayıflığını görmemize yararlıdır: Giderek büyüyen ve gereksizleşen sermaye kitlesinin doymak bilmez kâr talebini acımasızca bütün diğer taleplerin önüne koymak. Bununla birlikte, daha önce belirtildiği gibi, bu sürdürülemez yükü sürdürme çabalarının neden olduğu insanlık felaketlerini onarma ihtiyacı kendini giderek daha fazla dayatmaktadır. Dolayısıyla cevaplanması gereken soru, bu durumun içinden çıkabilmek için çatışan taleplerin uzlaştırılmasına imkân veren makul bir yol olup olmadığıdır.

BİR MEŞRUIYET KRİZİ

Son zamanların kapitalizminin evrimini konu alan analizimiz boyunca yaygın yolsuzluğa, dolandırıcılığa, örgütlü suça ve gücün kötüye kullanımına (hem şirket hem de devlet düzeyinde) sık sık değinmek zorunda kaldık, bunların 1970'lerden bu yana dünya ekonomisinin değişim kalıbı üzerinde oldukça önemli etkileri olduğunu gördük. Bu olguların kapitalist ekonomilerde (ve kapitalist olmayanlarda) her zaman görüldüğü kuşkusuz doğrudur, ama bunların son yıllarda sistemin kendisinin devamına ve sisteme siyasal desteğin devamına bir tehdit oluşturacak kadar arttığına inanmak için sebepler vardır. Tehlike çanlarını çaldıran bu trendin en belirgin sebeplerinden biri demokratik olduğu söylenen hükümetlerin gücü azalırken büyük özel şirketlerin denetimsiz gücündeki artıştır. Yeni sağın ideologları için bu kutlanacak bir şey olabilir, ama siyaset ve iş dünyasının önde gelenlerinin kendilerinin bile sistemin meşruluğunu sorgulamaya başladıklarına dair işaretler var. Dahası, derinleşen ekonomik krizi çözmek için yapılan *laissez-faire* uygulamasının başarısızlığı bu rahatsızlık duygusunu kaçınılmaz olarak kuvvetlendirmektedir.

Dolayısıyla, bu eğilimlerin arkasında nelerin yattığının ve ortaya çıkan tepkilerin daha ayrıntılı bir analizi, küresel kapitalist sistemin daha uzun dönemde nereye gideceğini anlamamız için kritik bir önem taşıyor.

KANUNSUZLUĞUN YAYILMASI

Ekonomik suç istatistikleri, tahmin edebileceğiniz gibi, ya yetersizdir ya da tamamıyla eksiktir. O nedenle bunlara ilişkin kanıtlar büyük ölçüde izlenimlere, esas olarak da medyada bu konuya ilişkin haber sayısındaki artışa dayalıdır.' Bunların arttığını düşünmemiz çok normaldir, çünkü bu tür suç faaliyetlerinin önündeki engeller giderek kaldırılmış, hatta bunlar özendirilmiştir.

Bir açıdan 1980'lerin başlarından itibaren dolandırıcılıktaki artış, mülkiyete karşı işlenen hırsızlık ve silahlı haydutluk gibi diğer suçlarla aynı nedenlere bağlanabilir: yani, kronik ekonomik durgunluk, azalan iş imkânları ve birçok meslekte reel gelirlerin azalması (özellikle ABD'de) şerefli bir hayat yaşamayı güçleştirebilir. Bununla birlikte, bu etkilerin yanı sıra vergi kaçırma ve ticari dolandırıcılıktaki artış mali varlık piyasalarındaki gerilimlerden ve düzenlemeleri kaldırma kararlarından da türemektedir.

Önceki bölümlerde, kârların yükseltilmesi yönünde giderek yoğunlaşan baskıların yaratıcı muhasebecilik ve finansal manipülasyona başvurulmasına neden olduğunu gördük, çünkü bunlar şirketlerin mali durumunu yasal çerçevede kalarak olduğundan iyi göstermenin yollarını sağlıyordu. Bir ölçüde bunlar, hissedarların fonlarının getiri oranını yükseltmek için –ne yazık ki bunu yapmanın giderek güçleştiği bir ortamda– normal piyasa baskılarının ifadeleri olarak görülebilir. Ekonomik suçlar hiç şüphesiz, aynı zamanda, potansiyel yatırım kanallarının çoğunun spekülatif olduğu büyük sermaye fazlasını yaratan beklenmedik koşulların da ürünüydü. Şimdilerde geniş ölçüde kabul edildiği gibi, bu ortamda, mali kurumlar, başkalarının parasıyla kumar oynayarak muazzam kısa vadeli kârlar elde edenlere inanılmaz ölçülerde özendiriciler sunuyorlardı. Bu durumda piyasaları manipüle etmek –ya da sadece hesapları tahrif etmek– karşı konulmaz derecede cazip oluyordu.² Asıl rahatsız edici gerçek ise, mali merkezlerin kendi ulusal yetkilileri tarafından, fazla soru sormadan iş yapmak için rekabete özendirilmeleriydi.

Yolsuzluk

Dokuzuncu ve Onuncu Bölümlerde belirtildiği gibi, yolsuzluk eski Sovyetler Birliği'nin ve Üçüncü Dünya'nın siyasal ve ekonomik sistemlerinin işleyişinde merkezi bir mekanizma haline geldi. Son zamanlara kadar bu olgu Batı'nın resmi çevrelerinde büyük ölçüde göz önüne alınmadı, geri, sanayi öncesi toplumlardan modern gelişmiş ekonomilere geçişin –ya da eski komünist devletler söz konusu olduğunda bürokratik diktatörlük-

lerden piyasa yönelimli demokrasiye geçişin– kaçınılmaz bir belirtisi olarak görüldü. Hatta bu ülkelerde devlet görevlilerinin rüşvet almalarına, liberal ekonomik bir ortamda piyasa güçlerinin nasıl işlediğini anlamalarının bir işareti olarak bakılabileceğini söyleyenler oldu.³

Ne var ki 1990’larda bu kayıtsızlık önde gelen uluslararası çevrelerin önemli bölümünde yerini giderek artan bir alarm durumuna bıraktı. Bunun nedeni kısmen rüşvetin neden olduğu ekonomik maliyet ve sapmaların, gelişmekte olan dünyanın önemli bir kısmında taşınamaz yükler yarattığının geç de olsa anlaşılmasıdır. Bu durum hızlı ekonomik büyümeyi sağlayabilmiş (en azından 1997’ye kadar), ama rüşvetin çok olduğu ülkelerde (esas olarak Doğu Asya) bile siyasal laçkalığa neden olmuştu. Bu, Dünya Bankası gibi kalkınma kuruluşlarının özel ilgi konusu haline geldi, çünkü geri ödenmeyen borçlarındaki yükselmeyi engellemek istiyorlardı ve bunların çoğu rüşvet anlaşmalarının sonucuydu. Bu anlaşmaların tarafları genellikle gelişmiş ülkelerin donanım arz eden firmaları veya danışmanları ile borcu alan ülkenin resmi görevlileriydi (borç veren kurumun kendi görevlilerinin işe karıştığı da oluyordu).

Aynı dönemde özel sektör organları da, Üçüncü Dünya ülkelerinde ihale kazanabilmek, hatta ihaleye girebilmek için giderek artan rüşvetler ödemek zorunda kalmayı artık katlanılmaz bulmaya başlamışlardı –rüşvet, maliyetleri artırmakla kalmıyor, bu tür ülkelere iş alıp alamayacaklarını da büyük ölçüde öngörülemeyen hale getiriyordu. Neticede 1993’te, dünya çapında bir baskı grubu oluşturuldu –Uluslararası Şeffaflık– bu grubun amacı rüşvetle mücadele etmek ve OECD tarafından üye ülke hükümetlerine “uluslararası iş muamelelerinde yasa dışı ödemeleri önlemek” için atmaları gereken adımlar konusunda tavsiyelerde bulunmaktır (1994). Bu tür baskı gruplarının açığa çıkardığı bir olgu da birçok ülkede (özellikle Kıta Avrupası’nda) ulusal şirketlerin yabancı hükümetlere ihale almak için ödedikleri rüşvetlerin kendi yetkilileri tarafından vergiden düşülebilir ödemeler olarak ele alındığıdır –oyun bu kendi hükümetlerine verilse, alan yetkililer için suç oluşturmaz.⁴ Bilinen nedenlerle yolsuzluk miktarını gösteren istatistikler yoktur, ama bu bilgilerden, yolsuzluğun son yıllarda önemli ölçüde arttığı sonucunu çıkarabiliriz.

Yolsuzluk yapan işadamları ve politikacıların büyük ölçüde kendi memleketlerinde böyle yapmaları halinde cezalandırılmaları yönündeki hareketlerden de aynı sonucu çıkarabiliriz. Bunun en çarpıcı örneği İtalya'da başını hâkimlerle savcıların çektiği ve halkın büyük desteğini alan 1990'ların başlarındaki *mani pulite* (temiz eller) kampanyasıdır. Bu kampanyanın sonunda birçok üst düzey politikacı ve işadamı mahkûm oldu, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ulusal düzeyde fiilen tekel gücüne sahip olan iki siyasal parti (Hristiyan Demokratlar ve Sosyalistler) çöktü. Bunun kadar geniş sonuçları olmasa da benzer temizlikler 1990'ların başlarında Japonya, Fransa ve Belçika'da da yapıldı. Hatta, ulusal düzeyde politika yapanların ve memurların genelde yolsuzluk yapmayacağı şeklindeki safça varsayımın uzun süredir egemen olduğu İngiltere'de bile özellikle, parlamento üyelerinin şirketlere ve diğer çıkar gruplarına sunduğu "danışmanlık" hizmetlerinde, oldukça fazla kötüye kullanma olayı gün ışığına çıktı.

Yukarıda, bu tür yolsuzluklara karşı büyüyen tepkilerin muhtemelen, bunların kapsamının iyice genişlemesinin ve artık kontrol edilemez hale geldiğine yönelik inancın bir yansıması olduğu ileri sürülmüştü. Öte yandan, en azından bazı ülkelerde bu tür uygulamalara gösterilen hoşgörü-süzlük, mali zorluğun arttığı durumlarda bunların devlet hazinesine verdiği zararın artık geçmişteki gibi hoşgörülelemeyeceğinin, yani böyle bir geliş-şekliğe ancak resesyon dışında ve mali iflas tehdidi azaldığında tahammül edilebileceğinin, ağır bir şekilde farkına varılmasına da bağlanabilir.

Böyle bir yorum, bu gelişmelerin, son dönem kapitalizminin temeli olan "korporatist" ahlakın teşhiri ve kolektif reddine yönelik bir sürecin başlangıcı olup olmadığı sorusuna yol açabilir. Öncelikli olarak Keynesçi ekonomik yönetim ilkelerinde ifadesini bulan bu felsefenin özü, "genel denge"nin sürmesi için gerekli görüldüğünde özel teşebbüsü (seçerek veya değil) beslemek ve sübvansiyonlar sağlamak için devlet gücünün ve kamu parasının kullanılmasının meşru olduğuydu. İktisatçılar tarafından "ahlaki çöküntü" tanımı, genellikle, bu çalışmada olduğu gibi, devlet tarafından son başvuru mercii olduğu taahhüt edilmiş bankaların yönetimi açısından bu yaklaşımın tehlikelerini anlatmak için kullanılmaktadır (bkz. Beşinci Bölüm). Bununla birlikte, hükümetlerin özel işletmeleri belli yatırımları üstlenmeye, iş yarat-

maya veya kamu çıkarı için gerekli görülen her ne ise onu yapmaya özendirmek için sundukları tüm desteklerin sonuçları için de kullanılabilir.

Yolsuzluğun son zamanlarda ki artışından yeni liberal sağ, ne kadar endişelidir, bilmiyoruz, yolsuzlukların esas olarak vergi mükelleflerinin parasının ve iktidarın, bürokratik devletin ellerinde aşırı yoğunlaşmasının belirtisi olduğu açıklamasına itibar ediyorlar. Aynı düşünce çizgisi 1980'lerin başlarından itibaren devlet gücünün önemli ölçüde azaldığını iddia ettiğinden, bu görüş biraz şaşırtıcı. Büyük şirket (özellikle de büyük otomobil üreticilerinin) yöneticilerinin şirket sırları veya sipariş karşılığında rüşvet aldıkları veya verdikleri belgelendiğinden ve özel sektörde rüşvetle ilgili raporlar giderek artmakta olduğundan, bu görüşü sürdürmek güç.

Sol eğilimli düşünce ise, aksine, "yeni yolsuzluğun" daha ziyade sormusuz özel sektör kuruluşlarının devlet süreçleri üzerindeki etkisinin artmış olmasının sonucu olduğunu iddia ediyor. Özel sektörün servetinin borç yükü altındaki devletlere kıyasla büyük ölçüde arttığını, sağın savunduğu "liberalleşme"nin kendisinin özel sektörün rüşvet alıp verme gücünü artırdığını söylüyorlar. Bu olgu ekonomide düzenlemelerin geniş ölçüde kaldırılması ve özel sektörün devlet faaliyetlerine daha fazla girmesinin özendirilmesiyle gerçekten aynı zamana denk düştüyse, daha makul bir açıklama olduğu tartışma götürmez.

Yine de bunun yanlış bir ikilem olduğu ileri sürülebilir, çünkü yolsuzlukların kamu görevlilerince mi yoksa işadamlarınca mı başlatıldığını sormak fazla anlamlı olmayabilir, aslında bunlar aynı madalyonun iki yüzüdürler. Devleti ve kaynaklarını kimseye ait saymamak –ve dolayısıyla esas olarak adil bir oyun saymak– herkese ait ve dolayısıyla her bireyin sorumluluğunda olduğunu ileri sürmekten daha normal bir eğilimdir. Sorumlu hükümet veya kamu hizmeti geleneğinin olmadığı ya da çok az olduğu ülkeler için anlaşılır olan bu tavır, devletin kötülenmesi ve bireycilik ideolojisinin hâkim olmasıyla birleştiği ülkelerde muhtemelen daha da kuvvetlenir. Aynı zamanda, ekonomik kemer sıkma ve güvensizlik belli kesimlerin ve şirketlerin çıkarlarının, oyunu kurallarına göre oynayarak doyurulmasını güçleştirdikçe, yolsuzluğu bunu sağlayacak bir sağmal inek olarak görme eğilimi de artar.

20. yüzyıl sonlarında “örgütlü suç” terimini tanımlamanın giderek güçleşmesi, olayın ne kadar yaygın ve önemli hale geldiğini gösteriyor. Bu terim çoğu insana isteklerini dayatmak için şiddet ve korkuyu kullanarak kumar, kadın ticareti, uyuşturucu ve diğer benzer faaliyetlerden elde edilen kârlara dayalı suç imparatorluklarını sürdüren Sicilya mafyasını veya New York ya da Chicago gangsterlerini (geleneksel Hollywood filmlerinde gördüğümüz) hatırlatıyor. Bu imaj örgütlü suç faaliyetlerinin büyük kısmı için hâlâ geçerli –özellikle uyuşturucuda– ama böyle bakıldığında aşırı derecede basitleştirilmiş oluyor; çünkü kürsel ekonominin, özellikle de mali piyasaların evrimi, örgütlü suç parasının –1996 itibarıyla dünya toplamı olarak 1000 milyar dolardan az olmadığı tahmin ediliyor– ‘sermaye ve varlık sermayesine dönüştürülmesini kolaylaştırmıştır ve bu sıradan gözlemcilere, hatta piyasa düzenleme uzmanlarına bile Wall Street veya Londra’nın en saygıdeğer bankacılık kurumları kadar saygın görünüyor.

Örgütlü suç faaliyetlerinin önemli bir kısmının bu şekilde “yasallaştırılması” doğal olarak beraberinde suçluların kendilerinin de belli bir şekilde temizlenmesini getiriyor. Yani, geleneksel faaliyetlerinden elde ettikleri büyük kârların görünüşte olağan yatırım işine dönüştürülmesi, bunların amaçlarına ulaşmak için makineli tüfek yerine çek defterlerini, katiller yerine hukukçu, muhasebeci ve diğer uzmanları kullanmasını mümkün kılıyor.⁶ Uluslararası mali piyasalarda düzenlemelerin kaldırılması ve hamiline yazma usulünün sürmesi bunların işini büyük ölçüde kolaylaştırıyor. Aynı zamanda, bunların muazzam birikmiş servetlerini yasal olarak kurulmuş şirketleri kontrol ve alt üst etmek için kullanma kapasiteleri, piyasalarda kaçınılmaz olarak sapmalara neden oluyor, ama bunun boyutlarını belgelemek doğal olarak güç. Nitekim, daha önce de belirtildiği gibi, 1980’lerin sonlarında tasarruf ve ödünç kurumlarının ABD vergi mükelleflerine 100 milyar dolara mal olan hileli iflasında örgütlü suçun rolü olduğuna dair kuvvetli şüpheler vardır –ele geçirilmek istenen şirketlerin bilançolarında sarsıcı sapmalara neden olan “şantaj” faaliyetlerinden de şüphelenilmektedir (bu çoğu zaman yasallaşmış dolandırıcılık anlamına gelmektedir).

Giderek daha fazla liberalleşme ortamında –yasaların takip edilmesi ve icrasında resmi görevlilerin daha zayıf davranması ve kamu fonlarının özel ticari çıkarların desteklenmesinde kullanılmasının meşrulaşmasının (artmasa bile) sürmesiyle birlikte– sadece “beyaz yakalı” örgütlü suçun artması beklenebilirdi. Bu durumda, bunun gerçek girişimciliği büyük ölçüde tahrip etme noktasına gelmeden önce daha ne kadar hoş görülebileceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Suça dayalı “yeraltı” dünyasının varlığı tabii ki tarih boyunca hemen hemen her toplumda var olmuştur ve hiçbir zaman tamamen yok edilemeyecek bir olgu olduğu düşünülebilir. O nedenle, etkisi ekonomik faaliyetin çok küçük bir alanıyla sınırlı kalmak kaydıyla istikrarlı bir toplumla bağdaşabilir. Ama, yasal şirketleri ve yasal otoriteyi en üst düzeyde sarsacak güce ulaşırsa açıktır ki sosyal, ekonomik ve sonunda siyasal istikrara bir tehdit haline gelir, yasalara saygılı devlet görevlilerini, işadamları ve kadınlarını, toplum önderlerini ve diğerlerini etkin bir şekilde faaliyet göstermekten caydırmaya başlar –hatta onları, daha istikrarlı başka bir yere gitme fırsatını bulduklarında bu fırsatı değerlendirmeye iter.

Eski Sovyetler Birliği’nin hemen hemen her ülkesinde ve Üçüncü Dünya ülkelerinin muhtemelen çoğunda şimdiki durum kuşkusuz budur. Bununla birlikte Üçüncü Dünya ülkelerinde yasal iş çevrelerinin yerleşik çıkarları, muhtemelen örgütlü suçun veya daima yasaları çiğneyebilecek konumda olan daha gelensel seçkinlerin gücünü dengeleyecek kadar kuvvetli asla olmamıştır; çünkü bunların çoğunda, geleneğe dayalı kişisel bağların egemen olduğu bir ölçüde feodal yapılar yasal sözleşmeler veya suç kodlarından hâlâ daha baskındır. Bu gözlemin ışığında İngiltere ve ABD gibi sanayileşmiş ülkelerin ekonomik ağlarına büyük girişler döşeyen örgütlü suçun yaptıklarının uzantılarını ele almak ilginç olmaktadır, çünkü bu ülkelerin son 300 yıldaki büyük başarısı büyük ölçüde feodal değerlerin reddine ve yerini az ya da çok tarafsız yargı sisteminin yürüttüğü yasa düzeninin almasına bağlıdır. O nedenle sanayileşmiş dünyanın “burjuva” uluslarının bu geleneğindeki bir aşınma, tarihsel perspektifleri açısından bakıldığında geriye doğru büyük bir adım anlamına gelecektir.

Önceki bölümlerde birçok kereler belirtildiği gibi, 1970'lerin ortalarından beri sürmekte olan kronik ekonomik durgunluğa verilen resmi cevabın hâkim unsuru düzenlemelerin kaldırılmasıdır. Öncesinde olmasa bile 1980'lerin sonlarından itibaren, bunun, savunucularının öngördükleri şekilde ekonomik canlanmayı motive etmediği artık kaçılmayacak ölçüde açıktır, ama girişim özgürlüğünün önündeki sınırların maksimum düzeyde gevşetilmesi yanlısı resmi konsensüs değişmeden kalmıştır. Gerçekten de buna karşı koymaya kalkışacak bir devletin cezasının üretimin ve yatırımın kuruması ve parasının değerini kaybetmesi olacağı yorumcular, politikacılar ve iş çevrelerinde artık genel kabul görmektedir.

Öte yandan kısıtlamaların böyle geniş ölçüde gevşetilmesinin şirketlerin ve kişilerin kamu çıkarı aleyhine hareket etmelerini (fiilen yasa dışı olmasa bile) veya yasaları ihlal ettiklerinde teftiş ya da kontrolden kaçabilmelerini kolaylaştırdığı tartışma götürmez. Hiç kuşkusuz, devlet yetkililerinin suçu en çok özendirdikleri karar, hesap sahiplerinin gizlilik ve isimlerinin saklanmasıyla tam olarak yararlandıkları kıyı ötesi mali merkezlerin (OFC'ler) çoğalmasını özendirmeleridir. Bunun arkasındaki başlıca faktörleri zaten görmüştük (bkz. Altıncı Bölüm). Toplu halde davranarak bunu önleyebilecekleri halde buna göz yuman OECD hükümetlerinin –kıyı ötesi mali merkezler olmazsa önemli bir ekonomik temelden yoksun kalacak bölgelerde kalkınmaya destek olmaları için yapılan baskılara bir yanıt olarak değil– kendi şirketleri ve vatandaşları üzerindeki düzenleyici kontrolü bilinçli olarak zayıflatmak amacıyla uyguladıkları bu politikaya daha nereye kadar devam edeceklerini kestirmek pek mümkün gözüküyor. Açık olan, dolandırıcılık, yolsuzluk, vergi kaçırma ve diğer suç faaliyetlerini yapanların izlerini kaybetmelerine büyük ölçüde yardımcı olduklarıdır.

Bu artan anarşinin en açık semptomu artık bilinen bir faaliyet olan para aklamadır. Burada suç işleyerek elde edilen (doğal olarak dolandırıcılık, yolsuzluk ve vergi kaçırma yoluyla edinilen muazzam, ama miktarı bilinmeyen) paralar –bankalar aracılığıyla– daha sonra “normal” yatırım

amaçlarıyla kullanılabilen mali varlıklara dönüştürülmektedir. Hiç kuşkusuz bankalar bu para aklama işlemlerini büyük ölçüde sınırlandırabilecek ve şüpheli işlemleri yetkililere haber vererek suçluları adalete teslim edebilecek konumdadırlar ve hükümetlerle, yasal organlar sürekli olarak onları böyle yapmaya çağırmaktadırlar. Ama aynı hükümetlerin uluslararası rekabet için düzenlemelerin kaldırılmasını savunmaları, durumu komik hale getiriyor, çünkü bankerler yetkililere suçluları yakalama konusunda yardım ederek saygınlık kazanmaları durumunda, elde edecekleri trilyonlarca dolarlık işi kaçıracaklarının fazlasıyla farkındalar. Rusya gibi suç örgütlerinin banka kurmalarına fiilen izin verilen ülkelerde bu farkında olma durumu, haliyle en üst düzeye çıkmış olur.

Yetkililerin bu gelişmeler karşısında içine düştükleri ikili ruh hali çarpıcıdır –bu en çok da ABD’de böyledir. ABD hükümeti bir yandan, özellikle kıyı ötesi (*off shore*) mali merkezlere izin veren diğer hükümetleri, suç örgütlerinin (özellikle uyuşturucu trafiği ile ilişkisinden şüphe edilenlerin) ve “uluslararası teröristlerin” para aklamalarını önlemek için sert önlemler almaları için sürekli uyarmaktadır. Ama aynı zamanda, CIA’nın Orta Amerika’da ve başka yerlerde kendi gizli faaliyetlerini kolaylaştırmak için bu kıyı ötesi merkezleri kullandığı da belgelenmiş durumdadır.⁷ Önde gelen OECD hükümetleri, bu merkezlerin varlığının kendi otoritelerine yönelttiği açık bir tehdit karşısındadır –devletin kendisinin çözülmesi bir yana– ve şimdi bu hükümetlerin kendilerine OFC’lerden en çok yararlanan suç örgütlerinin önemli ölçüde sızmış olabileceğinden söz edilmektedir.

ABD yetkililerinin, özel işletmelerin yasa dışı veya antisosyal faaliyetlerini önleme konusunda ne yapacaklarını bilemez halleri kendini birçok eyalette 1970’lerden beri yapılmakta olan şirket yasalarındaki değişikliklerde de gösteriyor. Bu yasaların birçoğu ile şirket yöneticilerinin sınırlı sorumlulukları genişletilerek zarar verici kişisel faaliyetlerden büyük ölçüde bağışık olmaları sağlandı –bazı eyaletlerde yönetimin dikkatsiz bir eyleminin maliyeti, sonuçtaki mahkeme masrafları dahil, hissedarların fonlarından ödenmeye başladı. Bu davranışlarının nedenlerinden biri, şirketleri kendi eyaletlerine çekmek için düzenlemeleri kaldırma rekabetine girmeleri –elli eyaletin en küçüklerinden biri olan Delaware diğer eyaletlere kıyasla çok da-

ha fazla sayıda şirketin yönetim merkezidir– diğer de şirketlerin yaptıkları hibelerin siyaset üzerindeki büyük etkisidir.⁸

SORUMLULUĞUN AZALMASI

Şirketler ve kişiler için suç işleyerek ekonomiyi gidişatından saptırarak kolaylaştırırken, yasalara saygılı olanlar için, özel ya da kamusal organları suiistimallerden sorumlu tutmaları –ya da maruz kalabilecekleri yanlışlar karşısında tazminat elde etmeleri veya hükümetleri kamu adına yapılan istismarlardan sorumlu tutmaları– zorlaşmıştır.

Şirket Yönetişimi

OECD ülkelerinde 1980’lerin başlarından itibaren, büyük mali kanunsuzlukların sayısındaki çarpıcı artış (ki birçoğu iyi tanınmış şirketleri ve işadamlarını da içeriyordu) kamuoyunun büyük özel şirketlerin yönetim biçimi hakkında endişe duymaya başlamasının ve sorumluluk alanlarının genişletilmesi gerekip gerekmediğini tartışmaya başlamasının arkasındaki önemli faktörlerden biridir. Bu endişelerin diğer sebepleri şirketlerin artan gücünün, aşırı gayretkeşlikle kısa dönem kâr peşinde koşma, yöneticilerin kişisel hırsları veya yetersizlikleri nedeniyle, kamu çıkarına zarar verebileceğinin algılanmasıdır. Bu durum kendini genel olarak işgücü hacminin büyük ölçüde “daraltılması”, çevre felaketleri (kimyasal tesislerde patlamalar veya tankerlerden denize petrol yayılması gibi) ve özellikle ABD’de üst düzey yöneticilere (özellikle düşük maaşlı ve ücretli çalışanların büyük bir kısmına, aylıklarının fiilen daha da düşürülmesi olmasa bile dondurulmasının dayatıldığı yerlerde) aşırı ödül paketlerinin sunulmasında göstermektedir.

Daha genel olarak, düzenin ileri gelenlerinin önemli üyeleri arasında bile, büyük şirketlerin modern Batı toplumlarında muazzam güç biriktirdikleri giderek kabul görmektedir. Bunu hükümet politikaları üzerindeki büyük etkileriyle –genellikle demokratik süreci açıkça alt üst ederek– ve faaliyetlerinin özellikle yerel toplulukların, hatta ülke bütününe ekonomik geleceği üzerindeki muazzam etkileri yoluyla yapabilmektedirler. Şirket yönetişiminin gelişmesinin ABD’deki önde gelen savunucularından birinin sözleriyle, “ABD şirketi karşı konulamayacak ölçüde güçlüdür ve kimseye

karşı sorumlu değildir.”⁹ Bununla birlikte, iş ve politika çevrelerinde bu konu etrafındaki tartışmanın büyük kısmı, işletmenin sahibi olan şirket hissedarlarına karşı şirketin daha sorumlu kılınmasının yollarının neler olabileceği üzerinedir. Oysa bu insanların fikirleri, fiilen gücü elinde tutan üst düzey yöneticiler tarafından, diğer yöneticiler göz yumsun veya yummasın, sürekli olarak göz ardı edilmekte veya manipüle edilmektedir. Hissedarların gücünün artırılmasının kısa dönemli kâr amacının daha da yoğunlaşmasına neden olabileceği, dolayısıyla şirketlerin halkın çıkarı açısından daha da antisosyal biçimde yönetilmesine yol açabileceği üzerinde pek durulmamaktadır.

Sistem yanlısı yorumcularının veya siyasal partilerinin henüz düşünmedikleri, şirketlerin kamu çıkarını hesaba katmaları yönünde gerçek fiili baskının düzenleme yasalarında değişiklik yaparak sağlanabileceği ihtimalidir. Bunu görememelerinin basit, daha doğrusu açık bir sebebi vardır. Bu da özel şirketleri halkın çıkarına tabi kılacak mekanizmalar kurmanın, merkezi ilke olan mülkiyet haklarının altını oymadan mümkün olmamasıdır. Düzenin ileri gelenleri bu konudan kaçınmaya çalışırken, “şirket sorumluluğu”, hatta “güven”i yeniden oluşturmanın ulusal ekonomik durum bakımından önemi üzerine tumturaklı sözler söylüyorlar. Bu tür fikirlerin en çok tartışılanlarından biri şirketler yönetilirken kilit kararların alınmasında *stakeholder*’ların* çıkarlarının dengelenmesi yaklaşımıdır.¹⁰

Şirket kontrolünün yapısında nihai yetkili hissedarlar ya da onların temsilcisi olarak hareket eden yönetim kuruludur (standart şirketler yasasına paralel olarak) ve yukarıdaki formülasyonların hiçbirini bunu değiştirmek bakımından makul bir temel sunmamaktadır. Nitekim ABD’de *stakeholder* ilkesinin uygulaması –38 eyalette (şirket yönetimlerinin kararlarını alırken hissedar olmayan çıkarları da hesaba katmasını gerektiren) *stakeholder* yasaları vardır– ironik bir sonuç vermiş ve şirket yönetim kurullarının ve üst düzey yöneticilerin hissedarlara karşı daha fazla korunaklı olmalarını sağlamıştır (yani, istenmeyen ele geçirme tekliflerinden, bunların çalışanların veya tüketicilerin çıkarına olmadığı gerekçesiyle kurtulmalarına yaramıştır) ve bu olurken yönetimi diğer çıkar gruplarına veya halka karşı

* Stakeholder: Bir şirketin faaliyetinden etkilenen tüketici, işçi, hammadde üreticisi, perakendeci gibi geniş kesimler –ç.n.

daha sorumlu hale de getirmemiştir." Dolayısıyla, tam da bu konuyla uğraşanların eskiden karşı karşıya kaldıkları ikilemle kâr karşıya bırakılmış oluyoruz; çünkü, ünlü tarihçi R. H. Tawney'in 400 önce İngiltere'de mülkiyet hakları üzerine tartışmayı ele alırken belirttiği gibi, "Eğer mülkiyet koşulsuz bir hak ise, bunun yükümlülüklerini vurgulamanın fazla bir anlamı olmaz; çünkü, yükümlülükler yerine de getirilse, ihmal de edilse, hak tartışılmaz ve iptal edilemez olmaya devam eder."¹²

Şimdi kavranmayı bekleyen, tam da şartsız mülkiyet hakkı fikrine meydan okuma ve bu hakkın sahiplerinin halka karşı sorumluluğu olduğuna ısrar etme ihtiyacıdır. Devletin şimdilerde özel şirketlere sağladığı muazzam koruma ve ayrıcalıklar düşünülürse, bunu yapmanın her şeyden önemli olduğu anlaşılır. Bu destekler –19. yüzyıl ortalarında verilen sınırlı sorumlulukla başlayan ve Keynesçi dönemde devletin üstlendiği son başvuru mercii rolüyle uç noktasına varan– günümüz şirketleri için vazgeçilmez olmuştur. Bütün bunların karşılığında şirketlerin de toplumun gereksinim duyduğu ekonomik refahı sağlaması gerekir.¹³ Dolayısıyla, modern bir ekonomide özel şirketlerin (kendi hissedarlarına karşı gerçekten sorumlu olsun veya olmasın) ortak ekonomik kaderimizin nihai hakemleri olabileceği fikrine sonsuza kadar tahammül gösterilebileceği ~~akal~~ almaz görünüyor. Nitekim gelecek nesiller şirketlere bu kadar uzun süre izin verilmiş olmasına, bu kadar geniş davranılmış olmasına hayret edeceklerdir.

Devletin Sorumluluğu

Şirketler faaliyetlerinden dolayı, yasal açıdan, genel olarak halka hesap vermeye teorik olarak bile mecbur değilken (bu faaliyetlerin kendileri yasal ise), modern demokrasilerde devlet, sadece halkın çıkarlarının bekçisi olarak görülmekle kalmaz; aynı zamanda, seçilmiş temsilcileriyle de ona karşı sorumludur. Batı dünyasının ekonomik bakımdan en ileri gitmiş ülkelerinin bazılarında bile devleti vatandaşların görüş ve çıkarlarının bir ifadesi olmaktan ziyade, doğası gereği düşman olarak gören bir eğilimin hâlâ varolduğu doğrudur. Bu, kısmen herkese oy hakkının bu ülkelerin hemen hepsinde görece yeni bir olgu olmasının (çoğunda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonradır, kadınlara oy hakkı verilmesi ise çoğunda daha da sonradır)

ve halkın hafızasında devletin sadece zengini ve güçlüyü temsil eden bir zalim olarak ettiği yerin hâlâ kuvvetli olmasının sonucu olarak görülebilir.

Bununla birlikte hükümetlerin kamu çıkarının güvencesi olduğu ve dolayısıyla seçmenlere hesap verebilir olduğu fikri tüm OECD ülkelerinin anayasalarında zımnen bulunmaktadır. Öyleyse ilke olarak halk kendi adına ne yapıldığını bilmelidir ve bu güveni kötüye kullananların veya yetkilerini ihlal edenlerin görevlerinden alınmaları beklenir. Üstelik, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinin liberal demokrasileri –konuşma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü ve kanun düzeni ile– dünyanın geri kalanının esinlendiği hükümet modelidir.

Ortada böyle bir sorumlu hükümet standardı varken, son yıllarda OECD ülkelerinin birçoğunda sorumsuzluk artmaktadır. Daha önce söz ettiğimiz gibi, bu, kısmen 1980'lerin başlarından beri her tarafa yayılan, düzenlemelerin kaldırılması anlayışının ve bununla birlikte yükselen mali yolsuzlukların sonucudur. Ama aynı zamanda, özel şirket çıkarları için siyasal destek sağlamak amacıyla kullanılan çok daha büyük mali kaynakların da sonucudur. Bu durum en çok ABD'de belirgindir, çünkü bu ülkede siyasal partilerin seçim sürecinde faydalanabilecekleri fonların büyüklüğü ile ilgili yasal sınırlamalar asgari düzeydedir. Sadece kongre adaylarına şirketlerin sağladığı miktar 1978'de 40 milyon dolar civarındayken 1988'de 150 milyon dolara çıkmıştır, 1996'da ise 1988'deki düzeyinin en az dört katına çıkması beklenmektedir. Bununla birlikte Avrupa'da da –burada siyasal fonlama üzerindeki yasal sınırlamalar daha sıkıdır– son yıllarda ortaya çıkan ve sayıları giderek artan skandallar siyasal partilere yasadışı fonlar sağlama konusunda benzer trendlerin oluştuğunun kanıtlarıdır. Siyasi halkla ilişkilerin ve “lobicilik” endüstrisinin aynı zamana rastlayan göz kamaştıran yükselişi de özel işletmelerin siyasal nüfuz sağlama konusuna verdikleri önemin arttığının bir başka göstergesidir.

Şirketlerin siyasal bağışlarını genellikle farklı, muhalif partilere bölüştürüyor olmaları, bunların amacının daha geniş bir siyasal yelpazeye destek sağlamak kadar, ihalelerde kayırlamak –veya motor ya da biracılık gibi endüstrilere çıkar sağlamak– olduğunu gösteriyor. Bu da “devletin sınırlarını geriye çekmek” sözde gayretleri bir tarafa, hükümetlerin harca-

ma ve vergileme konularındaki kararlarının iş dünyası için süren, hatta artan önemine işaret ediyor.

Hükümetlerin kararlarını ve politikalarını etkilemeyi amaçlayan şirket harcamalarındaki muazzam artış, kısmen kâr sisteminin yarattığı büyük sermaye fazlasına da bağlanabilir. Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi, geleneksel kapitalist mantığın sonucu olarak çevrimlerin doğal işleyişi yoluyla kendisini tahrif etmesine izin verilmeyen bu muazzam fon akımı az çok spekülâtif yatırımlarla kendisine bir çıkış kanalı bulmak zorundadır. Bu durumda şirketlerin siyasal partilere katkı yaparak veya başka türlü harcamalar yaparak nüfuz satın almaya çalışması bir yatırım türü olarak tamamen mantıklıdır. Gerçekten de yatırımın zorunlu olarak daha spekülâtif hale gelmekte olduğu bir ortamda, bu siyasal harcamaların getiri oranlarının belirsizliği, diğerlerden daha da fazla görülmeyebilir.

Şirketlerin kâr projeksiyonlarındaki daha açık bir unsur belli yatırımların desteklenmesi için aldıkları devlet fonlarının miktarıdır, tabii anlaşılır nedenlerle bunu halka söylemiyorlar. Gerçi bir şirket büyüksé ve yeterince güçlüysé, parti fonlarına katkıda bulunup bulunmadığına bakılmaksızın yatırımları için sübvansiyon alır, ama bu paralar şirketlerin siyasal partilere katkılarının karşılığı olarak düşünülebilir. Bunun İngiltere'deki en bilinen örneği muhtemelen Ford Motor şirkettir. Bu şirketin Jaguar otomobillerinin (eskiden İngiliz olan bu şirketi 1989'da ele geçirmişti) ana yapım merkezini ABD'ye taşıma tehdidiyle milyonlarca sterlin hibe talep ettiği ve aldığı yaygın olarak bildirilmiştir. 1998'de, tekrar, yeni modeli için açacağı montaj hattı tesisini Almanya veya ABD yerine Merseyside'da kurma karşılığında 50 milyon sterlin daha almıştır.

Dev şirketlerin kârlarına sübvansiyon sağlanması olayının –her ülke istihdam yaratan yatırımları kendi sınırları içine çekmek ve orada tutmak istediği için bu her ülkede olmaktadır– en önemli yönü, hükümetlerin vergi mükelleflerine paralarının ne kadarının bunun için harcandığını “ticari gizlilik” gerekçesiyle söylememesidir. Demokratik hesap verme ilkesinin, tüm diğer çıkarları özel şirket çıkarlarına tabi kılmak için tasarlanan ekonomik “küreselleşme” kalıbının yaratılması yoluyla, altının nasıl oyulduğunu hiçbir şey bundan daha iyi gösteremez. Yandaşları –bu tür sübvan-

siyonların rekabet derecesi üzerindeki saptırıcı etkilerine rağmen– bunu genellikle daha serbest uluslararası rekabetin zengin ve yoksul ülkeler farklı gözetmeksizin uyarıcı yararları olacağı gerekçesiyle savunurlar. Bunu haklı çıkarmak için bulunan gerekçelerden biri de şirketlerin kendilerinin demokrasinin bir parçası olduğu ve demokratik hesap vermenin anayasal yollarını tıkamalarının tamamen meşru olduğudur.¹⁴

Bu bölümdeki kanıtlar kamu kaynaklarının suiistimali ve yanlış kullanımı dalgasının yükselişindeki ortak bir faktörü işaret etmektedir. Bu, sermayenin değerini düşürme yönündeki kaçınılmaz kuvvetlerin varlığını hiçe sayarak, onun değerini destekleyecek yollar bulma yönünde her şeyi göze alan mücadeledir. Artık bunun devlette ve onun gözettiği temel sosyal düzende yarattığı tahribatları göz ardı etmek pek mümkün değildir. Eğer bu eğilim felaketle sonuçlanmazsa, örgütlü sermayenin –örgütlü suçla birlikte, hatta ondan daha büyük ölçüde– beslendiği gövdeyi öldürecek kadar doymak bilmez bir asalak olduğunu kabul etmek gerekecektir.

KÂR SİSTEMİ KURTARILABİLİR Mİ?

Buraya kadar sunulan kanıtlar 21. yüzyıl arifesinde mevcut dünya ekonomik düzeninin kalıcılığından kuşku duyulmasını haklı gösterecek açık nedenler vermektedir. Bu nedenler sadece artan istikrarsızlık ve genişleyen sosyal mahrumiyet değildir, artan suçluluk düzeyleri, daha geniş resmi yolsuzluk ve hemen her kıtanın sayısı giderek artan ülkelerinde iç düzenin fiilen çökmekte oluşudur. Bu olguları incelediğimizde ortaya çıkan temel sonuç şudur: Bu yoğunlaşan küresel sıkıntının ana sebebi, rekabetçi bir piyasanın talep ettiği düzeylerde sermaye varlıklarının değerini desteklemeye yetecek kadar yüksek iktisadi büyümenin ve bununla aynı zamanda nüfusun gelir ve refah gereksinimlerini (temel hizmetlerin kolektif sağlayıcısı olarak devletin gereksinimleri dahil) karşılamamanın imkânsızlığıdır.

Bu pek de yeni bir şey sayılmaz, çünkü “piyasa eksikliklerinin”, dönemsel olarak, efektif talebe göre arz fazlalıkları yarattığı ve bunun da kârlar, çıktı ve gelirlerde sert daralmalar doğurduğu önceki kapitalist krizlerden çıkan kaçınılmaz bir dersti. Görünüşte eskisinden farklı olan, İkinci Dünya Savaşı’ndan beri süren bu çevrimin fiilen bertaraf edildiğine inanmak ya da en azından inanıyor gibi görünmekti. Bu gururun altında yatan 1945’ten sonra bir nesil boyunca hâkim olan Keynesçi iktisadi stratejiler zamanında refah dönemi uzayınca ekonomik gençlik iksirinin sonunda keşfedildiği izleniminin doğmasıydı. Şimdi biliyoruz ki Keynesçi müdahalecilik refah döneminin uzun sürmesinde önemli bir rol oynamış olabilir, ama onun sona ermesini önleyemezdi ve olup bitenin yeterli bir açıklaması da değildi. Buna rağmen sistemi savunan iktisatçıları arasında, 1970’lerin sonlarına kadar resmi düşünceye egemen olan Keynes’in neoklasik muhalifleri de dahil, eğer doğru politikalar izlenirse az çok devamlı hızlı büyümenin sağlanabileceği görüşü devam etti.

Hükümet ve iş dünyasının önderleri nesnel analize ters düşmeyi göze alarak bu tutumu sürdürmek zorundadır. Şöyle ki kâr sistemini devam ettirmenin yollarını arayanların bugünün şartlarında, kapitalizmde çevrim-

lerin kaçınılmazlığının sonuçlarını kabul etmeleri hem mali hem de siyasal yönden mümkün değildir. Bunu daha evvel gördük. Dolayısıyla, dünya ekonomisinin 1970'lerin ortalarından bu yana derinleşmekte olan durgunluğuna rağmen, resmi görüş, büyümenin canlanacağı ve böylece borçların –hem özel hem de kamu borçlarının– tasfiyesine imkân vereceği ve bunun da krizin daha da derinleşmesinden geçici olarak kurtulmak için birikimi mümkün kılacağı umuduna tutunmaya çalıştı. Hem yukarı doğru giden borç spirali tersine çevirecek hem de mali piyasaların doymak bilmez daha yüksek kâr talebini doyurabilecek büyüme oranlarına kalıcı biçimde ulaşılmadıkça, mali varlıkların ve hisse senetleri ile tahvillerin piyasa değerlerinde felaket getirici bir çöküşün kaçınılmaz olacağı pek tartışılmamaktadır.

Dolayısıyla, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinde büyümenin kalıcı biçimde canlanması kâr sisteminin yaşayabilmesi için kaçınılmaz olduğundan, sistemin savunucularının bunun olmaması ihtimalini tartışmalarını tamamen anlaşılır bir durumdur. Ama, bu akılsızca determinizmden şikâyetçi olurken, biz de benzeri bir hataya düşmekten, yani savaş sonrası refah döneminin 1970'lerin ortalarında çöküşünden beri süregelen trendlere bakarak, böyle bir dirilmenin mümkün olamayacağını söylemekten kaçınmalıyız. Büyümenin kaynaklarının ne olduğu piyasacı iktisadın temel çözülmemiş muamması olarak kaldığı için, böyle bir ihtiyatlılık çok uygun olacaktır. Dolayısıyla, ilke olarak şu en makulü olur: Büyüme canlanmayacaktır, çünkü böyle bir canlanmayı beklemek için, "Ekonomik sistemin sağlığı böyle bir canlanmayı gerektiriyor o yüzden böyle bir canlanma olacak" demekten daha iyi bir sebep gösterilemiyor. O nedenle, uygun olanı, bir yargıya varmadan önce bulguları dikkatlice gözden geçirmektir.

TALEP KALIPLARI

Bir piyasa ekonomisinde uzun dönem büyüme beklentilerinin ciddi bir analizi nihai talebin ele alınmasından başlamalıdır. Dolayısıyla, Say Yasası çizgisinde' arzın kendi talebini yaratması beklemek türünden yaklaşımları –bu tür determinist fantezilerin cazibesine hâlâ kapılan şaşırı sayıda araştırmacının (*laissez-faire* arz yanlı iktisatçıları² ve Marks'ın emek-değer teorisinin sadık taraftarları dahil) varlığına rağmen– daha baştan bir kenara koymalıyız.

Üçüncü Bölüm'de, 1970'lerin başlarından bu yana dünyadaki büyümenin yavaşlamasının ardındaki kritik faktörün mal ve hizmetlere yönelik efektif tüketici talebindeki görece durgunluk olduğu öne sürülmüştü. Bu da esas olarak gelişmiş ülke piyasalarının, özellikle dayanıklı mallara giderek doymasının bir sonucu olarak gösterilmişti. 1950'lerden itibaren muazzam bir büyüme dönemi yaşanmış ve ilk defa olarak halk kitlelerinin bunları satın alabilmesi mümkün olmuştu. O zamandan itibaren, 1970'lerde renkli TV'ler, 1980'lerde videolar gibi yeni ürünlerin gelmesiyle toplam talepte ara sıra patlamalar olduysa da özel tüketim genelde durgunlaşmaya devam etmiştir.

Bununla birlikte söz konusu durgunluğun devam etmesinin nedeni, tüketicilerin isteklerini kamçulamak için çaba sarf edilmemesi değildir. OECD ülkelerinin çoğunda reklam harcamaları 1980'lerde reel olarak yılda yüzde 5'ten fazla artmıştır; bu oran ortalama ekonomik büyüme oranının iki katıdır. Aynı zamanda, daha fazla müşteri çekme gayretleriyle, zevk ve görgünün sınırları da epey genişledi. Eğer 1960'ların sözde müsamahakârlığı daha özgürlükçü sosyal tavırlar için yapılan ticari baskıların bir sonucuysa, bu sonraki on yıllar için daha da fazla böyleydi; çünkü sonraki dönemde medyada seks (ABD'de 1973'te pornografi üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasıyla kolaylaştırıldı) ve şiddetin yanı sıra halkın heyecanını sömürme amaçlı diğer gösterilerin daha da çoğaldığına şahit olduk; bunlar açıkça yalancı gazeteciğe dayalıydı. Yine aynı dönemde, kumar yasallaştırıldı ve kumarhane sayısı büyük ölçüde arttı; özellikle ABD'de daha önce kumarın yasak olduğu eyaletler, zayıflamakta olan sanayilerin yerine istihdam ve hasılat yaratması için buna izin vereceklerini açıkça söylediler. İngiltere'de de milli piyango gibi yenilikler yapıldı (diğer kumar türlerinde reklam yasak olduğu halde, yetkililer bunun açıkça reklamının yapılmasına izin verdiler). Aynı şekilde, İngiltere'de pazar günleri dükkanların açılması yasağı epey delinmiş vaziyette ve diğer ülkelerde de benzer yönde baskılar var. Bu kültürel çürüme birçok yönden zarar verici sosyal etkiler yapabileceği halde bunlara izin veriliyor.³

İlginçtir, bu eğilimler hem hükümetlerin hem de medya sahibi zengin işadamlarının hayır duasını alıyor, oysa bunlar Atlas Okyanusu'nun her

iki yakasında da Hıristiyanlığın yeniden doğuşunu ve Viktorya çağına veya “aile” değerlerine dönüşü destekliyorlar. Kültürel ve sosyal değerleri maddi mülahazalara feda etme isteği –bunu savunmak için “siyasal olarak doğru” diyenlerinkiler dahil– Roma İmparatorluğu’nun kültürel düşüşü ile bile kıyaslanabilir, o devirlerde yetkililer morali giderek bozulan ve hoşnutsuzluğu artan halkı başka şeylerle meşgul etmek için daha barbarca eğlence biçimlerini kullanmışlardı.⁴

Efektif talebi desteklemenin daha geleneksel bir yöntemi yalnız birkaç yıl dayanacak ürünler yapmaktır. Tüketim toplumunun bu uzun süredir bilinen olgusu, belli bir teknolojik düzeyi içeren ürünlerin –tüketim malı da olabilir, sermaye donanımı da– yerini hızla daha ileri teknolojiyi içeren ve görünüşte daha üstün malların almasıdır. Tabii bunun başarılı olabilmesi için hem daha gelişmiş teknolojinin sürekli olarak mallara görece daha düşük maliyetten girebilmesi gerekir, hem de üreticiler veya dağıtıcılar arasındaki rekabetin mümkün olduğu kadar sınırlı tutulması. Günümüzde bu tür piyasa manipülasyonuna uygun koşulların olduğu alanlardan biri kişisel bilgisayar donanımı ve yazılımıdır. Sonuçta tüketiciler ürünlerini birkaç yılda bir değiştirmek zorunda kalmaktadırlar, çünkü bağlanmaları gereken diğer sistemlere artık uymamakta veya parçaları değiştirmek istediklerinde yenisini bulamamaktadırlar; oysa bun durumlar olmasa makine yıllarca kullanılabilecekti.

Aynı zamanda tüketiciler harcamalarını artırmaları için borçlanmaya özendirilmekte, hatta baskı görmektedirler. ABD’de kişisel borçların faiz oranları geniş bir aralık için vergiden düşülebilir sayılarak, borçlanma eğilimi daha da kamçılanmaktadır. 1980’lerde, İngiltere’de finans şirketlerinin borçluları özendirmesine örtük olarak izin verildi. Borçluların vergi ayrıcalıkları sınırlıydı ve sadece ipotek borçlarının faizlerini vergiden düşebiliyorlardı. Öyleyse bu özendirme ne şekilde oldu? Görünüşte evlerini onarmak veya genişletmek için ikinci bir ipotek kredisi alıyor, ama aslında bunu tüketim malları alımında kullanıyorlardı. Benzer şekilde, Japonya’da da 1980’lerde emlak değerlerinin muazzam ölçüde artmasıyla çok yüksek seviyede kişisel borçlanma teşvik edildi, bunu –ABD, İngiltere, İskandinav ve başka yerlerde olduğu gibi– ödenmeyen borçlar kitlesel olarak birikin-

ce kredi bolluğunun tersine dönmesi ve mülk değerlerinin çökmesi izledi. Sonuçta, bu durumdaki ülkelerin hemen hepsinde toplam hanehalkı borçları beklenmedik düzeylere çıktı, bunların milli gelire oranı Japonya'da 1980'de yüzde 23'ten 1980'de yüzde 60'a ve İngiltere'de 1980'de yüzde 38'den 1990'da yüzde 80'e yükseldi.

1980'lerde mali düzenlemelerin geniş ölçüde kaldırılmasının büyük ölçüde yardımcı olduğu bu sürecin olumsuz sonuçları doğal olarak çok sayıda borçlunun iflasıyla sınırlı kalmadı, tüketici talebinin geleceğini de etkiledi; çünkü tüketicileri gelecekteki satın alma güçlerini ipotek etmeye teşvik etmekle, düzenleme altında olmayan mali kurumlar hanehalkı harcamalarından (borçların servisi şeklinde) daha büyük pay aldılar –bu da ekonominin mal ve mali olmayan hizmet arz eden sektörlerinin zararına oldu.⁵ Dahası, 1980'lerde büyüyen bu kişisel borç sektörünün giderek artan kısmı, tüketim mal ve hizmetlerinden ziyade genelde oldukça şişen fiyatlardan emlak alımına ilişkindi –bunun sebebi vergi indirimlerinden çok insanların, değerini korumak ya da artışından yararlanmak için yatırım olarak düşünmeleriydi.

Kişisel borç ve borç taksitlerindeki büyük artış, yedi büyük sanayi ekonomisinde (Yediler Grubu)⁶ 1975'ten bu yana hanehalkı tasarruf oranlarında görülen sürekli azalmayı büyük ölçüde açıklıyor görünüyor. Söz konusu dönemde ortalama kullanılabilir gelir (yani vergi sonrası gelir) sürekli artmıştır ve normalde gelirin artan oranının tasarruflara yönelmesi beklenir, tasarruflardaki azalma buna rağmen gerçekleşmiştir. Öte yandan, kalan tasarrufların yüksek bir oranının mali varlıklara yatırılması ve bunların değerinin hızla artması sayesinde (özellikle ABD'de), tasarruf oranındaki bu azalma tüketicilerin satın alma gücünde bir daralmaya neden olmamıştır. Bununla birlikte, tüketim üzerindeki bu “servet etkisi”nin gerçek önemini belirlemek zordur⁷, ama hisse ve tahvil piyasasında büyük bir düşme olduğunda bunun tüketici talebi üzerinde kendisinden çok daha büyük bir olumsuz etki yapması tehlikesi çok açıktır.

Devletin emeklilik veya sosyal hizmet (eğitim ve sağlık dahil) ödemelerini azaltması da kuşkusuz tüketici harcamalarının artışı üzerinde önemli ölçüde olumsuz etki yapacaktır. Gerçekten de insanların sağlık ve

eğitim gibi hizmetlere giderek daha fazla miktarda kendi paralarını harcamak durumunda kalmaları kılık değiştirmiş bir vergileme olarak görülebilir. Bu tür bireysel harcamalar milli gelir hesaplarına tabii ki tüketim olarak kaydedilmektedir. Ne var ki bu harcamalar fiilen bir tüketim kanalından –kolektif ödenen bir tüketim kanalından– diğerine geçiş olduğundan toplam talep veya üretimde net bir artış değildir.

Bu çelişik etkilerin tüketici talebi üzerindeki net sonucu OECD ülkelerinde özel tüketim harcamaları artışının 1970'lerden bu yana ortalama olarak gittikçe azalmasıdır. Dolayısıyla 1990'ların ilk yarısında 1970'lerin sadece yarısı oranında artmıştır (yılda yüzde 3.5'ten yüzde 1.8'e).⁸

GELECEĞİN BELİRTİLERİ

Bu nedenlerle 1970'lerin ortalarından bu yana geçen iki onyılın halen sürmekte olan küresel makroekonomik trendlerinin kendi kendisini güçlendiren aşağı doğru bir spiral oluşturduğuna inanmak için her türlü sebep vardır ve bu yalnızca toplam üretim ve gelir artış oranının daha da azalması sonucunu verebilir. Dolayısıyla ortaya konması gereken soru şudur: Dünya ekonomisini, doymuş tüketici piyasalarının, enformasyon teknolojisi devriminin sonucu olarak azalan emek ve sermaye talebinin ve milli gelirden kâr payını yüksek tutmak üzere kaçınılmaz sermaye gereksiniminin ölümcül bileşiminden kurtarmak için kendiliğinden olsun, resmi politikayla olsun, makul olarak ne yapılabilir?

Mevcut devlet politikalarına baktığımızda işaretler tabii ki ümit verici değil. Nitekim politikacılar arasındaki tartışma refah harcamalarının (mali yükün en büyük ve en kontrol edilemeyen kısmı) nasıl kısıllacağı üzerinde yoğunlaşmış bulunuyor, bu da en muhtemel politika değişikliklerinin sadece işleri daha da kötüleştirceğini gösteriyor. Devlet emekliliğinden özel emekliliğe geçiş kişisel gelirlerin daha büyük bir bölümünün tasarruf edilmesi anlamına geleceğinden –özellikle, eğer (vergi artışının daha kapalı kılık değiştirmiş biçimi olan) özel emeklilik zorunlu kılınırsa, ki bu ciddi olarak önerilmektedir–tüketici talebi daha da zayıflayacaktır.

Aslında, hükümetler önceliği özel şirketlerin kârlarını azamileştirmeye verdiği sürece, yapacakları her şey durumu daha da kötüleştirecektir.

Bu durumda kurtuluş yalnızca talepte az çok planlanmamış, beklenmedik bir canlanma ile mümkün olabilir. Böyle bir olgu yıllardır oluşmuş ve şu anda kullanılmayan kapasite durumunda olan büyük emek ve sermaye rezervlerinin tekrar kullanıma sokulmasını sağlayabilir. Ancak böyle bir olayla muazzam borç yükünün –kamu ve özel– azaltılması ve artan hisse senedi değerinin doymak bilmez sermaye talebini tatmin etmek mümkün olabilir.

TÜKETİMİN YENİDEN DOĞUŞU MU?

Durgun efektif talep kalıbının çarpıcı ölçüde değişme ihtimali olup olmadığını ele alanların bir kısmı böyle bir yeniden doğuşun muhtemel kaynakları konusunu çalışırken spekülasyona başvuruyorlar. Büyümeyi hızlandırabilecek faktörleri tanımlamanın ya da böyle kabarmaların ne zaman olabileceğini tahmin etmenin doğası gereği çok güç olduğunu kabul ettiğimizden bu tür yaklaşımları hemen yabana atma eğilimde olabiliriz; böyle yapmamaya çalışmamız gerekir. Öte yandan, bu tür yaklaşımların çoğunun da Adam Smith'in görünmeyen eli gibisinden basit ekonomik determinizme dayalı olduğuna veya ideolojik dürtüyle denize düşen yılana sarılır misali çabalar olduğuna kuşku yoktur.

Dolayısıyla enformasyon teknolojisi devriminin imalat ve hizmet sektörlerinde istihdamı azaltacağı 1970'lerin sonunda dünyanın kafasına ilk defa dank ettiği, iyimserler hemen bu olgunun yeni ürünler (tüketici malları dahil) ve dolayısıyla yeni iş yaratma potansiyeline işaret ederek bunun istihdam kaybını dengeleyeceğini ve büyümenin yeniden canlanmasını motive edeceğini söylediler.⁹ Yaklaşık yirmi yıl sonra, bu potansiyelin gerçekleşmekte olduğuna dair işaretlerin henüz olmaması –ya da büyümedeki iniş trendini tersine çevirecek ölçekte olmaması– bunun hiçbir zaman olmayacağı anlamına gelmeyebilir. Gerçekten de tüketici talebindeki güçlü bir canlanmanın en muhtemel nedeninin, ürün ve hizmet fiyatlarının tüketici kitlelerinin satın alabileceği düzeylere gelmesini kolaylaştıracak bir teknolojik kopuş olduğu bir gerçektir; 1950'lerde ve 1960'larda otomobil (ve diğer dayanıklı tüketim malları) ile hava taşımacılığında olduğu gibi.

Yine de enformasyon teknolojisi devriminin tüketici davranışlarına etkisi konusundaki veriler kuşku doğurmaktadır. 1980'lerin başların-

da geniş ölçüde kullanılabilir hale gelmelerinden bu yana kişisel bilgisayarların fiyatlarında önemli reel azalmalar olmuş, ürün performansında sürekli gelişme kaydedilmiştir. Buna rağmen, meraklılarının sayısı artmış, ama hane halklarının büyük çoğunluğunun temel malları arasına girmemiştir. Bu, kişisel bilgisayarların, başka araçlarla karşılanamayan belirgin ihtiyaçlara cevap veren bir ürün olmaması ile pekâlâ açıklanabilir. Dolayısıyla, yatırımcıların teknoloji hisselerine ilgilerine rağmen, piyasanın yavaş büyümesi ve yoğunlaşan rekabet nedeniyle birçok bilgisayar ve donanım üreticisi batmıştır.

Benzer şekilde, uydu ve kablolu yayın alanında da, yeni teknolojinin mümkün kıldığı büyük kapasite artışı karşılamaya yeterli talep olduğu oldukça kuşkuludur. Sözgelimi İngiltere’de dört ana kanala bakarak günde üç veya dört saat TV seyreden kişilerin iş, uyku, yemek, ulaşım gibi zorunlu saatlerini de hesaba katarsak, dijital teknolojinin mümkün kıldığı beş yüz ilave uydu kanalına bakmaya vakti olduğu su götürür. Fiber-optik teknolojinin mümkün kıldığı ve hızla çoğalan kablolu yayınları da hesaba katarsak sorun daha da büyür.¹⁰ Bu nedenle talebi kuvvetli olan spor yayınları konusunda büyük bir rekabet savaşı yaşanmakta, bunların TV yayın haklarının fiyatları muhtemelen büyük ölçüde şişmektedir ve bu da futbol ve diğer ilgi çeken spor dallarının ekonomisinde ciddi sapmalara neden olmaktadır. Özellikle İngiltere’de 1990’ların ortalarında, kablolu yayın işletmecilerinin mali sorunları dağ gibi büyüdü, bu da halkın bu yeni hizmetleri izleme isteğinin, önerilen son derece makul fiyatlara rağmen gerçekten sınırlı olduğunu gösteriyor.

Burada yaptığımız, elektronik ve telekomünikasyondaki teknolojik yeniliklerin, belli ürün ve hizmetlerin tüketimindeki artışı motive etmek bakımından önemini reddetmek değildir. Özellikle, dijital teknolojinin gelişmesinin, telekomünikasyon maliyetlerini azaltarak bu hizmetlerin efektif talebinde önemli bir artış sağladığı açıktır; internet gibi yeni hizmetlerin girişiyle daha da fazlası olmuştur. Ne var ki, daha önce de belirtildiği gibi, şimdiye kadarki verilere göre, bu gelişmelerin toplam talep üzerindeki bileşik etkisinin toplam büyümede gereken artışa yetecek ölçüde olduğuna dair bir işaret yoktur.

Doğmakta olan endüstrilerdeki yatırımcıların ve büyük şirketlerin gerçeklerden kaçmak için umut bağladıkları fantezilerden biri de çevreci “endüstriler” örneğidir. 1970’lerden beri dünya ölçüsünde körü körüne sanayileşme ve engellenmeyen nüfus artışı gibi olguların çevre için yarattığı tehdidin kamuoyunda neden olduğu ve giderek artan endişe, ekonomik genişlemenin önünde, en az yetersiz talep artışı kadar büyük bir potansiyel sınırlama olarak görülmektedir. Bu endişe hem kimilerinin “aşırı gelişme” dediği olgudan hem de biyosferin tahrip edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bunlardan birincisi kırsal alanlarda aşırı yapılaşma ve motorlu araç trafiğinin her yere yayılmasıyla tanımlanmakta, ikincisinin ise insan sağlığını tehdit ettiği, uzun dönemde de toplumun devamı açısından tehlike yarattığı düşünülmektedir.

Bu meselenin ekonomik büyüme açısından ne ölçüde bir fiziksel sınırlama olduğunu belirlemek güçtür, özellikle de sonunda, modern teknolojinin de yardımıyla çevre dostu üretim artışı yollarının bulunma ihtimalini hesaplayamadığımızdan. Bununla birlikte, görünür gelecekte etkisinin daha çok olumsuz olacağı açıktır, çünkü hükümetler motorlu araç kullanımı, hava taşımacılığı gibi çevre kirletici tüketim biçimlerinin artışı veya paketleme gibi yollarla ürüne değer katma yollarını kirlenmeye mani olmak için –kamuoyu baskısıyla da olsa– sınırlamak zorunda kalacaklardır.

Bununla birlikte, enformasyon teknolojisi devrimiyle birlikte, bu gelişmeyi bir tehdit olduğu kadar bir fırsat olarak da sunma yönünde belirli bir çaba gösterilmektedir. Çevre dostu ürünlere yönelik taleple, kirliliğin temizlenmesi için gereken mal ve hizmetlere yönelik talebin mevcut işletmelere daha yüksek marjinal üretim maliyetini ve sonuçta satış ve kârlar üzerindeki olumsuz etkisini dengelemeye yeteceğini pekâlâ bekleyebiliriz. Ama biraz aklal yürütünce bile bunun iyi niyetli bir düşünce olduğunu görebiliriz; çünkü, çevresel baskıların etkisiyle daha temiz tüketim biçimleri (elektrikle çalışan otomobil gibi) gelişse bile, bunun mevcut ürünlerin normal yenilenme sürecinin gerektirdiğinin üzerinde bir hızla efektif talebi artıracığını beklemek için –en azından bu süreci hızlandıracak büyük dev-

let sübvansiyonları olmaksızın– pek bir nedenimiz yoktur. Uzun vadede, tüketicilerin çevre kirliliğine yol açıcı mal ve hizmetlerden aynı miktarda alacağını ve sonra da kirlenmeyi önlemenin ilave maliyetini karşılayacağını değil, diğer koşullar değişmemek kaydıyla gelişmiş ürünlerde görece durgun talep düzeylerine döneceğini –hatta daha temiz ürünlerin tasarlanmadığı hallerde azalma olacağını– bekleyebiliriz.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA’NIN VE ESKİ KOMÜNİST BLOKUN SÖZDE POTANSİYELİ

Piyanın gelecekteki büyümesinin daha muhtemel bir kaynağı sanayileşmiş dünyadaki tüketicileri talep artışına yöneltmek için henüz tasarlanmış yeni ürünlerden ziyade, Üçüncü Dünya ve eski komünist blok olabilir; çünkü bu ülkeler dünya nüfusunun yüzde 80’ini oluşturmaktalar ve tüketici piyasaları doymuş değil. Maalesef, 2. Dünya Savaşı’ndan sonra çoğunun bağımsız ülkeler olarak yaşadıkları on yılların tecrübesinin gösterdiği gibi, bu “yükselen” piyasaları dünyada büyümenin yeniden canlanmasına katkıda bulunacak teorik potansiyeller olarak görmek çok zor, bunun birçok nedenleri var:

- Üçüncü Dünya’nın büyük bir kısmında ve eski Sovyet blokunda ortalama tüketici satın alma gücü (kişi başına) çok düşüktür (sanayileşmiş dünyanın yüzde 10’undan fazla değil);¹¹ dolayısıyla efektif talebe dönüştürülecek büyük bir gizli talep söz konusu değildir. Dahası, önce de belirtildiği gibi, 1980’lerin başlarından beri bu ülkelerin çoğunda kişi başına gelir sanayileşmiş ülkelerdekinden daha yavaş büyümektedir. Dolayısıyla OECD ülkelerinden sermaye fazlası bu bölgelere yatırılabilir, bu, şimdi olduğu gibi, esas olarak düşük emek maliyetlerinden yararlanıp gelişmiş ülke piyasalarında rekabet avantajını geri kazanmak içindir. Böyle bir yaklaşımın tek sonucu da, Üçüncü Dünya gelirlerini ve satın alma gücünü düşük tutma yönündeki baskıları yeniden güçlendirmek ve yoğunlaşan küresel rekabet mücadelesinde, daha fazla iş yoksul ülkelere kaydırarak OECD piyasalarını daha da baskılamak (ya da reel ücretleri bunu önleyecek kadar düşük tutmak) olur.

- Yetersiz altyapının getirdiği sorunlar, öngörülemeyen yasal ve çevreyle ilgili düzenlemeler ve birçok gelişmekte olan ülkedeki kronik ekonomik ve politik belirsizlik nedeniyle OECD yatırımcıları davet edildikleri projeler için ilave risk primi isteme eğilimindedirler. Şirketlerinin piyasa değerini koruyabilmek için zaten talep ettikleri yüksek getiri oranına bir de bu eklenince, OECD hükümetleri veya borç veren ülkeler ciddi kayıplara karşı zımni garanti vermedikçe, Üçüncü Dünya ve eski Sovyet blokundaki projelerin potansiyel getirisi yabancı yatırımcıları çekmek için genelde yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte, 1994-95 Meksika çöküşünün (ve sonra da 1997-98 Doğu Asya krizinin) gösterdiği gibi, başka ülkelerin de böyle bir ihtiyacı olması halinde söz konusu olabilecek bu tür potansiyel kefaletlerin gelişmiş ülkelerin vergi mükelleflerine muazam maliyeti taşınabilir olmaktan çıkmıştır.

OECD şirketleri için OECD üyesi olmayan ülkelerde en kârlı alanın silahlanma olduğu maalesef gayet iyi kanıtlanmıştır. Nitekim, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından sanayileşmiş ülkelerin askeri harcamaları azalınca, Batı'nın silah üreticileri Üçüncü Dünya'nın ve eski komünist devletlerin (Bosna gibi) çatışma alanlarındaki fırsatlara iştahla bakmaya başlamışlardır. Ama bunlar Soğuk Savaş'la haklı gösterilmeye çalışılan büyük füze ve savaş uçağı programlarının sona ermesiyle uğranılan zararların sadece küçük bir kısmını karşılayabildiler.

Daha önce açıklığa kavuşturulduğu gibi, sermaye değerini düşürme eğilimi taşıyan uzun dönemli baskılar nedeniyle yatırımcıların ve bankerlerin daha yüksek getiri umuduyla spekülatif ve daha riskli arayışlara girmeye başladıkları doğrudur. Bu motivasyonun risk sermayesi fonlarına rağbet göstermelerine –bunların şimdiye kadar ki umut vermeyen performansına rağmen– ve Üçüncü Dünya'nın sözde doğmakta olan piyasalarına fon yatırmaya ittiğini de belirtmiştik. Bu açıdan bakıldığında, yüksek ücretler alan ve kısa vadeli spekülatif kazanç kaygısıyla hareket eden bireylerin yatırım fonlarının yönetiminde giderek daha fazla rol almaları, gelecekte tüketicilere yönelik başarı öyküleri olarak karşımız çıkacak projeler için

finansman yaratma şansını kuşkusuz artırıyor; çünkü bu durum, önceki bölümde de belirtildiği gibi, fonlarının değerleri yükseldiği sürece karşılığını cömertçe göreceklerini, ama aksi durumda, normal olarak en kötüsü sadece işlerini kaybedeceklerini bilen fon yöneticilerinin, risk alma yönünde güçlü bir dürtüye sahip olacakları anlamına gelmektedir. Öte yandan, böyle bir “Yazı gelirse kazanırım, tura gelirse kaybetmem” oyunu ancak bir bütün olarak mali sistemin sağlam kalacağına (ve dolayısıyla yatırımcıların kayıplarının belirli sınırlar içinde kalacağına) veya hükümetlerin kefil olduğuna ve olacağına yeterince inanılırsa devam edebilir.

Dahası, 1980’lerin ve 1990’ların heyecanlı yatırım ortamında, bu muazzam sermaye fazlasının varlığının, ekonominin bir bütün olarak canlanması için gereken büyüme oranını sağlam ve istikrarlı olarak sağlayacak birçok yeni ürün piyasasının oluşma şansını yoketmesi de mümkündür ve zaten etmiştir de; çünkü yatırımcıların aşırı istekliliği –fazla fonları için kârlı çıkış bulma konusunda her şeyi göze almaları– ya talebin büyüme potansiyeline kıyasla fazla kapasite genişlemesini tahrik etmiş olabilir veya işin içindeki şirketlerin aşırı değerlenmesini tahrik etmiş olabilir. Her iki durumda da etki, ikincisinin mali olarak istikrarsızlaştırılması olabilir –kısa dönem kârların azamileştirilmesi ve beraberindeki spekülâtif ele geçirmeler için gereksiz baskılar yoluyla– ve bunun sonucunda da ilgili işletme sıkıntıya girebilir; böylece umut veren yeni ürün piyasalarının başarıyla gelişmesi önlenmiş ya da gecikmiş olur.

Ama eğer, bu olumsuz faktörlere rağmen, daha önemli yeni piyasa fırsatlarının doğmasını beklemeye neden olacak bir durum ortaya çıkacaksa, eğer güvenli bir ev arayan trilyonlarca dolarlık yatırım fonunun küçük bir kısmından fazlasının sabit yatırımlarla emilmesi isteniyorsa, bunun beklenmedik ölçeklerde olması gerektiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla her yıl birkaç yeni tüketici ürününün veya hizmetinin çıkarak bunların piyasalarının birkaç yıl sonra doyması yetmez. Yıllarca sürebilecek yüksek seviyede yeni sabit yatırıma ihtiyaç vardır.

DETERMİNİZME GERİ ÇEKİLME

Büyümenin canlanmasının inatla reddi karşısında, önemli sayıda iktisatçı ve diğerleri, piyasa güçlerinin şimdiki eğilimlerini hesaba katmak-

sızın, küresel ekonomide kendiliğinden bir canlanmanın sözde nedenlerini veren metafizik teorilerle flört etmeye başladılar. Bu teorilere göre ekonomik büyüme çok uzun çevrimler (50 yıllık veya daha fazla) tarafından yönlendirilmektedir. Bunları savunanlar dünya ekonomisinin, en azından sanayi devriminden bu yana oluşan iniş ve çıkışlarını açıklayabildiklerini söylemekteler ve bunu teknolojiadaki yenilikler, siyasal değişimler ve dünya savaşları gibi “insan yapımı” olay ya da etkilerden az çok bağımsız olarak açıklamaktalar.¹² İktisadi bir sosyal bilim dalı sayan herhangi biri için –ve dolayısıyla doğası gereği devamlı değişen insan toplumunun öngörüle-meyen etki ve tepkilerine tabi olduğunu sayan biri için– onu bir dizi sert hareket yasasına tabi kılan bu tür girişimler pek bir değer taşımazlar. Bazı saygın akademisyenlerin bu tür teorileri ciddiye almaları, sadece bazıları-nın sisteme ait başarısızlığın sert gerçekliklerinden kaçınabilmek için ne-relere gittiklerinin bir göstergesi olarak ilgi konusu olabilir.

Büyümedeki özlenen canlanmanın başarısızlığı karşısında, bazı iktisatçıların daha da gözü kara tepkileri 1997’de yayınlandı.¹³ Bu iktisatçılar büyümenin fiilen gerçekleştiğini, ama bunun istatistiklere yansımadığını –ya da istatistiklerin doğaları gereği bunu yapamayacağını– öne sürdüler. Bu oldukça asabi tezlerin temeli; enformasyon devrimin sonucunda sağla-nan büyük verimlilik kazançlarının, artan kapasite fazlasından ziyade daha yüksek çıktı düzeylerine yol açması –ya da, en azından mal ve hizmetlerin getirdiği rahatlık ve artan etkinlikten tüketicilerin sağladığı yararların (na-kit taşımayı gereksiz kılan makineler gibi) fiilen gerçekleşenden daha fazla ekonomik büyüme oranlarına yansımaları– gerektiği düşüncesi olmalı.¹⁴ Bu iddialar esas olarak Wall Street iktisatçıları tarafından –Federal Rezerv (ABD Merkez Bankası) başkanı Alan Greenspan’ın hayır dualarıyla– yatırımcıları hisse fiyatlarındaki muazzam artışın (1995’ten sonra sadece iki yıl içinde iki katına çıktı) varlıkların gerçek değerini abartmadığına ikna etme çabası içinde ortaya atılıyor. Bu argümanların en acayip tarafı piyasa eko-nomisinin en temel düşüncelerinden birini reddetme anlamına gelmesi-dir. Bu düşünce şudur: Toplam üretim veya gelir ölçülürken hesaba katılan faaliyetler, yalnızca fiilen ödenenlerdir ve dolayısıyla ortak bir parasal he-sap birimine göre değerlendirilebilirler.¹⁵ O nedenle şirket hisselerinin sak-

lı reel değerleri olabileceğine ciddi yatırımcıları ikna etmeleri mümkün görünmüyor. Dolayısıyla bunların önemi yüksek nitelikli iktisatçıların şimdilerde mali çevrelerin çıkarlarına hizmet için kendi öz saygınlıklarını feda etmeye hazır olduklarını göstermesindedir.

SONUÇ: ÇIKIŞ YOK

Eğer geçmişte ekonomik büyümede meydana gelen özel sıçramaların oldukları sırada tam bir açıklamasını yapmanın imkânsız değilse bile güç olduğunu kabul ediyorsak, yakın gelecekte böyle bir şeyin kendiliğinden olarak gerçekleşebileceği ihtimalini de dışlayamayız. Bununla birlikte, bu bölümde sunulan analiz bunun olmayacağını düşünmek için kuvvetli sebepler olduğunu gösteriyor. Dahası, gidişi tersine çevirebilecek bir büyüme için gereken ölçeğin büyüklüğü de bu gözlemi daha da güçlendiriyor.

Bu perspektiften baktığımızda, OECD ülkelerinin 1970'lerin ortalarından itibaren gösterdikleri büyüme oranının –ortalama yılda yüzde 2.5 kadar– 1950'lerin ve 1960'ların standartlarıyla düşük olmakla birlikte, sanayileşmiş ülkelerin İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki performanslarına uyduğunu belirtmeliyiz. Buna rağmen, gördüğümüz gibi, ne sermaye ve emek kullanımında görülmekte olan artan kapasite fazlasını, ne de büyük ölçüde bunun sonucu olan kamu ve özel kesim borçlarındaki hızlı artmayı önlemeye yeterlidir. Öyleyse, mali varlıkların değerlerinde yıkıcı bir düşüşten kaçınılması isteniyorsa, büyümenin canlanması ve hem kapasite fazlasını hem de mevcut borçları ortadan kaldırmaya yetecek, bunların yanı sıra da sermayeye sürekli yüksek getiri sağlayabilecek kadar yüksek bir oranda devam etmesi gerekir. Tüm bu ihtiyaçları karşılayacak asgari ortalama büyüme oranını tam olarak tahmin etmek zordur. Yine de en azından 1960'larda kaydedilen ortalama yüzde 5 kadar yüksek olması gerektiğine şüphe yoktur; hatta, sermaye ve emek verimliliğinin sürekli artmakta olduğu varsayılırsa belki daha da yüksek olmalıdır. Üstelik dengenin yeniden sağlanması gibi bir yere gelebilmek için bunun ortalama olarak en aşağı 10-15 sene sürmesi gerekir.

Birçokları son zamanlara kadar sözde dinamik Doğu Asya ekonomilerinin –1980'lerin başlarından beri sürekli olarak böyle yüksek büyüme

oranları tutturmuşlardı– dünya ekonomisinde kalıcı bir dinamizmin sağlanmasının hem örneği hem de “lokomotif” gücü olduğunu iddia ediyorlardı. Ne var ki Japonya’nın performansı –diğerler onun kalkınma modelini taklit etmeye çalışıyorlar– iyimser olmaya pek yer bırakmıyor, çünkü 1970’lerde ve 1980’lerde sanayileşmiş dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi iken 1990’larda en yavaş büyüyen oldu ve bir kötü borç dağının altında durgunluğa girdi. Aslında, Onuncu Bölüm’de belirtildiği gibi, Güney Kore, Tayland ve diğer Asya kaplanlarının, Japonya’yı etkileyenlere benzer sorunlar nedeniyle daha yavaş büyüme patikasına gireceğine dair artan işaretler vardır.

Böylece, tarihsel verilerin değerlendirilmesi ve ekonomik güçlerin son konjonktürünün analizi bizi, devlet organlarının (ulusal ya da uluslararası) önlemek için fazla zayıf kalacağı ölçekte ve dünya çapında bir nihai (belki de çok daha yakın) mali ve ekonomik çöküşten ancak gerçek bir mucizenin sakınabileceğini gösteriyor; çünkü emek (yüksek refah harcamaları olarak) ve sermaye fazlasının –batık kurumlara (ve ülkelere) kefil olarak, aksi takdirde kârlara sübvansiyon sağlayarak– sonuçlarını ödemeye devam edebilmek için hükümetler vergileri adamakıllı yükseltmeye zorlanacaktır. Oysa bu günümüzde ya şirket kârları epey azaltılarak ve böylece varlık değerlerinin altını oyarak ve/veya kişisel gelirleri daha da sıkıştırarak ve böylece tüketim artışını daha da zayıflatıp toplumsal mahrumiyeti daha da artırarak yapılabilir. Bu çözümsüz ikilemle karşı karşıya kalınca, siyasal dikkat sonunda kâr sisteminin alternatifleri üzerinde odaklanmak zorundadır.

SİYASAL FELÇ

Mevcut dünya ekonomik ve siyasal düzeninin sürdürülemez olduğunu gösteren bu kadar işaret varken, bunun ideolojik temelini açıkça pek sorgulanmaması dikkat çekicidir. Eğer artık kaçınılmaz görünen çok sayıda hastalığa karşı siyasal tepkilerin gerçekçi bir tahminini yapmak istiyorsak, bu tuhaflığın açıklanması gerekir. Bunu yaparken, 1973 sonrası dönemdeki ayaklanmaların ana siyasal çıkar grupları ve Batı'nın sanayileşmiş dünyasındaki düşünce okulları üzerindeki etkisini, özellikle de İkinci Bölümde anlatılan savaş sonrası mirasın ışığında incelemek uygun olur.

SOLDAKİ TRAVMA

Savaş sonrası siyasal durum 1970'lerin başlarına kadar o kadar kalıcı görünmüştü ki, buharlaşması sanayileşmiş dünyadaki sol siyasal güçleri özellikle zor durumda bıraktı. Bunun sebebi kuşkusuz sol kanadın siyasal partilerinin ve doğal müttefikleri olan emek örgütlerinin, savaş sonrası dönemdeki karma ekonomi modelinin kurumlarından büyük kazanç sağladıklarını düşünmeleri idi ve bunda haklıydılar; çünkü sadece daha yüksek reel kazanç, iş güvenliği ve sosyal refah yoluyla işçi sınıfının yaşam standartlarında büyük artışlar meydana gelmekle kalmamış; çalışan kitlelerin temsilcilerinin çıkarlarının siyasal öneminin ilk defa genel olarak kabulüyle sosyalist parti ve sendika önderlerinin siyasal çevrelerdeki nüfuzu da büyük ölçüde artmıştı.

Bu koşullar sürerken soldaki bir azınlığın geminin batmaya doğru gittiğini söylemesi pek ilgi çekmedi. Dolayısıyla radikal ideologların azınlıkta kalan bir kısmı, kapitalist sistemin doğasındaki istikrarsızlıklara ve devam eden eşitsizliklere işaret etmeye devam etse de, solu destekleyenlerin büyük bir çoğunluğu, hayatlarında böyle belirgin iyileşmelere izin veren bir ekonomik düzene meydan okuma eğiliminde değildi. Sol önderler bile, kendi açılarından, böyle doyurucu bir sonucu almalarını mümkün kılmış görünen bir sistemde radikal değişiklik yapmanın yollarını aramaya

pek meyilli değildiler. Nitekim, Keynesçi politikalar sayesinde savaş sonrası refah döneminin sınırsız olarak uzatılabileceği kanısı yerşerdikçe, birçok kişi “karma ekonomi kapitalizmi”nin sosyalizme doğru giden yolda zorunlu bir adım olduğu ve gelecekte tartışılacak tek konunun bu sonsuza kadar sürecek refah döneminin meyvelerinin bölüşölmesinden ibaret olacağı düşüncesini beslemeye başladı.' 1950'lere ve 1960'lara damgasını vuran sağda ve soldaki geniş siyasal uzlaşmanın temeli buydu.

Dolayısıyla sol önderlik söz konusu refah döneminin 1970'lerin ortalarında çöküşüne hazırlıksız yakalandı. Genel tepki bu resesyonun hızla çekilerek büyümenin geri döneceğinin varsayılmasıydı. O nedenle karma ekonominin izleyicilerini mutlu eden büyüme ve istihdam fırsatlarını sağlama kapasitesini tekrar sorgulamaya gerek yoktu. 1970'lerdeki yüksek enflasyon ve düşük büyümenin beklenmedik beraberliğinin, ya da stagflasyonun, bu resesyonun nedeninin enflasyon olduğunu gösterdiğine, hatta daha da irrasyoneli enflasyonun ana nedeninin de emeğin daha yüksek ücret talepleri olduğuna birçoğu ikna olmuştu. Sonuç olarak emek hareketi, özellikle bazı Avrupa ülkelerinde, ücreti sınırlama politikalarını destekleme eğilimine girdi. Bunun nedeni, kısmen, ücret sınırlamasına yeniden gerçek bir tehdit haline gelmeye başlayan kitlesel işsizlikten kaçınmanın bir yolu olarak bakılmasıydı. Ne var ki 1970'lerin sonlarında yeniden resesyon ve sonucundaki işsizlik artışı –enflasyonu azaltmada bir miktar başarı ile birlikte– bu illüzyonları dağıttı, bununla birlikte savaş sonrasının Keynesçi uzlaşma ortamı da dağıldı.

Bu kriz anı daha uçtaki, Marksist soldaki birçok kişiye doğal olarak kapitalizmin kaçınılmaz çöküşü kehanetlerini savunmak için bekledikleri fırsatı verdi. Ama çok geçmeden onlar da tarihin gerisinde kaldıklarını göreceklerdi; çünkü siyasal alanda bir süredir devam etmekte olan, ama 1980'e kadar pek farkında olunmayan iki derin kayma meydana geldi.

Bunlardan birincisi sanayileşmiş piyasa ekonomilerinde geleneksel işçi sınıfının sayısal olarak azalmasıydı. Bunun da iki nedeni vardı. Birincisi birçok kol işçisinin refah dönemi sırasında yaşam standartlarının yükselmesi sonucu burjuvalaşması (*embourgeoisement*), ikincisi de değışen teknolojinin emek gücünde kol işçilerinin ya da “mavi yakalı” işçilerin oranını kararlı bir şekilde azaltırken, “beyaz yakalıların” (büro çalışanları ve

profesyoneller) sayısını artırmasıydı. Sonuç, sanayi proletaryasının –ki Marksistlerin devrim umutları nesillerdir onlara dayalıydı– önemli bir siyasal gerçeklik olmaktan hemen hemen çıkmasıydı.²

Geleneksel sola bunun kadar sert bir ok da, başlangıçta Sovyet bloku ülkelerine Batı yardımıyla maskelenmiş de olsa, Sovyet komünist imparatorluğundaki ekonomik kötüleşmenin 1970’lerin başlarında açık hale gelmiş olmasıydı. Çatlaklar 1980’lerde daha da büyüyüp, on yılın sonunda Sovyet ekonomisinin ve imparatorluğunun tamamen çöküşüyle sonuçlanınca, Batı ülkeleri solunda bunun kapitalizme alternatif olduğu düşüncesinin kalıntıları da kaçınılmaz olarak süpürüldü gitti. Aslında Batı Avrupa sol partileri ve destekçilerinin çoğu Stalinizmi uzun zamandır reddetmekteydi. Hatta muazzam ekonomik başarısızlıklarının belki farkında olmasalar dahi, onu siyasal olarak kabul edilemez buluyorlardı. Batı’daki en sadık taraftarları arasında bile kredisini kaybettiğini gösteren en anlamlı işaret 1970’lerin sonlarında “Avrupa komünizmi” olarak bilinen şeyin ortaya çıkışıydı. Bu, Batı Avrupa komünist partilerinin çoğunun, özellikle de Enrico Berlinguer önderliğindeki İtalyan Komünist Partisi’nin (en büyükleri), Sovyet modelini resmen reddedip, sosyal demokrasiye daha benzer bir şeyi tercih etmeleri demekti.

OECD ülkeleri solunun büyük bir kısmı Sovyet sistemini yıllardır epey eleştirmelerine –ve zaman zaman Sovyet blokunun demokratikleşmesini sağdan daha da fazla talep ediyor görünmelerine rağmen– onun, kendileri için büyük bir siyasal yenilgi olan çöküşünü engelleyemediler; çünkü hem Keynesçi karma ekonomi kapitalizminin Batı’da hem de Marksizm–Leninizmin Doğuda aynı anda ve çarpıcı çöküşü muhalifleri tarafından kolayca ekonomiye devlet müdahalesi fikrinin toptan ölümü olarak sunuldu. Dolayısıyla, 1989’da Berlin duvarı yıkıldığında, bütün Batı dünyasında liberal piyasa fikirleri ve “küçültülmüş devlet” yanlısı yeni bir siyasal konsensüsün ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

SAĞIN YENİDEN YÜKSELİŞİ

Aynı olayların siyasal yelpazenin sağındaki etkilerini sadece soldaki etkilerinin aynada yansıması olarak tanımlamak mümkündür, ama bu ko-

laycılık olur. 1970'lerde ve 1980'lerde Batı'da ve Doğu'daki olayların, *laissez-faire* ilkelerinden ayrılmayı zaten kabul edilemez ve yaşayamaz bulmakta olan ideologlara –en ünlüsü muhtemelen Avusturyalı iktisatçı Friedrich von Hayek'ti– propaganda malzemesi olduğu kuşkusuzdur. Nitekim komünizmin çöküşünün serbest piyasa kapitalizmi toplum modelinin kesin zaferi olduğunu, hatta daha da akılsızca “tarihin sonu” olduğunu söylemeye çalışanlar oldu.’ Bununla birlikte siyasal sağın tüm destekçilerinin, özellikle de şirket kesiminin önderlerinin bir kısmının sadece savaş sonrası Keynesçi konsensüsün yerine daha geleneksel bir ortodoks politikayı koyma fırsatını aradıklarını söylemek tamamen yanlış olur.

Nitekim büyük işletmelerin çoğu –tabii doğal olarak nasıl örgütlü emek solun destekçisi ise, bunlar da siyasal sağın doğal müttefikleridir– savaş sonrası dönemin karma ekonomi modelinden en az soldaki sendikalar ve Marksist olmayan partiler kadar memnundular. Dahası, özel şirketlerin sürekli hızlı büyümeden sağladıkları büyük faydalar, hükümetlerin altyapıyı finanse etmesinin getirdiği toplumsal ve fiziksel rahatlıklar, özel yatırımları desteklemek için yaptığı müdahaleler ve özel sektör ürünleri için sağladığı piyasalar göz önüne alındığında bunda şaşılacak bir şey yoktur. Dolayısıyla, model hem sürekli genişlemeye hem de yeterli kârlılığa imkân veren istikrarlı bir ekonomik ortamı sağladıkça ve aynı zamanda şirketlerin varlıklarını kontrol etmelerini büyük ölçüde serbest bıraktıkça, örgütlü sermayeden fazla bir şikâyet gelmedi.

O nedenle, solda olduğu gibi sağdaki siyasal partilerin de birçoğu, 1970'ler ve ötesi boyunca, sürekli büyümenin tekrar canlanabileceği, tam istihdamın tekrar sağlanacağı, dolayısıyla da karma ekonomi modelinin radikal bir değişikliğe tabi tutulmasına gerek olmayacağı inancını beslemeye devam ettiler. Nitekim, izleyen dönemde süreklilik kazanan ters yöndeki trendlere rağmen –büyümenin devamlı azalması, kronik mali açıklar ve tam istihdamın (geleneksel olarak tanımlanan şekliyle) bir daha gerçekleştirilemeyeceği umutlarının kaybolması– sağın siyasal önderlerinin birçoğu bunların uzantılarını kabul etmeye yanaşmadılar. Bu durum en çok Kıta Avrupası'nda görüldü. Orada Hristiyan Demokrat partiler (özellikle de ülkede uzun zamandır hâkim güç olan Alman Hristiyan Demokrat Partisi)

ve Fransız De Gaulle'cülerı "sosyal piyasa" yanlısı ulusal konsensüslerini terk etmeye siyasal bakımdan henüz hazır değildiler.

Başka yerlerde, özellikle de Anglosakson ülkelerinde savaş sonrası konsensüsün reddi ve yerine *laissez-faire*'in canlandırılması yönünde görece daha hızlı bir hareket vardı. Bununla birlikte, önceki analizlerimizde de belirtildiği gibi, 1980'lerde ve ötesinde, ABD ve İngiltere'de radikal sağcı olduğunu açıkça ilan ederek iktidara gelen rejimlerde bile dolu dizgin bir mali ortodoksluğa dönüşün siyasal bakımdan imkânsız olduğu görüldü. Bunun yerine, düzenlemelerin kaldırılmasının ve gelir vergisi oranlarının indirilmesinin (özellikle zenginleri etkileyenlerin) sürmekte olan ekonomik hastalığı tedavi etmek için yeterliymiş gibi gösterilmesinin daha uygun olduğu düşünöldü.

Sanayileşmiş piyasa ekonomilerinde bu liberalleşme çılgınlığının sonucunda oluşan kısa süreli refah döneminin kaçınılmaz çöküşü ile 1980'lerin sonlarında Sovyet blokunda komünizmin nihai çöküşünün birbirine denk gelmesi ironiktir. Bu aslında "yeni sağ" reçetenin ciddi yenilgisini örten bir perde oldu. Eğer komünist çöküş solun gündeme –geleneksel Keynesçi müdahaleciliğin ötesinde– daha radikal öneriler getirmesi ihtimalini dışarda bırakmasaydı, *laissez-faire* ekonomik balonunun patlaması, sonunda sağ kendi ortodoks söyleminin mantığını kavramaya başlamak zorunda bırakacaktı; çünkü bu, büyümenin yeniden başlamasını mümkün kılacak bir ekonomi yönetimi formölünün olduğu aldanmasını –esas olarak Keynesçi dönemin bir kalıntısı– açığa çıkaracak ve böylece hükümetleri muazzam kamu açığı ve borcu krizini çözmek için daha etkili önlemler almak zorunda bırakacaktı.

Bu önlemlerin özel sektörün kârlılığını ve dolayısıyla hisse senedi ve tahvillerin şişen piyasa değerlerini tehdit etmesine izin verilemeyeceğini söylemeye bile gerek yok, çünkü bunun kaçınılmaz sonucu –küresel mali piyasaların çökmesi– en tahammöl edilemez sonuçtu. Bunun yerine, gördüğümüz gibi, 1990 resesyonu ile, özellikle ABD'de, başarısızlığa uğrayan mali kurumları desteklemek ve diğer özel girişimlerin üretim ve yatırımlarını ayakta tutabilmek için vergi mükelleflerinden yeniden büyük miktarlarda para alındı.

1980'lerde yapılan kişisel vergi indirimleri de geriye alınamazdı, çünkü bu hem sağın temel görüşleri bakımından kabul edilemez bir durumdu, hem de hükümetlerin güvenilirliğini sarsardı; çünkü o hükümetler girişimi motive etmek için vergileri indirmenin önemini ısrarla vurgulamaktaydı. Aslında böyle bir duruma karşı en etkili siyasal argüman, paranın ulusal sınırlar arasında serbestçe hareket etmekte olduğu yeni küresel ekonomide doğrudan vergilerdeki önemli bir artışın –ya şirketleri ya da yüksek gelirli kişileri etkileyerek– sermayenin ve girişimcilerin diğer ülkelere kaçması ile sonuçlanacağıydı.

Böylece, eğer açıklar ve borçların daha fazla artmasına mani olmak isteniyorsa, kamu harcamalarının daha da kısılmasından başka alternatif olmadığı düşünöldü. Ne var ki zaten yapılmış olan kısıntıların büyüklüğü hesaba katılırsa, bu alandaki manevra alanının da sınırlı olduğu göröldü. Aslında, kamu harcamalarında herhangi bir ciddi azalmanın her şeyden önce refah devletinin önemli ölçüde küçöltölmesi anlamına geldiğı açıkça görölmelidir, çünkü kamu harcamalarının en büyük ve en hızlı büyüyen alanı buydu –tabii aynı zamanda devletin diğerk kamu ve altyapı hizmetlerinden de giderek çekilmesi anlamına geliyordu.

Ama böyle bakıldığında bu alternatif, siyasal bakımdan vergi indirimlerini tersine çevirmekten daha kabul edilebilir değildir. Sonuç olarak daha olumlu bir açıdan bakmaya çalışmak gerekiyordu. İngiltere’de ve diğerk ölkelerde bunu kuşkuca kamuoyuna pazarlamak için şu argümanlar kullanıldı:

- İstihdam edilmekte olan insan sayısı emeklilere ve işsizlere oranla azaldığı için, refah devletini finanse etmek mümkün olmaktan çıkmıştır. Bu görüşe göre sorun artan “bağımlılık oran”ına göre tanımlanıyordu; o zaman devamlı artan refah yükünü sadece olmasa bile esas olarak istihdam edilmekte olanlar çekmiş oluyordu. (Hemen hemen tüm ölkelerde sosyal refah maliyetlerinin zaten istihdam edilmekte olanların sosyal sigorta katkıları dışında kalan gelirlerden finanse edilmekte olduğu gerçeğini göz ardı eden bir argüman, böyle olmaması için de bir sebep yok.)

- Refah devletine güvenmek bireysel özgürlüğün değerini azaltır. Yurttaşlar sağlık, eğitim, emeklilik ve işsizlik sorunları için özel fon ayırmalarına izin verilmesiyle kendilerini özgürleşmiş hissedeceklerdir. Hatta kanıtlar bunun doğru olmadığını göstermiş olduğu halde,⁴ bireyler için özel emekliliğin devletten emekliliğe kıyasla maliyet bakımından daha etkin olduğu da iddia edilmektedir. (Aslında, maliyet etkinliği bir yana, halkın büyük bir kısmının ekstra maliyetleri karşılayamayacağı ortadadır. Özel emeklilik zorunlu hale getirilirse bunun anlamı kişisel vergilerde muazzam bir artıştır.)

Aynı zamanda kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve özel sermayenin kamu altyapısının finansmanına girmesi, özel sektörün bu tür tesisleri kurma ve işletmedeki daha yüksek etkinliğe sahip olduğu varsayımına dayanılarak bunları kullananların ve vergi mükelleflerinin yararına bir şeymiş gibi gösterildi. İngiltere’de (OECD ülkeleri arasında bu yaklaşımın öncüsü) ve diğer yerlerde hükümetlerin vergi mükellefinin parasını değerlendirme ihtiyacı ile yatırımcıların yatırımlarına piyasa getiri oranını sağlama ihtiyacını uzlaştırma konusunda çıkan çok reel problemlere rağmen böyle yapıldı (Bkz. Sekizinci Bölüm).

ZORLA İTTİFAK

Sanayileşmiş kapitalist dünyada savaş sonrası sosyoekonomik düzenin temel yaklaşımlarının ortadan kaldırılmasını desteklemek için ortaya atılan bu ve diğer argümanların aşikâr kırılğanlığı, daha doğrusu saçmalığı, gittikçe vahim hale gelen nesnel gerçeklik karşısında düzeni yönetenleri sarmaya başlayan panik ve karışıklığın açık bir işareti. Daha da çarpıcı olanı, toplumsal ilerlemeyi yarım yüzyıl veya daha fazla geriye götürmeye çalışanlara karşı tutarlı bir siyasal muhalefetin olmamasıdır. Benzer şekilde, yukarıda değindiğimiz, 1970’lerin ortalarından bu yana hareketin yaşadığı propaganda açısından elverişsiz koşullar için bir miktar pay bıraksa bile, solda akıllıca geliştirilmiş bir alternatif stratejinin dillendirilmiş olması da çok dikkat çekicidir.

1990'larda solcu hoşnutsuzluğun fiilen nasıl boğulduğunun belki de en çok edici göstergesi İngiltere'deki sözde sosyalist İşçi Partisinin, 1997'deki başarılı seçim kampanyasının ana malzemesi olarak "çalışana yardım" (*welfare-to-work*) stratejisini benimsemesiydi. Bu girişimin esası partinin tek anlamlı vergi artırma önerisi –özelleştirilen tesislerin aşırı kârları üzerinden bir defalık vergi– ile sağlanacak paraları özel sektörde iş bulan işsizlerin ücretlerini desteklemek için kullanmaktı. Her ne kadar işsizlerin uzun dönemli iş bulma şanslarını artırmaya yetecek iş tecrübesi kazanmalarına yardımcı olacak bir karar olarak sunulmuşsa da, programa zorlayıcı bir unsurun katılması –bu yasa koşulları altında kendilerine yapılan iş tekliflerini reddeden işsiz kişiler herhangi bir sosyal güvenlik yardımı alamayacaklardı– bunun arkasında daha tepkisel bir amaç olduğunu göstermektedir. Dahası, işverenlerin mevcut (sübvans edilmeyen) personel yerine sübvans edilen yeni işçileri almalarını önlemenin bir yolu olmadığından, yasanın etkisinin "bağımlılık kültürü"nü azaltmak veya işsizlerin bekleyişlerini artırmaktan ziyade, işgücünü daha da marjinalleştirmek olması daha muhtemel görünüyor. Dolayısıyla kısmen bazı ABD eyaletlerindeki uygulamalardan esinlenen bu politika daha ziyade sosyal refahın uzun dönemli maliyetini kısma çabasına benziyor, kalan refah bütçesi de özel sektör kârlarına mümkün olan maksimum desteği sağlamak üzere tasarlanıyor. Kamuoyuna İngiliz refah sisteminin "modernizasyonu" olarak sunulmasına rağmen, bu haliyle İngiltere'nin bazı bölgelerinde 1790'larda eski Fakir Yasaları döneminde uygulanan meşhur "Speenhamland sistemi" –yoksullar bulundukları papazlık bölgesinden aldıkları yardım karşılığında tarım işçisi olarak çalışmak zorundaydılar– ile tuhaf bir benzerlik gösteriyor ve tam uygulanırsa sosyal ve ekonomik etkileri de muhtemelen aynı ölçüde kötü olacak.⁶ Bütün bunlara rağmen, önde gelen sendika görevlileri programın tamamlanması konusunda işbirliği yaptılar.

Bu eğilimler başka yerlerde daha kuvvetli direnişle karşılaştı; özellikle Fransa'da 1995 sonlarında sanayi alanındaki sert tepkiler Başkan Chirac'ın sağcı hükümetini daha çarpıcı reformları ertelemeye veya geri alması zorladı. Bununla birlikte, söz konusu muhalefet OECD ülkelerinin hiçbirinde ana siyasal partilerden biriyle eklemlenmedi, dolayısıyla *laissez-faire* silindirine karşı etkili bir karşı koyuş olamadı.

Ezici tepki dalgasına karşı anlamlı bir muhalefetin neden eksik olduğunu belgelere dayandırarak açıklamak imkânsızdır. Ne var ki bunun egemen yerleşik çıkarlar için hayati önem taşıyan konularda tehlike çanlarının çalmasıyla bağlantılı olduğunu ve mevcut ekonomik düzene dokunulmaması için her yolu mubah görececeklerini varsayabiliriz. Bu araçlar her şeyden önce gerçeğin sistematik olarak çarpıtıldığı ve heteredoks analizin ya da fikirlerin bastırılmadıysa bile marjinalleştirildiği acımasız bir propaganda kampanyasını açıkça içermelidir, çünkü demokratik toplumlarda bunlara hâlâ izin verilmektedir. Bu çalışmada sayısız örneklerini gördüğünüz bu çarpıtmaların belki de en ürpertici olanı –tüm mevcut piyasa ekonomilerinin deneyimleri bir yana, bunun durumu daha da kötüleştirdiği (böylece doğrudan yaşam kaybına katkıda bulunduğu) yönündeki tüm nesnel kanıtları hiçe sayarak– eski Sovyet blokunun korkunç ekonomik problemlerine uygun çarenin “şok terapisi” olduğuna Batı resmi çevrelerinin ısrar etmeye devam etmesidir. Buna rağmen danışmanlar, gazeteciler ve akademisyenlerin ezici çoğunluğu ile (genellikle aynı sahte argümanları papağan gibi tekrarlayarak) yaşayabilir bir piyasa ekonomisi yaratmanın ileriye doğru tek yol olduğu konusunda Batı’lı yardım yöneticileri ile işbirliği yapmaları eski Sovyet Komünist Partisi’nin kendi kendini endoktrine etme mekanizmasının hâlâ işlediğini gösteriyor.

Aynı egemen çıkar gruplarının kaçınılmaz olarak kölesi olan güçlü kitle medyası, bu yeni konsensüsü beslemede açıkça önemli bir rol oynamıştır. Bu, basında veya sesli medyada ekonomik ve sosyal politika konularında fikirler önerilmediği anlamına gelmez. Ama uzun süredir tartışma o kadar sınırlı bir yelpaze içinde sürdürülüyor, seçimin aslında iki ekonomik model (neoklasik ve Keynesçi) arasında yapılmakta olduğu izlenimi yaratılıyor, bunların başarısızlıkları ortada olsa da. Bu engelleyici söylemin kısırlığının farkına varanların sayısının giderek artması karşısında, siyasetin önde gelenleri aslında anlamsız bir kavram olan “*stakeholder* ekonomisi” kavramından daha iyi bir alternatif fikir bulamamış görünüyor (bkz. On Birinci Bölüm). Yaşanmakta olan ekonomik problemlerin boyutları o kadar yüksek ki bunları yönetebilmek açıkçası mümkün değil. Buna rağmen, kapitalist sistemin, eğer yaşamak istiyorsa temelden

yeniden şekillendirilmeye ihtiyacı olduğu görüşünü ciddiye alınmaya değmez ve modası geçmiş Marksist düşüncesün bir örneği diye bir kenara atmaya hâlâ devam edebiliyorlar.

Bu anlamsız tartışmada iktisat “mesleği” yanıtlarının yetersizliği ile göze çarpıyor. Ekonomik sistemin kronik zayıflığına daha rasyonel çözümler getirmedeki başarısızlığını birbiriyle ilişkili iki sebebi var:

1. Statükoyu destekleme yönünde içsel eğilimleri olan kurumlara maddi bağımlılığı. En yetenekli iktisatçıların çoğu, kendilerine yüksek maaş ödeyen büyük mali kurumlarda çalışmaktadır. Özellikle İngiltere ve ABD’de radyo ve TV’lere ekonomik durum, mali piyasalardaki bekleyişler ve sorunları gidermek üzere ihtiyaç duyulan politika değişiklikleri konusunda yorum yapmak üzere en çok çağırılan “uzmanlar” da onlardır. Dahası, görüşleri zımnen tamamen nesnelmiş gibi sunulmakta, bir an düşünsek patronlarının çıkarlarına ters hiçbir şey söylememe yönünde güçlü bir motivasyonları olduğunu çıkarabileceğimize rağmen, aksi fikirler yokmuş gibi davranılmaktadır. Medyada sunulan diğer iktisatçı grubunun –akademisyenler– ilke olarak kurulu düzenin görüşlerine kurumsal olarak daha az bağlı olduğu bir gerçektir ve nitekim geçmişte bunlar hoşnutsuzluğun önemli kaynaklarından biri olmuşlardır.. Bununla birlikte, son yıllarda çok azının onaylanmış –Keynesçi veya serbest piyasacı–ortodoks politikalarla ayrı düştüğüne şahit oluyoruz. Devletin mali sıkışıklığı nedeniyle üniversitelerin mali sorunları artmakta olduğundan (özellikle İngiltere’de) ve bu nedenle üniversiteler özel sektör fonlarına daha fazla bağımlı kalmaya başladığından, bu durumun akademisyenlerin entelektüel bağımsızlığını ve daha radikal analiz yapma kapasitelerini etkilemiş olabileceğini kabul edebiliriz.

2. Geleneksel teorinin sınırları. Uzun zamandır devam eden eleştirilere ve geleneksel ekonomik teorinin doğasındaki aşırı basitleştirmenin de kabul edilmesine rağmen, insan davranışının (kişi veya şirket bazında) aynılığı ve yeknesaklığına ilişkin ham varsayımlara dayalı modellerin ve politikaların eleştirilmeden kabul edilmesi hâlâ yaygındır. Bunun, tam aksinin olabileceğine dair çarpıcı ampirik kanıtlar varken marjinal

vergi oranlarının azaltılmasının yatırım ve üretim miktarını artıracak fık-
rinden –arz yanlısı ekolün teorilerinin dayanağı budur– daha iyi bir örne-
ği olamaz. Bağınazlığı bilim olarak sunma şeklindeki geleneksel eğilimle,
disiplinin, sayısallaştırılamayan unsurları önemsememek (insan yaşamı,
çevre ve diğer önemli “dışsallıklar”) veya bunlara salt ekonomik kriterler-
le anlamlı kılınamayacak keyfi değerler vermek şeklindeki kronik eğilimi
giderek birleşmektedir.

Ekonomik sorunların özgürce tartışılmasını engelleyen güçlü bir
etken de mali piyasalarda güvenin korunması ihtiyacıdır. Hükümetin poli-
tikalarında radikal bir değişikliğe –sözgelimi, kurumlar vergisinde büyük
bir artış veya sınır ötesi sermaye hareketlerinin daha sıkı kontrolü gibi– gi-
deceği izlenimi mali varlıkların büyük ölçüde elden çıkarılmasına ve bu ne-
denle piyasa değerlerinin düşmesine neden olmakta, bu sefer fazla açılmış
olan kurumların bilançoları bozulmakta, dolayısıyla tüm mali yapı sistemi
tehdit eden bir duruma girmiş olmaktadır. Aynı şekilde, bir hükümetin,
diğer hükümetlerden ayrı olarak böyle kararlar almayı düşünmekte oldu-
ğunun ima edilmesi bile parasının hızla değer kaybetmesine neden olmak-
tadır; hızla döviz kontrolüne geçmesi bunu etkileyebilir. Dolayısıyla *laissez-*
faire bir kapitalist yapı, doğası gereği, problemlerinin çözümü üzerine nes-
nel tartışma yapılmasını engellemektedir.

Dünyanın derin ekonomik problemleri karşısında suskunluğun bi-
lerek tercih edildiğini söylemek doğru olmaz. Bununla birlikte, dünya eko-
nomisini etkilemekte olan tehlikeli ve devrimci trendlerin bazılarını gören
ve bunlara dikkat çeken yorumcuların çalışmalarına bile kaderciliğin sız-
ması dikkat çekicidir. Dolayısıyla, mali çöküş riskine veya enformasyon
teknolojisi devriminin emek ve sermaye talebi üzerindeki potansiyel olarak
ezici etkisine işaret edenler hem bu gelişmelerin kaçınılmaz olduğunu,
hem de eğer çok gayret gösterilirse ancak nötralize edilebileceklerini ima
etme eğiliminde oluyorlar. Her şeyden önce, devlet gücünün –ulusal dü-
zeyde olsun, çoktarafli kolektif eylem yoluyla olsun– küresel iktidar boşlu-
ğuna gidiş trendi ile mücadele etmek için seferber edilebileceği fikri şiddet-
le ve neredeyse oybirliği ile önemsenmiyor.⁷

Siyasal yorumcular, hatta yorumcular ekonomik gerilemeyi ekonomik olmayan nedenlerle açıklamaya çalışarak işin özünü gözden kaçırmaya çalışıyorlar. Son yıllarda, özellikle Doğu Asya'nın sözde daha dinamik ekonomilerine kıyasla Batı'nın sanayileşmiş ülkelerindeki farazi zayıflamayı yapay maneviyat araştırmalarına dayandıran gereğinden fazla çalışma var. Bunlara göre Batı'nın rahatına düşkün bireyciliğine karşı Doğu Asya'nın kendini kolektif ulusal amaçlara adayan –bunu da Konfüçyüsçülüğe bağlıyorlar– daha dinç bir kültürü var. Ne var ki, bireylerin zenginlik peşinde koşmasına dayalı *laissez-faire* ideolojisinin pek övülen ekonomik yararı ile gösterdiği olağanüstü çelişki bir yana, bu tür analizler gerçeklikten tamamen ayrı duruyor; çünkü Doğu Asya'nın son ekonomik tarihi nesnel bir gözle okunursa şunlar görülür: Tüm “kaplan” ekonomilerinin (Güney Kore, Tayvan ve diğerleri) model olarak aldığı Japonya (bölgenin ilk başarı hikayesi budur) 1980 sonlarından itibaren kronik mali krize ve durgunluğa girmiştir, hatta 1990'larda ABD veya AB'den daha yavaş büyümüştür ve kaplan ekonomilerinin büyümesi önemli ölçüde Batı'nın ve Japonya'nın yatırımcılarının ve şirketlerinin arz ettiği sermaye ve teknolojiye dayalıdır, bu yatırımların arkasındaki neden ise ucuz emekten faydalanmaktır.

Nitekim daha temel problemleri göremeyen ya da görmek istemeyen politikacıların ve yorumcuların favorisi uluslararası karşılaştırmalar oyunu oynamaktır. Tabii ki politikacılar, iktidarda veya muhalefette olduklarına bağlı olarak ülkelerinin ekonomilerinin diğer ülkelerinkinden daha iyi veya daha kötü olduğunu göstermeye teşnedirler, bunu yaparken de ülke ekonomisinin belli göstergelerini kullanırlar. (Bu noktadaki seçimleri de daima ham kalmıştır). Bu tarz analizin avantajı başka bir ülkede daha iyi işleyen bir piyasa ekonomisi modeli olduğu ve dolayısıyla birkaç küçük reformun –merkez bankasına özerklik vermek veya mesleki eğitim harcamalarını iki katına çıkarmak gibi– ekonomik başarıyı getireceği aldatmacısını sürdürmeye yardımcı olmasıdır. Bu sendromun tipik örneği İngilizlerin uzun süredir devam eden, 1950'den beri sadece Japonya değil, Alman-

ya, Fransa ve İtalya karşısında da kişi başına milli gelir açısından görece zayıflamakta oldukları takıntısıdır. Bundan İngiltere'nin söz konusu ülkele-
rin performansını yakalamak için ne gibi sonuçlar çıkartması gerektiğini
araştıranların görmemekte inatla direndikleri husus, bütün bu ülkelerin
kendilerinin şimdi aynı ekonomik problemlerle karşı karşıya oldukları,
hatta bazı bakımlardan daha da kötü durumda olduklarıdır.⁸

HER ŞEYİ GÖZE ALMA STRATEJİLERİ

Böyle bir gerçektışı ideolojik ortamda, düzen yanlısı siyasal tartış-
malar giderek daha karışık ve boş hale geliyor. ABD'de, isterik bir şekilde
devletin rolünde –ve böylece vergi düzeyinde– sert bir azalma talep ederek
seçilen politikacılar, tekrar seçildiklerinde sadece kendilerini seçenler (doğ-
gal olarak bunların en önemlileri seçim kampanyalarını finanse eden bü-
yük iş çevrelerinin çıkarları oluyor) için yaşamsal olan federal programla-
rın korunmasında ya da genişletilmesinde ısrar ediyorlar.⁹ diğer OECD ül-
kelerinde, özellikle İngiltere'de “sahip olanların” seçmenleri (özelleştiril-
miş şirketlerde fiyatından düşük hisse vermek, büyük ölçüde sübvansiyon-
la desteklenmiş ev vermek gibi) en bayağı rüşvet yöntemleri kullanılarak
bir araya getirilirken, “sahip olmayanlar” giderek marjinalleştiriliyor; yuka-
rıda da belirttiğimiz gibi 1997'de seçilen “sosyalist” hükümet tarafından da
açıkça sürdürülen bir yaklaşım. Avrupa'nın başka yerlerinde, ne kadar kal-
dıysa devlet müdahalesinin önemine duyulan inanç hâlâ beyan edilirken,
ne devletin bütçe kriziyle nasıl baş edileceği konusunda ABD'den daha ger-
çekçi bir yaklaşım var, ne de düzenlemelerin kaldırıldığı küresel ekonomi-
ye katılmanın işi daha da güçleştireceği kabul ediliyor.

Bununla birlikte, 1990'ların sonlarında, birbirine bağlı olan ve kro-
nikleşen görece yavaş büyüme (ki giderek sıklaşan resesyonlarla kesilmek-
tedir), devamlı yükselen kamu borç yükü ve artan yapısal işsizliğin mali ve
ekonomik kaosa dönmesinin ancak çarpıcı önlemlerle engellenebileceği-
nin farkına varılmaya başlandı. Egemen kapitalist çıkar grubu için bunun
anlamı, bunu daha fazla zenginlik veya sosyal istikrar sözüyle bağdaştır-
mak açıkça imkânsız olduğu halde, refah devletinin istikrarlı bir şekilde,
hatta hızla sökülmesiydi. Belki de orta sınıfın nihai ayaklanmasını kışkırtı-

bilecek, siyasal olarak bu kadar riskli bir stratejinin akıldan geçirilmesi krizin ne kadar şiddetli olduğunu ortaya koyuyor.

Nitekim bu alternatif çekici olmaktan o kadar uzak ki siyasal önderler kamuoyunu gerçeğe yüz yüze getirmektense söyledikleri yalanların tonunu yükseltmeyi hâlâ daha kolay buluyorlar. Sözgelimi kitabın yazıldığı sırada hem İngiltere’de hem de ABD’de ekonominin hızla büyümekte olduğu ve yeni bir sürdürülebilir zenginlik döneminin başlamakta olduğu resmen iddia edildi –bu başarı iddiaları hâlâ kontrol edilemeyen bütçe açıkları ve daha muazzam seviyelere çıkan kamu borç yükü tarafından yalanlanmaktaydı. Bu arada mali varlıkların piyasa değerlerinin kitlesel olarak çökmesi tehdidi büyümektedir, tek soru mali sihirbazların bu piyasaları manipüle etme yollarını ne zaman tüketeceğidir.

Bununla birlikte, sermaye değerini suni olarak desteklemenin neden olduğu muazzam maliyetlerin en başta geleni olan Batı dışındaki dünyadaki sosyal ve ekonomik tahribata cevap vermek gerekmektedir. O nedenle, eğer dünya çapında siyasal ayaklanmalardan ve iç kargaşadan kaçınılmak isteniyorsa OECD ülkelerinde kamu harcamalarını düşük tutmanın giderek daha sorun yaratıcı hale geldiğini görmek gerekiyor. Savaş ve yıkım askeri-sınai kompleks tarafından iyi bir piyasa fırsatı olarak, bazıları tarafından da nüfus fazlasını ortadan kaldırmanın uygun bir yolu olarak görülebilir, bunlar gerçektir. Ama Batı’nın egemen önde gelenlerinin böyle bir sinik stratejiyi tutarlı olarak izleyebileceklerini tahayyül etsek bile, bunun “faydalarının” uzun süre, uzun dönemli küresel istikrarsızlığın genel ekonomik ortamda ve yatırım ortamındaki tahribatına ağır basıp basmayacağı kuşkuludur.

İDEOLOJİK BİR ÇIKMAZ

Dünyada ezici ekonomik ve sosyal çöküş işaretleri birikirken, sanayileşmiş ülkelerde siyasal yapının hiçbir parçasının ne mevcut düzenin temel varsayımlarından herhangi birini sorgulama yeteneğine sahip olması ve ne de geçmişteki başarısızlıkların çıkmaz sokaklarına dönüş anlamına gelmeyen bir çözümü önerebilmesi daha da olağanüstü görünüyor.

Bu açıdan, siyasal ortam garip bir şekilde Sovyetler Birliği'nin zayıflama aşamasına benziyor. Orada, Başkan Brejnev'in son yıllarında, yönetici tek partinin felakete kayışını, kendi monolitik ideolojisinin temel ilkelerini sorgulamadan tersine çevirmek bir yana, durdurma yeteneği bile giderek felç olmuştu. Tabii bu felç durumu rejimin totaliter yapısı nedeniyle daha da güçlü oldu, o yapıda sadece radikal alternatiflerin kamuoyunda tartışılması engellenmekle kalınmıyor, resmi görevliler ortadaki acı gerçekleri üstlerinden saklamayı kendi çıkarlarına görüyorlardı. Sonuç –Gorbaçov yönetimi, komünist partiyi ve aparatı düşünülemez oları düşünmeye başlatmak için yerleşik çıkarlarla acı bir mücadele yapmakla yüz yüze kalmış olsa da– sistem fiilen çökmedikçe hiçbir değişikliğin mümkün olmamasıydı.

Akla ilk gelen bir başka tarihsel örnek de 1789 devriminden önceki Fransız eski rejimidir; çünkü, bilinen yorumlarından birine göre, bu ayaklanmayı kaçınılmaz hale getiren sebeplerden biri aristokrasinin –devleti uzun zamandır tehdit eden mali çöküşten kurtarabilecek kaynaklara yalnız kendileri sahip oldukları halde– kendilerini vergi vermekten büyük ölçüde hariç tutan mali ayrıcalıklardan vazgeçmeyi inatla reddetmesiydi, bugünkü karşılığı olan özel şirketler sektörü gibi.

İnsan, modern sanayileşmiş Batı'nın sözde çoğulcu demokrasilerinin kaçınılmaz değişiklik konusunda daha büyük bir yetenek göstermesini bekliyor. Ekonomik gücün çok az sayıda elde muazzam ölçüde yoğunlaştığını hatırlarsak, “iktidarı elinde tutan seçkinlerin” şimdi karşı karşıya oldukları endişe verici bu ikilemle yüzleşmekten kaçınmalarında bir tuhaflık olmadığını görebiliriz. Durumun açıkça gerektirdiği anlamlı bir radikal alternatifler tartışmasının şimdiye kadar önlenememiş olması olgusu Batı kamuoyunun serbest piyasa kapitalizminin etkinliği kadar demokrasisinin gücü konusunda da aldatıldığını gösteriyor olabilir.

Radikal alternatiflerin bugüne kadar ortaya çıkamaması, yukarıda da belirtildiği gibi, geleneksel sol muhalefetin tarihsel zayıflığı ve parçalanmışlığı ile egemenlerin kendilerini aldatması, manipülasyon ve dezenformasyon şeklindeki Orwell'ci yaklaşımının sonucudur. Bununla birlikte, Sovyet komünizmi veya Fransız eski rejiminin düşüşü ile kurulan paralel-

likler tutarsa, statükoyu korumak için gösterilen kararlılığın, şimdi kaçınılmaz gözüken mali felaketi yaşatıp yaşatmayacağından şüphe edilmelidir. Çöken Sovyet imparatorluğunun (ve aynı şekilde devrimci Fransa'nın) birçok yerinde olduğu gibi, sonuçta öyle bir kaos olabilir ki alternatiflerin akılselimi içinde ve demokratik biçimde tartışılması şansı akıldışı siyasal aşırılık karşısında ortadan kalkabilir.

SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR DÜNYA DÜZENİNİN TEMEL UNSURLARI

Özetlediğimiz gibi, karamsar olmak için güçlü nedenler var; ancak buna rağmen baskının daha az olduğu bir siyasal ortamda ne gibi daha rasyonel ekonomik örgütlenme modellerinin gelişebileceğini öngörmeye çalışmakla yükümlüyüz. Ne var ki tam da sanayileşmiş Batı'daki (aslında bütün dünyadaki) mevcut kısır tartışma ortamı nedeniyle önerileri makul bir değerlendirmeye tabi tutmak güç oluyor. Böyle bir değerlendirmeye girişmeden önce, biraz da statükoyla devam etmenin ana sınırlamalarını kendimize hatırlatmak için, dünya sisteminin mevcut çıkmaza nasıl girdiği konusunda yaptığımız analizin ana noktalarını özetlemek daha uygun olabilir.

Keynesçi Başarısızlığın Mirası

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda sanayileşmiş Batı'nın hükümetleri, kapitalist ekonomik yapıların gelecekte tolere edilebilmesinin, kitlesel mahrumiyeti ortadan kaldırmak için kapsamlı refah programları da dahil olmak üzere devletin istikrar sağlayıcı geniş müdahalesine bağlı olduğunu evrensel olarak kabul ediyordu. Bunu izleyen "karma ekonomi" kapitalizm modeli dünya ekonomisinin sanayi devriminden beri gördüğü en uzun hızlı büyüme dönemine yol gösterdi. Bunun etkinliğine duyulan aşırı güven 1973'ten sonra gidişatın tersine dönüşünün öneminin kavranamamasına neden oldu, öyle ki 1970'lerde talep yönetimine devam etme girişimleri sadece enflasyona ve kamu borcunun hızla yükselmesine yol açtı.

Yeni Ortodoksluk ve Liberalleşme - İkiz Felaket

1980'den itibaren daha geleneksel mali ortodoksiye başvurulması büyük ölçüde bir göz boyamaydı. Özel sektörün devlet desteğine kaçınılmaz bağımlılığını ve işsizlik ile toplumsal mahrumiyet artarken, refah bütçesinde önemli kesintiler yapmanın siyasal olarak imkânsız olduğunu gös-

terdi. Bunun sonucunda kamu harcamalarında anlamlı kesintilere gidilememesi “arz yanlı” vergi indirimi stratejilerinin (1980’lerde ABD politikasının temel dayanağıydı) daha fazla bütçe açığı ve devlet borcundan başka sonuç vermemesine neden oldu. O sırada mali düzenlemelerin kaldırılması –“girişim kuvvetlerinin dizginlerinden boşalmasını” amaçlıyordu– 1985’ten itibaren kısa süren ve büyük ölçüde spekülatif bir dünya refah döneminin ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Bunu izleyen resesyonun büyük bir mali felakete dönüşmesi, vergi mükelleflerinin parasının mali piyasaları ve kurumları desteklemekte kullanılması işinin zamanında yapılmasıyla önlendi ve ancak bu şekilde önlenebilirdi. Ne var ki bu balonun patlamasıyla oluşan borç 1990’ların canlanmasının, 1980’lerdekinden bile yavaş olmasına yol açtı (özellikle Japonya’da).

Kronik Sermaye Fazlası

Rekabetin yoğunlaşması ve teknolojik değişme 1960’lardan bu yana sabit yatırımların artışında, genel üretim miktarı artışında olduğundan daha büyük bir azalmaya neden oldu. Sonuçta, şirket kârlarının yarattığı sermayenin hacmi büyürken, bunun yeniden yatırılabilceği alanlarda kronik ve yoğunlaşan bir azalma meydana geldi. Yetkililer bunun varlık değerlerinde düşmeye yol açmasına izin vermek yerine, bu değerlerin yapay olarak korunmasına yönelik stratejilerin uygulanmasına önyak oldular, ya da en azından ses çıkarmadılar. Bu stratejiler şunlardı:

- kurumlar vergisinin azaltılması;
- başarısız mali kurumların iflasının devlet yardımıyla önlenmesi veya bunların fiilen millileştirilmesi;
- devlet şirketlerinin ve diğer varlıkların (fazlanın bir kısmının emilmesine yardımcı olmak için) özelleştirilmesi;
- mali varlıklara yapılan yatırımların artmasının teşvik ve sübvansedeilmesi;
- şirketlerin kendi hisse fiyatlarını manipüle edebilmeleri için yaratıcı muhasebe veya mali “mühendislik” tekniklerinin kullanılması (hisselerin geri alınması gibi)

Teknolojinin Etkisi

Son teknolojik yenilik kalıbı (özellikle enformasyon teknolojisi alanındaki) hem imalat hem de hizmet sektörlerinde, büyük ölçekli sabit yatırımlardan ziyade, hem daha az sermaye yoğun, hem de daha az emek yoğun, ama daha fazla bilgi yoğun ekonomik faaliyetlere doğru bir gidişe neden oluyor. “Yazılım” ve yüksek nitelikli insan sermayesi önem kazanıyor. Bu sadece emek talebinin giderek artan ölçüde azalmasına yol açmakla kalmıyor, 19. yüzyılda kapitalizmin zaferine neden olan kilit faktörün de ortadan kaybolmasına neden oluyor: Sanayi Devrimi’ni tetikleyen teknolojik yeniliklerin gerekli kıldığı ve ancak kapitalist bir yapıda doğabilecek olan büyük sermaye konsantrasyonunun. Bu, sonunda emek kadar sermayenin de büyük ölçüde gereğinden fazla hale geleceği anlamını taşır.

Devletin İğdiş Edilmesi

Yavaşlayan ekonomik büyüme, düzenlemelerin kaldırılması, vergilerin indirilmesi ve kamu kaynaklarının daha büyük kısmının sermaye değerinin desteklenmesine ayrılması bir araya gelince, hükümetler küresel istikrarı tehdit eden dağ gibi problemler bir yana, geleneksel sorumluluklarını bile yerine getiremez oldular. Her şeyden önce, eski Sovyet imparatorluğunu ve Üçüncü Dünya’nın büyük kısmını ezmekte olan ekonomik ve sosyal kaosla uğraşmaya başlayamadılar. Bu ülkelerin ihtiyaç duyduğu büyük miktarda yardım fonlarına benzer bir şeyler öneremediler, onun yerine –ekonomi tarihinin tüm kanıtlarının bunun kalkınmanın yolu olamayacağını göstermesine rağmen– radikal serbest piyasa politikalarının onların kolektif yoksulluktan kaçınabilmelerini sağlayacağı yalanını söylemeye devam ettiler.

Yasallığın Erozyonu

Devlet gücünün zayıflamasının, özel şirketlerin devlet desteğine dayanmasının devam etmekte oluşunun ve ekonomik ve mali düzenlemelerin küresel düzeyde kaldırılmasının sonucu olarak dolandırıcılık, yolsuzluk, vergiden kaçınma ve devlete olmasa bile büyük işletmelere suçun sızması fırsatları ve özendiricileri büyük ölçüde arttı. Sonuçta ortaya öyle bir

kanunsuzluk ortamı çıktı ki tüm ekonomik ve siyasal sistemin meşruluğu giderek artan ölçüde sorgulanmaya başladı.

Büyümenin Canlanması Bekleyişlerinin Solması

Uzun dönem büyüme trendlerini kesinlikle tahmin etmek imkânsız olmakla birlikte, tarih 1950'lerde ve 1960'larda ulaşılan düzeylerde büyüme oranlarının sürdürülebilir şekilde yeniden canlanmasının pek muhtemel olmadığını ima ediyor. Ne var ki, böyle bir tempo olmaksızın sermaye varlıklarının değerlerinde feci bir düşüşü önlemek veya devletin ödeme gücünü düzeltmek mümkün görünmemektedir.

Öyleyse daha kalıcı bir ekonomik ortama erişilmesi isteniyorsa radikal olarak –kar sisteminin taleplerini zorunlu olarak nötralize etme ihtiyacına dayalı– farklı bir yaklaşımı düşünmek dışında bir tercih gerçekten yoktur.

BÜYÜME BAĞIMLILIĞINA SON VERİLMESİ

- Özel sektörün yarattığı devamlı biriken sermaye fazlalığını emebilecek;
- mevcut gelir bölüşümü ve vergi kalıbı veri iken yükselen kamu sektörü açıklarını ve borcunu, azaltmak bir yana, bulunduğu düzeyde tutabilecek;
- dünya nüfusunun zengin yüzde 15'i ile yoksul yüzde 85'i arasındaki muazzam ortalama yaşam standardı açığını, kapatmak bir yana, önemli ölçüde azaltabilecek

kadar hızlı bir talep (ve dolayısıyla toplam küresel üretim) genişlemesini beklemek, gerçekçi davranacaksa mümkün değildir.

Arzla ilgili faktörler –özellikle çevre ile ilgili sınırlamalar– ekonominin belli sektörlerindeki genişlemenin sınırlandırılmasını gerektireceğinden, sektörler konusunda ayrım gözetmeksizin, özellikle yüksek gelirli sanayileşmiş ülkelerde, GSYİH'yı azamileştirmeye çalışan geleneksel politikaların terk edilmesi lazımdır. Bu, hükümetlerin kaçınılmaz olarak sıfır büyüme oranını amaçlamak zorunda kalacakları anlamına gelmez. Ekono-

mik faaliyet düzeyi hükümetlerin ilgi konusu olmaktan çıkacaktır. Bu şu anlama gelir: Ülkeler arasındaki ve içindeki gelir bölüşümü dengesizliği sorunlarını örtbas etmek için gerçekleşmesi mümkün olmayan yüksek büyüme hedeflerini olabilecek bir şeymiş gibi göstermekten artık vazgeçilmesi gerekir.

YENİ BİR KOLEKTİVİZM

Serbest piyasacı, kâr azamileştirici kapitalizmin düşük büyümeli veya büyümesiz ekonomiyle bağdaşmayacağı açıktır, çünkü o yaşayabilmek için, kârların sürekli birikmesinin ve hissedar fonlarının sürekli genişlemesinin mümkün olduğu koşullara ihtiyaç duyar. Öyleyse, şirketlerin serbestçe kâr azamileştirme peşinde koşmaları artık onların başlıca amacı olarak kabul edilemez, en azından devlet koruması veya sübvansiyonu ayrıcalığı kullanmak istedikleri süreç.

Kâr azamileştirmenin artık kaynak dağılımının ana temeli olamayacağı bir kez kabul edildi mi, başka bir kriterin getirilmesi gerekir. Bunlardan biri şirket hissedarlarına giden katma değer payını azaltmak ihtiyacı olduğuna göre,

- Büyük özel sektör şirketlerinin elde ettiği ya da alıkoyduğu sermaye getirisini sınırlandıracak mekanizmalar kurulmalıdır. İngiltere’de ve başka yerlerdeki özelleştirilmiş tesislerin düzenlenmesi deneyiminin ışığında bakarsak, böyle bir mekanizma sadece fiyatlama üzerinde değil, yatırım stratejisi konusunda da kamunun etkisini gerektirir.
- Özel yatırımcılar mali istikrarla bağdaşabilen getiri oranlarını, girdikleri zarar riskini karşılayamayacak kadar düşük bulacaklardır. Bu durumda devlet ya onlara zararlarını karşılama garantisi verecek ya da şirketin kendisinin mülkiyetini ele geçirecektir –veya, eğer mümkünse, dış hissedarlardan (yani, özel şirketlerden) bağımsız olarak işletilebilmelerini mümkün kılacak kadar küçük birimlere ayıracaktır.
- Finansmanı son tahlilde vergi mükellefleri tarafından garantilenen şirketler kamuya karşı hesap vermelidirler ve politikalarının kamu tarafından (yerel, ulusal ya da uluslararası düzeyde) onaylanması zo-

runluluğu getirilmelidir. Mali kurumların mali sistemin istikrarının bir kamu malı olduğu ilkesini kabul ettiklerini (Beşinci Bölüm’de belirtildi) düşünürsek, bu kural öncelikle onlara uygulanmalıdır.

- Aşırı değerlendirilmiş sermayeye yüksek getiri sağlaması artık gerekemeyen katma değer esas olarak kamu sektörü açıklarını ve borcunu azaltmak, tüketici fiyatlarını azaltmak, çalışanlara yeterli ve eşit ücret sağlamak için ve işsizlere asgari bir gelirin garanti edilmesi dahil sosyal yardım ve hizmetleri geliştirmek için kullanılmalıdır.
- Mevcut özel mülkiyet sahiplerine, varlıkların kolektif mülkiyete zorunlu transferi için verilecek tazminat –hem daha fazlasını ödeyecek mali kaynak olmadığı için hem de maksat piyasaların istikrarını bozan muazzam sermaye fazlasını azaltmak olduğu için mevcut piyasa düzeylerinin epey altında olmalıdır. Öncelik mali varlıkların devallasyonu sonucunda en çok etkilenecek olan emeklilerin ve diğer küçük tasarrufluların yaşam düzeylerini korumaya verilmelidir.

Kârın azamileştirilmesi, tamamen kaldırılmasa bile epey önem kaybetmiş olduğundan, alternatif performans göstergelerinin formüle edilmesine ihtiyaç duyulacağı açıktır. Bunlar arasında sermayeye minimum bir getiri oranı sağlama gereksinimi –sağlık gibi ana hizmetler hariç– olabilir; açıkça ifade edilmiş başka mülahazalara da ihtiyaç olacaktır (sosyal öncelikler, çevre ile ilgili öncelikler gibi).

Bu tür kriterler tanım gereği piyasadaki rekabete az vurgu yapma eğiliminde olduğundan, maliyet etkinliği sağlayıcı başka teşvikler –teşviklere bağlı ölçülebilir performans kriterleri gibi– tanımlanmalı ve bunların uygulanması şeffaf bir takip ve kontrole tabi tutulmalıdır. Bu konuda başarı sağlanamazsa sadece Sovyetler Birliği’nin değil, sözde daha demokratik olan devlet egemenliğindeki diğer ekonomilerin de karakteristiklerini oluşturan bürokratik etkinsizlik, yolsuzluk ve israf ortaya çıkacaktır.

Büyümeye sınırlı bir alan kaldığının açıkça kabulü gelir bölüşümü üzerinde de önemli etkiler yapar, özellikle de sürekli artmakta olan küresel emek fazlası düşünüldüğünde; çünkü bu dengesizliğin bazı iş tayinlaması yöntemleri veya sadece sosyal yardım sistemiyle çözümlü çözülemeyeceği

belli olmadığından, emeğin saf rekabetçi piyasa mekanizması yoluyla dağılımının kabul edilmemesi en yüksek ve en düşük ücretler arasındaki farkın –en azından– sınırlandırılmasını gerektirir. Üst düzey yöneticilere verilen büyük paraların haklı gösterilmesinde kullanılan risk unsurunun (çoğu durumda zaten tamamen yanlış) önemli ölçüde kalkması da daha eşit bir gelir bölüşümüne doğru bir gidiş demektir.

YENİ BİR DEMOKRASİ

Sözde şahsa bağlı olmayan kâr azamileştirmesine alternatif olarak kullanılacak herhangi bir kriterin bilinçli siyasal tercihlerden türetilmesi gerekir. Böyle bir yaklaşımı eleştirenler geleneksel olarak, bu yaklaşımın, piyasa aracılığı ile tüketicilere ait olması gereken kararları, siyasetçilerin ve bürokratların vermesine neden olduğunu ileri sürerler. Kapitalizmde “tüketici egemenliği” miti artık patlamış olsa bile, bu eleştirilerin işaret ettiği önemli bir hususun olduğu kabul edilmelidir; çünkü, demokraside herhangi bir ekonomik sistemin amacı, geniş anlamda söylersek, insanlara istediklerini –ya da ideal olanı, kendileri için mümkün olan seçenekleri tam olarak bilmeleri halinde, isteyebileceklerini– vermesidir. Buna karar verme sorumluluğunun bürokratlara veya politikacılara verilmesi, asla sürekli olarak istenen sonuçları sağlamayacaktır. Dolayısıyla vatandaşların dileklerinin kaynak dağılımındaki önceliklere yansımaları sağlayacak mekanizmalara ihtiyaç vardır. Tüketici mal ve hizmetlerinin çoğunda, piyasa kuvvetleri tüketim ve arz kalıbını büyük ölçüde belirlemeye devam edecektir. Bazı şirketler veya endüstriler sahiplerinin desteklemek isteyeceği kadar kârlı değilse, ilke olarak ya yeniden yapılandırılırlar ya da normal piyasa kriterlerine uygun şekilde aşamalı olarak sona erdirilirler. Böyle durumlarda normal olarak yeni yatırımcılara (kamu sektörü veya yerel kolektifler dahil) bu şirketlerin varlıklarını elde etme fırsatı sağlanmalıdır.

Piyasa başarısızlığı durumlarında –özellikle kamu sağlığı ve çevre konusunda, kullanıcıya, parasal maliyetleri açısından, özel otomobiller karşısında kamu taşımacılığının nispi fayda ve maliyetlerinin tam yansımaması gibi– kararlar şimdiki normlardan çok daha açık demokratik tartışma temelinde alınmalıdır. Bu gereksinimi karşılayacak en uygun kurumsal bi-

çimler üzerine burada spekülasyon yapmanın anlamı yoktur. Yapılabilecek olan, hem hükümetin demokratik kurumlarının (ulusal veya yerel) hem de ticari şirketlerin (kamu sektöründe olsun özel sektörde olsun) yönetimine ilişkin bazı genel ilkeleri önermektir.

Demokratik Sürecin Zenginleştirilmesi

Parti bildirilerinin normalde geniş bir danışma sürecine girmeden oluşturulduğu ve genelde birbirine çok benzediği ve ticari çıkarların parti fonlarına katkıları (gizli veya değil) yoluyla gündemi belirledikleri bir ortamda, periyodik seçimlerde oy kullanma hakkının halkın isteklerinin anlamlı bir ifadesi olduğu artık kabul edilemez. Dolayısıyla,

- Seçmenlerin görüşünü alma biçimlerinin çeşitlendirilmesi ve seçmenlerin görüşünün daha sık alınması (referandumun daha fazla kullanımı dahil) gerekir.
- Kolektif karar alma, daha fazla uluslararası entegrasyonla birleştirilerek, merkezi olmaktan çıkarılmalıdır.
- Siyasal destek fonlarını konusunda eşit ve sıkı sınırlar getirilmeli ve uygulanması denetlenmelidir.
- Tüm kamu görevlileri (seçilmiş olsun, atanmış olsun) şeffaf olmalı, siyasal ve kişisel dürüstlükleri adil biçimde incelenmelidir. Suçluların hızla görevden alınması sağlanmalıdır.

Şeffaflık

Kilit ekonomi politikaları veya yatırım kararları konusundaki tüm bilgilere kamuoyunun ulaşabilmesi sağlanmalıdır. Bu, devlet desteği, hisse katılımı veya yasal düzenlemenin söz konusu olduğu her kamu şirketinin veya özel şirketin tüm kararları için geçerli olmalıdır.

Şirket Yönetişi

Sınırlı sorumluluk –ABD ve İngiltere’de özel ellerdeki kamu tesislerinde olduğu gibi– sadece devletin atadığı bir düzenlemecinin denetimindeki şirketler için geçerli olmalıdır. (Bu sınırlamanın yalnızca şirketin

hesap verebilir olmasını sağlamlaştırmak ve dolandırıcılık imkânlarını kısıtlamak için getirilmediğini belirtmek gerekir. Yedinci Bölüm’de tartışıldığı üzere son yirmi yılın teknolojik dönüşümünün neticesi olarak sermaye talebi sürekli azaldığı için 19. yüzyılda hisse yatırımı için getirilen teşvikler artık ne gereklidir ne de istenmektedir. Sınırlama aynı zamanda bu olgunun bir sonucudur.)

Medya Açık Olmalıdır

Yazılı, görsel ve işitsel medyanın kişiler veya şirketler tarafından kontrolüne etkili sınırlamalar getirilmesi ve azınlıktaki fikirlerin yer bulması sağlanmalıdır.

Demokratik süreçteki tüm bu tür reformların ana teması hesap verilebilirliğin geliştirilmesidir. Bu derecede bir demokrasinin örneği olmadığı veya uygulanabilir olmadığını söyleyerek itiraz edeceklere demokrasinin bir dünya olgusu olarak henüz bebeklik döneminde olduğunu hatırlatmak gerekiyor. 20. yüzyılın başında hemen hemen hiçbir ülkede evrensel oy hakkı yoktu ve Avrupa ülkelerinin çoğunda İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar kadınlara oy hakkı verilmedi. Dolayısıyla, Batı’nın siyasal evrimine böyle uzun bir perspektiften bakıldığında, bu tür değişiklikler şimdiye kadar herkesin sadece sözünü ettiği demokratik ideallere doğru atılan mantıklı adımlar olarak görülmelidir.

Dahası, demokratik hesap verilebilirliğin geliştirilmesi ihtiyacı, dünyanın her yanında ortaya konan çağdaş siyasal ve ekonomik kurumların eleştirilerinde (genellikle seslendirilmese de) örtük olarak vardır. Nitekim daha açık eleştirilerin eksikliğinin kendisi, hükümetleri, sistematik olarak insan haklarını ihlal ettiği ve buna karşı çıkanlara “Batılı değerler”in yeni emperyalist dayatılması’ diye itiraz ettiği halde “hür dünya”nın saygın üyeleri muamelesi gören birçok Üçüncü Dünya ülkesi dahil, pek çok ülkede konuşma özgürlüğünün şiddet yoluyla bastırıldığının açık belirtisidir. Söz konusu otoriter (ve genelde bariz bir şekilde yolsuzluğa bulaşmış) rejimlerin Güney Kore, Endonezya ve hatta Çin gibi ülkelerde kendilerine karşı –özellikle gençlerin gösterdiği– direnişi susturmakta başarısız kalışı,

eğer delile ihtiyaç varsa, demokrasi isteğinin ve insan haklarına saygının evrensel değerler olduğunun açık bir delilidir.

Sanayileşmiş Batı dünyasında hesap verilebilirliğin gelişmesi yönünde doğmakta olan ilginin işaretlerinden biri, haklarla sorumlulukların dengeli olmasının vurgulanmaya başlamasıdır. Bu fikri özellikle (1997’de başbakan seçilen) İngiliz İşçi Partisi lideri Tony Blair savunmuştur. Toplumun –körü körüne kârın azamileştirilmesi peşinde koşmayı dışlayan– feodal benzeri ilişkilere daha fazla dayalı kaldığı Doğu Asya ve diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde bu fikrin belki de Batı’da olduğundan daha iyi anlaşılabilmesi ironiktir.

Daha genel olarak, zayıflamasını bir bütün olarak dünyadaki kronik ekonomik başarısızlığın sonucu olarak gördüğümüz, devlet otoritesinin meşruluğunun, devlet kurumlarını genel olarak halkın çıkarlarına ve endişelerine daha sorumlu olmaya zorlamadan nasıl yeniden sağlanacağını anlamak güçtür. Aynı şekilde, halk kitlelerinin “serbest piyasanın” anarşisine tercih etmelerini sağlayacak kadar etkili hesap verilebilirlik yapıları yaratmanın ancak demokratik süreci iyice kuvvetlendirerek mümkün olabileceği de açık görünüyor. Dolayısıyla, bugün kamu görevlilerini (seçilmiş veya değil) her yerde yolsuzluk fırsatlarını karşısında bırakan, yolsuzluğa ve iktidarı kötü kullanmaya iten türden kurumlarda ısrar etmek, herhangi bir yeni ekonomik kolektivizm modelini hızla itibardan düşürecektir. Bugün, demokrasinin meziyetlerini övmeye devam ederken demokratik reform ihtimalini bıkmadan en yüksek sesle kötüleyenler –aynı zamanda kendilerini sürmekte olan anarşiden en kazançlı çıkanlar olarak görmekteler– tam da bu gerçeği gördüklerinden böyle yapıyorlar.

YENİ BİR KÜRESELLEŞME

Yukarıda özetlenen ekonomik örgütlenme modeline benzer bir şey geçişin yıllar değil, on yıllar alacağı ve farklı ülke ve bölgelerde farklı hızlarda seyredeceği açıktır. Bu geçiş döneminde, sermayenin özel kâra daha sınırlayıcı bir yaklaşımı daha hızlı benimseyen ülkelerle, bu değişime daha fazla direnenler arasında serbest hareketi kabul edilemez. Bu yaklaşımın mantığı, şimdilerde mevcut dünya düzeninin OECD ve Avrupa Birliği gibi

sütunları tarafından bile örtük olarak kabul edilmektedir. Her iki örgüt de 1997 başlarında, vergi rekabetinin devlet hasılatını azaltmasının ve böylece hükümetlere kamu açıklarındaki artışla baş edebilmek için harcamalarını tolere edilebilir minimum seviyelerin altına düşürmekten başka yol bırakmayışının tahrip edici ekonomik etkileri konusundaki şikâyetlerini dile getirdiler (tabii, vergi rejimlerinin uyumlulaştırılması olmadan küresel liberalleşme ideolojisiyle evli kalmaya devam ettikleri sürece, her ikisinin de herhangi bir çözüm öneremeyeceğini söylemeye gerek yoktur).

Aynı zamanda, talep artışının küresel kapasiteye göre sınırlı kalma eğiliminde olacağının açıkça görüleceğini kabul edersek, dış ticaret akımları giderek artan ölçüde piyasa aksamasını en aza indirecek şekilde yönetilmek zorunda olacaktır. (Makul etkinlik standartlarının sürdürülmesiyle tutarlı olarak bunu yukarıda sınırlı sorumlu şirketler için önerdiğimiz şeffaf düzenleme süreçleri sağlayacaktır.) Bu da dış ticarete konu olan belirli mal ve hizmetlerin, küresel veya en azından belli dış ticaret blokları içindeki arzının sınırlandırılması gerektiği anlamına gelir. Küresel büyüme alanının sınırlı olacağı böyle bir ekonomik ortamın sağlanabilmesi için de:

- Resmi politika, üretim ve istihdamın desteklenmesi konusunda en dezavantajlı bölgeler (özellikle eski Sovyet bloku ve Üçüncü Dünya) yararına ayrımcılık yapma eğiliminde olmalıdır, böylece daha entegre küresel veya bölgesel bir çerçeve içinde tüm ülkelerin veya bölgelerin görece ekonomik özerklik kapasitesi artırılmış olacaktır.
- İstihdam ve gelir kalıbı tüm ülkelerde hem fırsatların hem de sonuçların daha çok eşit olmasını sağlayacak şekilde yapılandırılmalıdır. Zaten, rekabet ve riske verilen önem muhtemelen azalacağı için, büyük dengesizliklerin gerekçeleri ortadan kalkacaktır.

Üçüncü Dünya devletlerinin çoğunun ve eski komünist devletlerin marjinalleşmesinin uluslararası istikrara getirdiği açık ve artan tehlike göz önüne alındığında, bunları küresel ekonomik ana mecraya alma yollarının bulma ihtiyacının hiçbir zaman bu kadar kendini dayatmadığı görülür. Zengin ülkelerden yoksul ülkelere iki yanlı veya çok yanlı yardım kuruluş-

ları –ekonomi politikasında “reform” şartına bağlı olsun ya da olmasın– aracılığıyla kaynak transferi konusundaki geleneksel yaklaşım Üçüncü Dünya’da yoksulluğun giderilmesi konusunda o kadar açık bir biçimde başarısız olmuştur ki, gelişmiş ve gelişmekte olan dünyalar arasındaki tüm ilişkiyi yeniden biçimlendirmek zorunlu hale gelmiştir.

Bunun anlamı, gelişmekte olan ülkelerin, giderek daha entegre hale gelen küresel bir ekonomik yapının parçası olmaları konusunda teşvik edilmesidir. Bu ekonomik yapı içinde, demokratik hesap verilebilirlik rejimi altında uygulanabilir kuralların uyumlaştırılması, şimdiki kanunsuzluk ve yolsuzluk düzeninin yerini alacaktır. Bunun için şunların farkında olunması gerekir:

- Modern bir devlette kabul edilebilecek asgari düzeyde bir yaşam kalitesinin gerektirdiği altyapıyı –idari, fiziksel veya sosyal– desteklemeye yetecek büyüklükte bir ekonomik temele ne fiilen ne de potansiyel olarak sahip olmadıklarından az gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğu için bağımsızlık tamamen illüzyondur.
- Gelişmiş ülkeler –karşılıklı bağımlılığı artan bir dünyada ulusal egemenliğin azalması durumuyla karşı karşıyadırlar– asgari yeterliliğin sürdürülebilmesi ve şimdiki aşağı doğru spiralın tersine çevrilmesini sağlayabilecek bir ekonomik kalkınmayı mümkün kılmak için, dünyanın zengin bölgelerinden yoksul bölgelerine anlamlı ve az çok sürekli bir kaynak artışı toplu halde üstlenmelidirler.

Böyle bir model, sanayileşmiş ülkeler gibi az gelişmiş ülkelerin de temsili kurumlara dayalı olarak işleyen bir dünya topluluğuna giderek entegre olmanın karşılığında, ulusal egemenlik nosyonundan vazgeçmelerini gerektirir. Bu öneri ilk bakışta hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerden birçok kişiye çarpıcı gelebilir, bunu ütöpik veya mütecaviz bir yeni emperyalizm önerisi olarak görebilirler. Bununla birlikte, borç veren ülkeler topluluğunun Afrika’da krizin derinleşmesini engelleme çabalarını incelerken açığa çıktığı –ve iflas etmiş Afrika devletlerinin cari bütçelerine yardım ihtiyacının borç verenlerce fiilen kabulünde gördüğümüz– gibi bu

yönde bir hareket zaten hazırlanmaktadır. Dahası, uluslararası topluluğa daha geniş bir açıdan baktığımızda, bunun, şimdilerde Avrupa Birliği'nin bölgesel ve sosyal fonlarının birlik üyesi devletler ve birliğin bölgeleri arasındaki gelir açıklığını tazmin etmek için kullanılmasından daha da anormal olmadığını görmek lazımdır.

Üçüncü Dünya'nın öyle bölgeleri vardır ki asgari kamu hizmetleri sağlanmazsa tamamen çökeceklerdir. İşte uluslararası borç veren topluluğun bu hizmetlerin sağlanması konusundaki sorumluluğunu gönülsüzce de olsa kavraması çok önemlidir. Eğer kavrayamazlarsa bunun iç düzenin tamamen çöküşünün yeni örneklerine yol açacağını –Somali ve başka ülkelerdeki gibi– kabul etmek gerekiyor. Bu kargaşalıklar iç savaşlar ve insani felaketler biçiminde hissediliyor ve uluslararası topluluk da buna, büyük harcamalara neden olan barış gücü misyonları ve göçmenlere destek yoluyla müdahil oluyor. O bakımdan uluslararası topluluğun bazı üyelerinin, doğrudan müdahaleyi bu ülkelerin idaresinde daha az masraflı bir yol olarak görmeye başlamasında şaşılacak bir şey yoktur.

Borç veren kuruluşların bu doğrudan müdahalenin kendileri tarafından sürekli bir olgu olarak görülmediği, sadece krize cevap niteliğinde geçici bir çare olarak düşünüldüğü doğrudur. Bu sayede krizin görece daha kısa sürede üstesinden gelinebileceği, alıcı ülkelerin bu hizmetler için tüm mali sorumluluklarını üstlenebilecek hale gelmeleri yolunu açacağı umulmaktadır.¹ Ne var ki Üçüncü Dünya'nın büyük bir kısmının karşı karşıya kaldığı makroekonomik tabloyu göz önüne getirirsek bu çok iyi niyetli bir düşünceye benziyor, 1980'lerde az gelişmiş ülkelerin borçlarını yeniden ödemeye muktedir olacaklarını tahminlerinde olduğu gibi.

Ayrıca, borç verenlerin iflas etmiş az gelişmiş ülkelerin fiili idaresinde daha fazla doğrudan yer alma eğilimi, yapısal uyum programlarına belli politikaların izlenmesini şart koymak yoluyla onların performansını etkileme girişiminin tamamen başarısız kaldığının kabul edildiğini gösteriyor; çünkü bu girişim hükümetlerin şartları yerine getirememesi halinde ekonomik ekonomik yaptırımlar uygulama (yardımın geri çekilmesi gibi) tehdidini sürekli öne sürmeye dönüşmüştü ve bu başarısızlıkların belli bir hükümetin beceriksizliğinden veya inatçılığından mı, yoksa başlangıçtan

beri gerçekçi olmayan şartlar dayatıldığı için ya da görülemeyen olayların bunları geçersiz kılması nedeniyle mi ortaya çıktığını belirlemenin genelde güç olduğu bir durum söz konusudur. Bununla birlikte, borç veren ülkeler topluluğunun daha bilgili üyeleri bu ekonomik yaptırımların uygulanmasının son derece kör bir araç olduğunun şüphesiz farkındadırlar (daha önce belirtildiği gibi), çünkü bu yaptırımlar yönetici elitten ziyade yoksul halk kitlelerini vurur ve o suretle belki de daha büyük sosyal ve siyasal istikrarsızlığa neden olur. Kısacası, güç ve sorumluluğun ayrılması, son tahlilde hükümetler için yaşayabilir bir temel oluşturmaz –ve İngiltere ve diğer sömürgeci rejimler tarafından “dolaylı yönetim” adı altında uygulandığı zamana göre yaşama ihtimali bugün daha da azdır.

Bununla birlikte, borç veren kurumlar bu iflas etmiş ülkelerin yönetimine uzun dönemli olarak girerlerse, ki bu muhtemel görünüyor, ciddi demokratik meşruiyet ve hesap verilebilirlik sorunlarının ortaya çıkacağı açıktır. Eğer neo-emperyalizm damgasını yemek istemiyorlarsa, yönetim sorumluluğunu üstlenenlerin uluslararası topluluğa olduğu kadar etkilenen ülkelerin vatandaşlarına da yasal olarak cevap verebilmesini sağlayacak anayasal bir çerçeve tasarımları gerekir.

Böyle bir modelin alıcı ülkelerde olduğu kadar borç veren ülkelere de de hem etkin hem de siyasal bakımdan kabul edilebilir olması isteniyorsa, aynı hesap verilebilirlik ilkeleri sanayileşmiş dünyanın yeniden canlanacak demokratik yapılarında kutsal bir emanet gibi muhafaza edilmelidir. Aksi takdirde, bu, ya modası geçmiş emperyalist ilişkilerin canlandırılması girişimi ve/veya büyük borç veren kurumların (ki bunların kendileri demokratik hesap verilebilirliğin sadece en zayıf biçimine tabidir) temsil kabiliyeti olmayan Üçüncü Dünya hükümetleriyle yaptıkları yolsuzluğa bulaşmış patron müşteri ilişkisinin devamı olarak görülür –bunun da işlemediği sömürgeciliğin tasfiyesinden beri kanıtlanmıştır. Tabii bu, egemen ülkelerin iç ilişkilerine karışmama ve ticarete ayırım yapmama şeklindeki kadim kutsal görüşlerin bilinçli bir şekilde reddine, dolayısıyla Birleşmiş Milletler Beyannamesinde ve mevcut uluslararası anlaşmaların çoğunda kutsanan ulus-devletin kutsallığına bir meydan okumaya dayalı olmalıdır.²

Böylece, kaynaklar, geleneksel ve hayli israfli kalkınma yardımı biçiminde değil, gelişmiş dünya ile entegrasyon yoluna girmeye istekli devletlere uzun dönemli olarak verilmelidir. Entegre yapının dışında kalmayı seçen ülkelere de, temel demokrasi, hesap verilebilirlik ve insan haklarına bağlı kalıyorlarsa kalkınmaları için ve merkez ülkelerle ticaretleri için destek verilmelidir, ama bunlar “bütünleşmecilere” kıyasla daha az ayrıcalıklı olacaklardır. Bu temel standartları uygulamayı reddeden devletler daha az insani yardım almalı ve bu ülkelere ticaret ambargosu uygulanmalıdır (bunun için dünya topluluğunun, tiranlıkların kaderine kayıtsız olduğu ve bunları yıkmaya girişimlerinin pek uygun olmadığı şeklindeki yanlış düşüncelerin bertaraf edilmesi gerekir).

Böyle bir sistemin kalıcı bir siyasal kabul edilebilirliğe ulaşması için istisnaların olmaması gerekir, bunu görmek önemlidir. Dolayısıyla, önemli petrol rezervleri olan Suudi Arabistan ve OECD ülkeleri için muazzam bir potansiyel pazar olan Çin gibi ülkeler bile aynı ilkelere tabi olmalıdır. Aslında, yukarıda özetlenen daha az kâr ve daha az büyümeye yönelimli ekonomik düzenin önemli bir yararı da şudur: Demokrasilerin ekonomik çıkarları gereği bu tür tatsız rejimlerle iş yapmak zorunda olduğunu öne sürmek şimdiki kadar kolay olmayacaktır.

Tabii ki, böyle bir vizyonun kabul görmesi için, devletlere kendi aşırı kapasite ve vergi tabanının daralması sorunlarını izolasyon ve otarşi içinde çözme imkânı vereceği illüzyonuyla, global işbirliğinden ulusal korumacı sınırların arkasına çekilme konusunda ortaya çıkacak kaçınılmaz baskılara karşı direnmek gerekecektir; çünkü iki savaş arası dönemden bir şey öğrendiysek o da ekonomik milliyetçiliğe başvurma'nın küresel çatışmaya davetiye çıkarmak olduğudur. Öte yandan, ortak istikrar amaçlarına dayalı kapsamlı bir küresel ekonomik işbirliği yapısına doğru hızla gideceğimizi ummak gerçekçi olmaz. Gerçekten de dünyayı muhtemelen bu yöne doğru kaydıracak makul gelişme adımlarını şimdilerde düşünebilmek güç; özellikle de dünyada 1980'lerde ve 1990'larda meydana gelen siyasal girişimlerin çoğunun milliyetçi, sekte, hatta faşist benzeri olduğunu göz önünde bulundurursak.

Bu siyasal şarlatanların –Fransa'da Ulusal Cephe'nin, İtalya'da neofaşist Ulusal İttifak'ın önderleri, eski komünist devletlerin yıkıntılarının

dan doğan siyasal önderlerin çoğu ve İslam dünyasındaki aşırı uçlar gibi– yobazlığa ve ırkçılığa başvurarak ekonomik ve sosyal zayıflamayı sömürmeye çalışmaları son derece sıradan. Daha da ürkütücü olanı, sanayileşmiş dünyanın mevcut düzen yanlısı siyasal çevrelerinde, uluslararası ekonomik ilişkiler modeli olarak anarşik, düzenlemelerin kaldırıldığı küresel piyasadan başka bir vizyonun olmamasıdır; bunun da yabancı düşmanlığı bayraklarını dalgalandırmak için tasarlandığı zaten gösterildi. Bu alanda önderlik eksikliği özellikle ABD örneğinde çarpıcıdır. Bu ülkenin liderleri –belki de ülkenin kendisini tek süper güç olarak bulmasının yaratmış olduğu büyüklük aldarmasının etkisiyle– ABD’nin nihai hakem olmadığı, dolayısıyla ABD şirketlerinin çıkarları doğrultusunda kolayca manipüle edilemeyecek olan herhangi bir dünya düzenini onaylamayı reddetmektedir.

Bu genelde cesaret kırıcı ortamda en umut verici görünümü belki de Avrupa Birliği vermektedir. Görünür bölünmelerine ve zayıflıklarına rağmen, bir grup ülkenin demokratik değerlere bağlılık temelinde olabildiğince yakınlaşması şeklindeki orijinal vizyon, kuruluşunu izleyen kırk yıl içinde değişmeden kalmıştır. Benzer şekilde, sadece eski Sovyet blokunun Avrupalı üyeleri arasında değil, Türkiye ve Fas gibi Akdeniz’in Avrupalı olmayan devletleri arasında da katılma isteğinde bir azalma olmadığı görülmektedir. Amaçtaki bu kuvvetin altında Avrupa’nın 20. yüzyıldaki tarihi yatmaktadır. Avrupa bu dönemde azgın milliyetçiliğin ve demokrasi ile insan haklarının reddinin korkunç sonuçlarını her kıtadan daha fazla çekmiştir. Yunanistan, İspanya ve Portekiz’e üye olmadan önce diktatörlük ve militarizmi tamamen geride bırakmaları gerektiği konusundaki ve Türkiye’ye de Birliğe girmek için aynı şartların dayatılmasının sürdürülmesindeki kararlılığı açıklamaya bu yardımcı olabilir. Bu bakımdan, Avrupa Birliği, ABD ve Kanada’nın demokrasiye bağlılığı çok daha yüzeysel olan Meksika’yı üye kabul etmeye hazır oldukları yeni doğmuş Kuzey Amerikan Serbest Ticaret Birliği’ne kıyasla, genişlemekte olan küresel ekonomik işbirliğinin temeli olarak açıkça avantajlıdır.

Dolayısıyla Avrupa Birliği’nin yukarıda özetlenene benzer yeni bir küresel ekonomik modelin çekirdeği olmaya doğru evrilme potansiyelini taşıdığına –ya da en azından gelecekte yaşaması en muhtemel türden bir

uluslararası ekonomik ve siyasal örgütlenmenin göstergesi olduğuna inanmak için sebep vardır. Tabii bunun olması için kendisini sadece Avrupalı bölgesel bir gruplaşma alanı olmaktan daha fazlası, olabildiğince kapsamlı ve demokratik temel kuralları kabule istekli her ülkeye açık bir yer olarak ilan etmesine ihtiyaç vardır. Bunu yapabilme kapasitesi, dünyanın her yeriyle olan sıkı tarihsel bağları yardımıyla güçlendirilmelidir. Tabii, böyle yeni bir modelin ortaya pürüzsüzce çıkmasının önündeki engelleri kolayca görebiliriz. Sözelimi, eğer Hindistan veya Bangladeş gibi yoksul ülkelerin de alınması gerekiyorsa, demokratik yapılara dayalı bir entegrasyonun hızla gerçekleşebileceğini tasavvur etmek oldukça güçtür, çünkü bu ülkelerin oldukça yoksul olan yurttaşları, çok daha zengin, ama nüfus bakımından daha az olan Batı Avrupa'yı oylarıyla hemen geçerek bir bütün olarak Birlik içindeki kaynak dağılımını değiştirebilirler.

Öte yandan böyle yeni evrilen uluslararası örgüt yapılarının ekonomik veya siyasal sorunlarına çözüm geliştirmek bir yana, ortaya çıkabilecek tüm sorunları burada öngörmeye çalışmak bile boşunadır. Amacımız sadece böyle geniş bir amacı asgari dogmatizmle izleme ihtiyacını ortaya koymaktır, yalnızca bu tür yeni uluslararası birliktelik biçimlerini deneme isteğiyle, 19. yüzyılın ulus devlet modelini aşarak, küresel ekonomik dengesizliğin ve bununla ilişkili iç kargaşalıkların yükselmesi sorunlarıyla uğraşabileceğimizi bilerek.

KAÇINILMAZ BİR SEÇİM

Bu son bölümde, daha sürdürülebilir bir dünya düzeninde ekonomik toplumun gelecekteki mümkün biçimi hakkında verilen işaretlerin, çözüm sunduğu kadar öngörmeye çalışmayı amaçladığını belki tekrar belirtmek gerekir. Aksini yapmak, yazarın (biraz banal olan), insan tarihinin esas olarak evrimci bir süreç olduğu ve bir sistemin yerine aynı anda tamamen farklı bir başkasını geçirme girişimlerinin daima başarısızlığa uğrayacağı şeklindeki kanaatine ters düşecekti. Bu görüş aynı zamanda, Birinci Bölüm'de işaret edildiği gibi, feodalizm ve kapitalizm gibi temelde farklı ekonomik sistemlerin değişen ölçülerde de olsa yüzyıllar boyunca birlikte varolduğu –ve olmaya devam ettiği– şeklindeki tarihsel gerçeğe dayalıdır.

Bununla birlikte, bu kitaptaki kanıtların büyük bir kısmının gösterdiği gibi, kâr azamileştirmeci kapitalizmin 20. yüzyılın son otuz yılında insanın ilerlemesi için bir araç olarak yararlılığını yitirmiş olduğu da bir gerçektir. Buna rağmen, onun yerine daha yaşayabilir bir ekonomik düzen arayabilmemiz ya da aramamız gerektiğini düşünmemiz önerisinin, doğası gereği ütöpik bulunarak bir kenara konması şaşırtıcı gelmemelidir; çünkü, birçok kereler vurgulandığı gibi, çağdaş Batı toplumunda, tarih boyunca başka toplumlarda olduğu gibi, “yönetici sınıfın fikirleri yöneten fikirlerdir”³ ve dolayısıyla statükonun temel bir değişiklik geçirmesi yönündeki öneriler eksantrik olarak görülecektir.

Tam da bu nedenle, herhangi bir radikal değişiklik girişimi ihtimali, ancak statüko açıkça sürdürülemez hale geldiğinde ortaya çıkabilir –bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi, şimdiki durum tartışmasız böyledir. Nitekim, sağ hükümetler kâr sisteminin gerekleriyle, refah devletinin gereklerini uzlaştırmaya boşuna mücadele ettikçe –ikincisini yavaş yavaş azaltarak ve artan sayıda mahrumiyete uğramış insanın yine yoksul ve serresi gibi muamele göreceği 19. yüzyıl dünyasını yeniden canlandırarak–yönetici elitin kendisi makul ölçüde gerçekçi olmamakla suçlanabilecektir.

Laissez-faire havarileri, halk yığınları için hem özgülleştirici hem de zenginleştiriciler (hem ahlaki hem de maddi açıdan) bir şey olarak kendine güvenmeye geri dönüşü temsil eden heyecanlı bir girişimde bulunmuşlardır. Ne var ki hiçbir safsata ya da beyin yıkama, sanayileşmiş Batı’nın son yüzyıldır elde ettiği toplumsal kazançları bozma girişimlerinin tarihin dokusuna tamamen karşı olduğu gerçeğini gizleyemez. Dahası, böyle bir girişim, çoğunluk bu tepkici vizyonu onaylamaya ikna edilse bile, derinleşen ekonomik krizi önleyemeyecektir. Bu krizin tek mümkün sonucu, tabii ki bazı radikal değişiklikler olmaması halinde, statükonun en ikna olmuş destekçilerini bile harabeye çevirecek ölçekte mali bir felaket olacaktır.

Böyle bir felaket Batı uygarlığının Rönesanstan bu yana geçen beş yüzyılda büyük acılar çekerek elde ettiği tüm önemli kazançları bozabilecek ve Winston Churchill tarafından 1940 Nazi zaferinin muhtemel sonucu olarak öngörülen yeni bir karanlık çağı açacaktır. Bu hayaletin gerçekleşmesinin önüne geçmeye çalışanlar için gerçeğin saati elbette gelecektir.

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Blz. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Penguin Books, Harmondsworth, 1961; F. Braudel, *Civilization and Capitalism 1400-1800*, Collins, Londra, 1981.
2. Bu kâh 1855 İngiltere Şirketler Yasası ile belirlendi.
3. *The Wealth of Nations*, Book V.
4. Blz. A. A. Berle ve G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, Macmillan, New York, 1932.
5. Özellikle Coleridge, Southey ve Carlyle. Blz. Raymond Williams, *Culture and Society 1780-1950*, Chatto & Windus, Londra, 1958.
6. E. J. Hobsbawm, *The Age of Capitalism 1848-1875*, Abacus, Londra, 1977.
7. Depresyonun fiyatları ve gelirleri çok daha şiddetli etkilemiş olduğu tarım kesiminde bu durum geçerli değildir.
8. J. A. Schumpeter, *Business Cycles*, McGraw-Hill, New York, 1939.
9. A. Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 1965.
10. A. J. P. Taylor, *English History 1914-45*, Oxford University Press, Oxford, 1965.
11. O zamana kadar ABD'de bu tür ödemeler hâlâ yoktu.
12. İngiltere İmparatorluğunda piyasalarına -Kanada, Avustralya gibi kendi yöneten dominyonlar dahil- başvurmayı becermişti. Bu "imparatorluk serbest ticaret" modeli Tory (İngiliz muhafazakârların) emperyalistlerinin uzun zamandır rüyasıydı ve İngiltere'nin depresyonun etkilerinden diğer Avrupa ülkelerine kıyasla daha çabuk kurtulmasına kuşkusuz katkısı olmuştur.
13. Aslında, sigorta planı makyaj olarak kullanıldı, çünkü bankaların ödedikleri primler zorunlu sigorta kapsamının aktüeriyal maliyetine hiçbir zaman yetmedi ve o zamandan beri anlaşıldı ki federal hükümet "sistemik risk" getirebilecek bir bankanın çöküşünü önlemek için gereken destek neyse onu verecektir.
14. Blz. Taylor, *English History 1914-45*.

İKİNCİ BÖLÜM

1. İngiltere gibi geleneksel bir *laissez-faire* ülkesinde bile, daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde, daha sonra British Petroleum'a dönüşen İngiliz-İran Petrol Şirketi örneğinde olduğu gibi, ticari şirketlerde devlet hissedarlığı söz konusuydu.
2. İstihdam Politikası Cmnd 6527, HMSO 1944.
3. a.g.e.
4. *Action Against Unemployment*, International Labour Office, Genova, 1950.
5. Blz. H. Shutt, *The Myth of Free Trade*, Basil Blackwell/The Economist, Oxford, 1985.
6. Kitapta kullanılan diğer bütün istatistiksel verilerde olduğu gibi, bu tabloda yer alan veriler de 1975 yılından beri OECD üyesi olan ülkelere ilişkindir; Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Federal Almanya, Büyük Britanya, Yunanistan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Kanada, ABD, Japonya, Avustralya ve Yeni Zelanda bu grupta yer alırken, 1994'ten bu yana üye olan ülkeler (Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Meksika ve Güney Kore) dahil edilmemiştir.
7. Blz. R. F. Harrod, *Economic Dynamics*, Macmillan, Londra, 1973.
8. Blz. J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, Hamish Hamilton, Londra, 1967.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. OPEC hiç kuşkusuz, örgütün Ekim 1973'te gerçekleşen Yom Kippur Savaşı'ndan sonra Batı'ya ve İsrail'e baskı yapmak isteyen egemen Arap üyeleri ve İran tarafından yönlendiriliyordu.
2. ABD dolarının zorunlu devalüasyonu ve Nixon yönetimi tarafından altın standardının kaldırılmasının ardından.

3. Bugün bile talep artışının sınırlan olabileceği fikrini reddeden birçok iktisadî bulabilirsiniz. Bunların dayanağı genellikle "Emeğin belli bir büyüklüğü vardır" safsatasıdır –yani, talebi karşılayabilecek üretim miktarının (dolayısıyla emek miktarı) belli olduğu önerisi (cf. S. Brittan, *Capitalism with a Human Face*, Fontana, Londra, 1996). Bu argümandaki açık hata zaman faktörünü denklemlere dahil etmeyi reddetmesinden kaynaklanmaktadır, çünkü talebin herhangi bir mutlak anlamda sınırlı olduğu değil, sadece belli bir zaman parçasında sınırlı olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte, sermayenin getiri oranları zaman parçaları bakımından hesaplandığı için, talep artışının bir tavanı olup olmadığını tanımlamakta kritik noktaları kısa –veya orta– dönem sınırlaması olduğunu belirtmek gerekli sayılmayabilir.
4. Bu, piyasaların bir kez büyümenin yeniden sınırlanacağı ve enflasyonun borçların devalüasyonuna imkân verecek kadar uzun tutulabileceği fikrine inançlarını kaybetmelerinden, yani daha sonra ortaya çıkan "enflasyon psikolojisinden" çok farklıdır.
5. Savaş sonrası refah döneminin zayıflamasına yol açan ve uzun dönemde fiskal dengesizliklere neden olan baskılar bazı yazarlar tarafından ortaya konmuş olsa bile –Bkz. J. O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1973.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. Bu tür kontrolleri uygulayarak enflasyonu belirli bir dereceye kadar ve kısa dönemli olarak düşürmek mümkün olsa da, piyasa dinamikleri karşısında ve kendilerini haklı olarak ayrımcılığın mağdurları olarak görenlerin (özellikle kamu sektöründeki işçiler) direnişleri nedeniyle, bu kontrollerin uzun süreli olarak uygulanabilmesinin mümkün olamadığı görülmüştü.
2. Bu durum büyük ölçüde ekonomik faktörlerden çok 1982 Falkland Savaşı sonrası yaşanan ulusal rahatlamaya yansımasydı.
3. Tüketici çıkarlarını korumak üzere tasarlanan devlet düzenleyicileri sistemi, özelleştirmeden sonra (en azından su konusunda) tüketicilerin ödediği fiyatların önemli ölçüde yükselmesini ve değişik kamu hizmetlerinin kalitesi konusunda tüketici şikâyetlerinin büyük bir artış göstermesini engellemeyemedi.
4. R. C. K. Ensor, *England 1870-1914*, The Oxford History of England, Oxford University Press, Oxford, 1936.
5. P. Einzig, *Parallel Money Markets, Volume I: The New Markets in London*, Macmillan, Londra, 1971.
6. Bkz. J. K. Galbraith, *The World Economy since the Wars: A Personal View*, Mandarin, Londra 1995.
7. Yeni Zelanda bütün diğer OECD ülkelerinden farklı olarak 1980'lerde GSYİH büyüme oranını 1970'lerin üstüne çıkartmış olsa da, 1990'larda büyüme oranlarının önceki çok düşük düzeylere indiği görüldü.
8. 11 OECD ülkesinde (ABD, Japonya, Federal Almanya, Fransa, İngiltere, Kanada, Avustralya, Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İsveç) reel aktif fiyatları ağırlıklı ortalama olarak GSYİH'dan 2.13 kat daha fazla artmıştı. –1970'lerin başlarındaki refah döneminde reel aktif fiyatlarının artış hızı GSYİH'nın 1.72 katıydı. 1980'lerdeki refah döneminde ortalama olarak 1970'lerin başındakinden iki kat daha uzun sürdüğü düşünüldüğünde, aradaki farkın oldukça etkileyici olduğu görülmektedir. (Kaynak: Bank for International Settlements, Yıllık Rapor, 1993).
9. Veri bulunabilen OECD ülkeleri için ortalama olarak.
10. Bu durumun göze çarpan tek istisnası Japonya idi. Japonya'da borsa endeksi 1990'ların başında hızla düşmüş ve hiçbir zaman 1989'daki tavan düzeyinin % 50'sinden daha fazla yükselmemişti. Diğer ülkelerde ise hisse senedi piyasaları 1990 sonrası yaşanan sürekli durgunluğa rağmen güçlü kalmaya devam ederken, gayrimenkul piyasaları 1990-92 döneminde yaşadıkları % 30-40 düzeyindeki reel kayıpları güçlüde telafi edebilmişlerdi.
11. Thatcher ve Reagan yönetimleri ile diğer OECD ülkelerindeki benzer hükümetler tarafından özel sektöre uygulanan sayısız miktarda başka selektif müdahale, sübvansiyon ve vergi erteleme örnekleri göstermek mümkündür. Detaylı bir inceleme için, yazının şu eserine bakılabilir: *The Myth of Free Trade*, Blackwell/The Economist, Oxford, 1985 (Bölüm 5).

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire, The Pelican Economic History of Britain*, cilt 3, Penguin, Harmondsworth 1969; A. Shonfeld, *Modern Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 1965.

2. E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire*, W. M. Scammel, *The International Economy since 1945*, Macmillan, Londra, 1980.
3. İngiltere Merkez Bankası'nın (Bank of England) yardımıyla çözölen 1890 yılındaki Baring krizi dikkate alındığında, daha da eskiye gider.
4. 1984 yılından beri üst sınır 100 000 dolardır.
5. OECD, *Regulatory Reform in the Financial services Industry. Where Have We Been? Where are we going?*, Financial Market Trends, No. 67, Haziran 1997.
6. Bkz. M. Mayer, *The Bankers*, George Allen & Unwin, Londra 1976.
7. Bank for International Settlements, Yıllık Rapor 1993.
8. George Monbiot, "Scroungers", *Guardian*, 21 Ocak 1998.

ALTINCI BÖLÜM

1. Bir başka deyişle, başlangıcından defalarca fazla risk potansiyeli taşıyor. O nedenle bu yatırımlar, 1929 Wall Street çöküntüsünde aşırı şişirilmiş zayıf hisselerle tahrip edici bir rol oynayan "marjda ticaret" (borç alınan parayla ticaret) yapılmasına benziyor.
2. Londra merkezli Baring's tüccar bankasının 1992'deki samsasyonel çöktüğü gibi.
3. Tam da 1920'lerin sonlarındaki spekülasyon aşırılıklarının neden olduğu bankacılık felaketinin tekrarlanmasını önlemek için 1933'te getirilen bir yasa (Glass-Steagall Yasası) altında böyle bir genişlişli ticari bankalar hâlâ reddetmekte idiler. Bununla birlikte, özellikle Cumhuriyetçi Parti hem kongrede hem de Beyaz Saray'da kontrolü ele geçirirse, bankacılık kesiminin 1980'lerin başlarından beri bu yasanın kaldırılması için ısrarla yaptığı siyasal baskılar pekâlâ başarılı olabilir.
4. Buradaki anlaşma başlangıçta bir ele geçirmeden kaynaklanmadı. "Bankadan borçlanarak şirket satın alma" (LBO, leveraged buy out) biçiminde oldu. Bankalar tarafından havayolu şirketinin yönetimine bütün kamu hisselerini geri alarak özel bir şirkete dönüştürmesi için, 7 milyar dolar (altı ay önceki piyasa değerinin iki katı ve üstelik bu çevrimlerden hayli etkilenen rekabetçi bir sektör) borç alması için baskı yapıldı. (Anatole Kaletsky, "The Lure of the Roller-coaster", *Financial Times*, 20 Eylül 1989).
5. Bu birçok hedef şirketin yönetim kurullarının eleştiriyi fazlasıyla hakettiğini reddetmek anlamına gelmez.
6. Bu rakam üçü hariç dünya ülkelerinin yıllık gayri safi yurtiçi üretimlerini aşiyor. Piyasaya yatırılan fonların toplam hacmini fazla gösterdiği muhtemeldir (çünkü fonların büyük kısmı günde bir defadan fazla dönüyor), ama yine de dünyadaki yatırımlar artık sermaye hacmindeki muazzam büyümenin bir göstergesidir.
7. C. Duggart, *Tax Havens and Their Uses*, The Economist Intelligence Unit, Londra, 1997.
8. Bkz. L. Thurow, *The Future of Capitalism*, Nicholas Brealey Publishers, Londra, 1996.

YEDİNCİ BÖLÜM

1. Fiili savunma gereksinimlerinin yanı sıra Sovyetler Birliği ile geçirilen soğuk savaş rekabeti içinde salt prestij için de yapılırsa olabileceğini öne sürebileceğimiz uzay programı dahil.
2. Bkz. UK Manpower Services Commission, *Review and Plan*, Londra, 1978.
3. Bununla birlikte, hasmane şekilde ele geçirme korkusu –sekiörde gözükemeyen yabancı bir rakip, bir şirket ya da yatırımcı tarafından– emek maliyetlerini düşürerek şirketi karlı kılma yoluna itebilir. Böylece hisse değerinin yükseleceği umulur.
4. Nitekim Almanya'yı hariç tutarsak –ülkenin 1990'da yeniden birleşmesi nedeniyle istatistikler yükselme yönünde sapma göstermiştir– bu dönemde Avrupa Birliği ülkelerinde toplam istihdamda net bir artış olmuştur (Kaynak: OECD).
5. Bkz. S. Brittan, *Capitalism with a human face*, Fontana, Londra, 1996.
6. Bu, Marksçı kılar oranının düşme eğilimi "yasasının" doğrulanması olarak görülebilir (*Kapital*, cilt 3).
7. Bir başka deyişle, kullanılan her ilave sabit sermaye biriminin yarattığı çıktının ortalama değeri. Bu daha kolay ölçülen toplam sermaye-hasilatı oranı ile karıştırılmamalıdır. Toplam sermaye-hasilatı oranı 1960'lar ve 1970'lerde İngiltere dahil birçok ülkede yükselme eğilimi gösterdi, bu muhtemelen kapasite kullanım düzeyindeki azalmayı yansıtıyordu.
8. Bkz. J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Harvish Hamilton, Londra, 1967.

9. Blz. C. Giomo, P. Richardson ve W. Suyker, *Technical Progress, Factor Productivity and Macroeconomic Performance in the Medium Term*, OECD Economics Department Working Paper No. 157, Paris 1995. Genelde olduğu gibi, bu makale faktör verimliliğini sadece emek verimliliği sayıyor ve dolayısıyla sermaye verimliliğindeki değişimlerin etkisine bakmadan kaçınılmış oluyor.
10. Richard Lapper, "Sermaye Artışı Talebi", *Financial Times*, 27 Eylül 1996.
11. C. Handy, *Beyond Certainty: The Changing Wolds of Organisations*, Hutchinson, Londra, 1995.
12. T. Smith, *Accounting for Growth: Stripping the Camouflage from Company Accounts*, Century Business, Londra, 1992.
13. Blz. "Well Cooked Books May Not Be so Rare", *Financial Times*, 4 Şubat 1997.
14. Barry Riley, "Vertigo as Wall Street Assesses its Options", *Financial Times*, 25 Haziran 1997.
15. Kaynak: OECD
16. Blz. İngiltere ve İrlanda Kiliseler Konseyi, *Unemployment and the Future of Work: An Enquiry for the Churches*, Londra, 1997.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1. OECD *Institutional Investors-Statistical Yearbook 1997* (ilk yayın yılı).
2. Rakamlar OECD verilerinden türetilmiştir.
3. Aslında resmi raporların gösterdiğine göre, daha fazla sübvansiyona rağmen, özelleştirmeden beri hizmet kalitesi düşmektedir.
4. Kesin özelleştirme yanlısı olmasına rağmen, sağcı *Economist* dergisi de bunu kabul etmektedir (28 Ocak 1995).
5. Nitekim müşterek Trustee Tasarruf Bankası'nın 1987'de borsaya kayıtlı bir anonim şirkete dönüştürülmesinin hükümet gerçekleştirmişti -bankadan yasal olarak sorumluydu, ama sahibi değildi- kamu tesislerinin özelleştirilmesinde yaptığı gibi.
6. 1988'de zirve yaparak 349 milyon dolara ulaşmıştır (Kaynak: Hisse senedi ve tahvil verileri).
7. J. F. Rill ve A. P. Victor, *Here's to a More Significant Role for Efficiency in US Merger Analysis*, OECD İş ve Sanayi Danışmanlar Komitesi'ne verilen rapor, 1996.
8. *Financial Times*, Uluslararası Şirket Finansmanı Raporu, 22 Mayıs 1996.
9. Burada, ilgilenilen bağış şirketin o sıradaki üst yöneticilerine (ya da, şirket satın almacaksa, dışardan şirketi işletmesi için getirilen saygınlık yüksek kişi veya kurumlara) yeni şirketin hisselerinin büyük bir kısmını satın almaları için borç para verilir, diğer yatırımcılar da sonunda sabırla çağrı düşündükleri için kollarını alırlar.
10. Bank for International Settlements, *International Banking and Financial Market Developments*, Şubat 1997. 1995 sonunda türevler piyasasında risk altındaki toplam miktar 50 trilyon dolardı (tüm dünya GSYİH tutarının iki katı)
11. OECD, *Financial Market Trends*, Şubat 1996.
12. *Financial Times*'tan alıntı, 27 Ocak 1995.
13. Kaynak: *Global Financial Data*. Sonuçlar esas olarak ABD ve İngiliz piyasa istatistiklerine dayalıdır,, ama tarihsel verilerin bu kadar geriye gitmediği diğer mali piyasalardaki trendleri de büyük ölçüde yansıtmaktadır (Çok özel bir durum olan Japonya hariç).
14. Kaynak: OECD *World Economic Outlook*, Haziran 1997. 1990-96 ortalama getiri oranı 1970'lerde kaydedilenden bile daha yüksekti, 1970'lerde GDP büyüme oranı, ortalama olarak 1990-96'dakinin yaklaşık iki katı olmasına rağmen.
15. Kaynak: a.g.e.
16. İşverenlerin (yani şirketlerin) yaklaşık üçte ikisini verdikleri sosyal güvenlik katkılarının, vergi hasılatının en hızlı büyüyen kısmı olduğu doğrudur, 1994'te toplamın yüzde 25'inden fazlasına yüklenmişti. Bununla birlikte, bu miktar şirket kârlarına, GSYİH'daki payları hesaplanmadan önce yüklenildiğinden, sadece bu ilacısindeki artışın ne kadar çarpıcı olduğunu göstermeye yarar.
17. D. Puga, "Recipe for Reform: Regional Policy for an enlarging European Union", *Center Piece* (Ekonomik Performans Merkezi dergisi, London School of Economics), Sonbahar 1997. Veriler 1988-90'a ilişkindir.

18. ABD'de 1936'ya kadar sosyal güvenlik sistemi yoktu ve –özel fonlamaya devlet sübvansiyonlarından farklı olarak– doğrudan devletin fonladığı emekliliğe ve diğer yardımlara karşı bir politik tavır her zaman olmuştur.
19. 1974'te kurulmasından itibaren sadece bir yıl fazla vermiştir.
20. İngiltere'de 1981 Şirketler Yasası'yla ve ABD'de 1979 ile 1983'te Hisse Senedi ve Tahviller Mübadele Komisyonu'nca yapılan düzenlemelerle. Bu uygulama Kıta Avrupası'nda büyük ölçüde yasadışı kalmıştır.

DOKUZUNCU BÖLÜM

1. *Georgian Economic Trends*, Avrupa Birliği (TACIS) tarafından yayınlandı, Eylül 1996.
2. Yüksek getiri vaadiyle yeni mevduatçılardan toplanan fonları gelir yaratın varlıklara yatırmak yerine mevcut olanların ödemesinde kullanmak. Batı'nın piyasa ekonomilerinde yasak olan –ve genelde, üst düzey devlet görevlilerinin kişisel çıkarına görünün– bu uygulamaya Rusya'nın yanı sıra birçok eski Sovyet bloku ülkesinde izin verilmektedir Batı'lı borç veren ülkeler de bunlara son verilmesi için bir talepte bulunmuyor gözüktüyor.
3. *From Plan to Market. World Development Report 1996*, Dünya Bankası, Washington DC.
4. Ekonomik koşulların benzer olmasına rağmen, Macaristan karşılaştırılabilir bir örnek değildir, çünkü bu ülkenin "reform" süreci epey daha önce başlamış (1970'lerde) ve yavaş yavaş gelişmiştir, o nedenle çok tedaviden kaçınabilmiştir.
5. Bkz. *Economic Transformation in Central Europe: A Progress Report*, İktisat Politikaları Araştırma Merkezi, Londra 1993. Rekabetçi olmayan döviz kurunu sürdürmenin tahripkar sonuçlarını Litvanya da kabul etti, bu ülke 1997'de bu politikayı terk ederek devalüasyon politikasını benimsedi.
6. Aslında, Çek hükümetinin 1996'dan itibaren enflasyonu düşürmek için güçlü döviz kuru politikasına kayması sadece böyle bir yaklaşımın tehlikelerini göstermeye yaradı, çünkü ticaret açığının artmasına, üretim miktarının azalmasına ve yabancı yatırımlar arasında hayal kırıklığına neden oldu.
7. 1990'lar boyunca devamlı Rusya'nın iki katı borç aldı.
8. 1997'de hükümetin devlet teşebbüslerini özelleştirme –gerçekte tamamlanması yıllar alır– niyetini açıklaması yabancı borç veren ülkelere baskı yapmaktan ziyade devletin kayıplarını karşılama çabasından kaynaklanan mali yükümlü katlanılamaz hale gelmesinden kaynaklanıyordu.

ONUNCU BÖLÜM

1. Basil Davidson, *The Story of Africa*, Mitchell Beazley, Londra, 1984'te imna edil diğı gibi Doğ u Afrika üzerine İngiliz Kraliyet Komisyonu'nun raporunun (1955) mümkün yorumlarından biri budur.
2. 1990'dan beri kendi mali açıklarının büyüyen baskısı karş ısında OECD ülkelerinin kalkınma yardımları GSYİH'larının yüzde 0.3'ünün altına düş mıştır.
3. Veriler Dünya Bankası, *World Development Report*, 1984, 1995, 1996, Washington DC'den türetilmiştir.
4. Walter Wriston, Citicorp Başkanı. Latin Amerika'da ve başka yerlerdeki –19. yüzyıla kadar giden– sayısız borç krizinin içinde bir üst düzey finansç ının bunları söyleyebilmesi, ahlaki çöküntü karş ısında ihtiyat standartlarının nasıl yozlaşt ığ ının bir göstergesidir (bkz. Beş inci Bölüm).
5. Bu genel kuralın bazı geç içi istisnaları olmuştur, 1960'lar ve 1970'lerde Brezilya, 1990'larda Türkiye gibi.
6. Modern, yaygın tarım tekniklerinin kontrolsüz kullanımının çevre tahribine sebep olabileceğini de eklemek gerekir.
7. Liberya'daki son seçimler (1997) sivil düzene geç iş inin iş areti olarak düşün ülebilir.
8. *Financial Times*, 5 Ağ ustos 1997.
9. Kaynak: Birleş miş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu.
10. OECD ülkelerinin yardıma ayırdıkları GSYİH pay ı aş ığ ı yukarı sabit kalmakla birlikte, bunun giderek artan kısm ı mevcut resmi borcun yeniden finansmanı için kullanılıyor ve o nedenle de ilave yardım sayılmaz.
11. Bkz. Stephen C. Smith, *Industrial Policy in Developing Countries: Reconsidering the Real Sources of Export-Led Growth*. Ekonomik Politika Enstitüsü, Washington DC 1990.
12. *North-South: A Programme for Survival*, Pan Books, Londra, 1980.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

1. *Business Week* ve *New York Times* gibi dergilerde çıkan raporlarda 1980'lerin başları ile 1990'ların başları arasında yasadışılaşma yeltenen büyük ABD şirketlerinin oranında önemli bir yükselme olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. R. Monks ve N. Minow, *Corporate Governance*, Blackwell, Oxford, 1996.
2. Bkz. Bank of England, *Currency Stability Review*, no. 2, Şubat 1997.
3. *Transparency International Newsletter*, Eylül 1996.
4. Tuhaftır, 1997 sonunda tamamlanması beklenen uluslararası yolsuzlukla mücadele üzerine OECD konvansiyonunda bu uygulamanın bütünüyle yasadışı sayılması muhtemel görünmüyor.
5. *Financial Times*, 14 Şubat 1997.
6. Daha geleneksel yaklaşımın uygulaması; Uzakdoğuda epey yaygındır, Japon *sakaiya* –sözgelimi genel yıllık toplantılarını kesmekle tehdit ederek büyük şirketlerden hâlâ koruma parası almaktadır.
7. Mark P. Hampton, 'Where Currents Meet: The Offshore Interface Between Corruption, Offshore Finance Centres and Economic Development' *IDS bülteni*, Nisan 1996, Kalkınma Çalışmaları Enstitüsü, Sussex Üniversitesi.
8. R. Monks ve N. Minow, *Power and Accountability*, HarperCollins, New York, 1991.
9. Robert Monks, alıntılan: Martin Dickson, "Sharpening up the Cutting Edge", *Financial Times*, 15 Temmuz 1996.
10. Bkz. G. Kelly, D. Kelly ve A. Gamble, ed., *Stakeholder Capitalism*, Macmillan, Londra, 1997.
11. Monks ve Minow, *Corporate Governance*.
12. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Penguin Books, Harmondsworth 1961.
13. ABD yüksek mahkemesinin ünlü hâkimi Louis D. Brandeis'in 1932'de ifade ettiği görüşüne göre, Birliğe bağlı herhangi bir eyletin sınırlı sorumluluk aynalığını vermesi ancak kamuya bir yarar sağlayacağı gerekçesiyle haklı gösterilebilir.
14. Bkz. Adrian Lithgow, *Lobbyists Have a Role to play in Democracy Sunday Business*, 18 Ağustos 1996.

ON İKİNCİ BÖLÜM

1. Bunu ilk iddia eden Adam Smith'in izleyicisi erken dönem 19. yüzyıl Fransız iktisatçısı Jean-Baptiste Say'dir. Onun adına affen Say Yasası denmiştir.
2. Bkz. G. Gilder, *Wealth and Poverty*, Basic Books, New York 1981.
3. Özellikle televizyondaki şiddetin suç üzerindeki etkisi için Bkz. R. H. Frank ve P. J. Cook, *The Winner-Take-All-Society*, The Free Press, New York, 1995.
4. J. L. Hammond ve Barbara Hammond, *The Bleak Age*, Pelican Books, West Drayton 1947.
5. 1980'lerde OECD ülkelerinin çoğunda yükselen kişisel borç yüküne paralel olarak, hanehalkı borç servisi (faiz) ödemeleri de hızla arttı, öyle ki 1990'da birçoğunda bu harcama toplam GSYİH'nun yüzde 10'unu aşmıştı –çoğunda 1970'lerin sonlarındaki oranın iki katı (Kaynak: OECD).
6. Dünya GSYİH'sının yaklaşık yüzde 70'i.
7. Bank for International Settlements, Yıllık Rapor, 1997.
8. Bu azalma oranı, bir bütün olarak milli gelirin (GSYİH) azalma oranından biraz daha yavaştır. Nitekim, özel tüketim milli gelirin ana unsurunu oluşturduğundan (OECD ülkelerinde toplam harcamanın yaklaşık yüzde 60'ı), bunun azalması tüm ekonomik büyümedeki yavaşlamanın ana faktörü sayılmalıdır.
9. Bkz. Central Policy Review Staff, *Social and Employment Implications of Microelectronics*, Londra 1978.
10. Bkz. 1997'de yapılan tüketici araştırmaları.
11. Dünya Bankası'nın 1994'teki gerçek "satın alma gücü paritesi" tahminlerine göre. Bu tahminler karşılaştırılabilir kişi başına GSYİH rakamlarını –ortalama Üçüncü Dünya gelirlerinin OECD düzeylerinin sadece yüzde 5'i olduğunu göstermektedir– döviz kurlarındaki etkilerden temizlemek için yapılmaktadır.
12. Bu teorilerin en tanınmış "Kondratieff" uzun dalgalandır (kavramı ilk defa geliştiren Rus iktisatçısının adına affen). Teori 1920'lerde ortaya atılmış olmakla birlikte, 1970'lerde büyük ölçekte işsizlik olgusu OECD ülkelerinde kalıcı olarak yeniden ortaya çıktıktan sonra akademik iktisatçılar arasında bile epey moda olmuştur.
13. Tam bir çalışma bittiğinde.

14. Blz. "The Productivity Boom is Still a Mystery", *Business Week*, 25 Ağustos 1997; "No End of a Boom", BBC Radyo 4, 8 Ağustos 1997.
15. Bu geleneksel mülki hesap sisteminden farklı bir ekonomik refah hesabı geliştirilmesi için çok kuvvetli nedenler vardır. Böylece değişen ekonomik faaliyet kalıplarının ve ölçeklerinin gerçek fayda ve maliyetlerinin daha doğru bir hesabı yapılabilir –özellikle çevre iktisatçıları bunu acilen talep etmektedirler. Blz. P. Ekins, *Wealth Beyond Measure*, Gaia Publications, Londra 1994. Ne var ki bu hesaplar parasal olmayan fayda ve maliyetleri de kapsadıklarından hisse değerlerinin artışıyla pek ilgileri yoktur.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. Blz. A. Crosland, *The Future of Socialism*, Jonathan Cape, Londra, 1956.
2. Blz. A. Gorz, *Farewell to the Working Class: An Essay in Post-industrial Socialism*, Pluto Press, Londra, 1982.
3. F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton, Londra, 1992.
4. Özellikle Mirror grubunu kontrol eden büyük hissedar Robert Maxwell'in 1991'deki gizemli ölümünden önce yaptığı hürsuzluk sonucunda büyük kayıplara maruz kalan grup gazetelerinin emeklileri örneğinde olduğu gibi. Bunun kadar sansasyonel olmayan, ama hâlâ daha önemli sayılabilecek bir başka olay İngiltere Adil Ticaret Ofisinin 1997 raporunda açıklanmıştır. Buna göre, Özel kişisel emeklilik tarafından sağlanan paranın değeri, Devlet Kazanma Bağlı Emeklilik İdaresi (SERPS) tarafından sağlanana kıyasla daha düşüktür. ABD'de ise, Sekizinci Bölümde belirtildiği gibi şirketlerin mesleki emeklilik fonları, eğer federal hükümet ciro ederse kabul edilebilir olmaktadır –bu uygulama 1980'lerden itibaren bu yana iflaslar nedeniyle yılda ortalama 1 milyar dolara mal olmuştur.
5. 1995'te ilk uygulandığı yer olan Berkshire papazlık bölgesinden sonra bu adı almıştır.
6. Blz. E.P. Thompson, *The Making of English Working Class*, Penguin, Harmondsworth, 1968, s. 247-9.
7. Blz. W.Rees-Mogg ve J.D.Robertson, *The Great Reckoning*, Sidgwick & Jackson, Londra 1991; P.Drucker, *Post-capitalist Society*, HarperCollins, New York 1993.
8. Blz. W.Hutton, *The State We're In*, Jonathan Cape, Londra 1995.
9. Bu eğilimi, 1997'de 2002'de denk bütçeye ulaşılması sağlayacak öneriler formüle eden Cumhuriyetçilerin kontrolündeki (sözde radikal sağın, devlet müdahalesine şiddetle karşı çıkan güçlerinin hakim olduğu) Kongrenin performansından daha iyi gösteren bir örneği bulunamaz : 1969'dan beri ilk defa denk bütçe önerisinde bulunurken seçim kampanyalarına destek veren sanayiler için vergi indirimleri istemekteydiler. Blz. "Death, Taxes and Corporate Welfare?", *Business Week*, 14 Temmuz 1997.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. M.Foster, *Financing Structural Adjustment Via the Budget*, Demişaın Kalkınma İdaresi, Londra, 1996.
2. Uluslararası topluluğun eski Yugoslavya'da fiilen yapmaya başladığı gibi.
3. Karl Marx, *The German Ideology*.

Af **Afganistan** 136, 151, 159, 160
Afrika 90, 125, 150, 153, 157, 161, 222, 234
ahlaki çöküntü 77, 85, 123, 124, 168, 235
Almanya 16, 20, 22, 23, 73, 74, 95, 136, 138, 144, 147, 178, 206, 229, 231, 232
Amerika Birleşik Devletleri 15, 20
Angola 160
anonim şirketler 13
anti-tröst düzenleme (bkz. tekel)
araştırma ve geliştirme 98, 103, 135
arbitraj (bkz. spekülasyon) 89, 91
Arnavutluk 141
askeri-sınai kompleks 208
Asya 90, 125, 126, 145, 150, 152, 153, 159, 160, 162, 167, 190, 193, 194, 206, 220
Avrupa Birliği 74, 92, 94, 100, 129, 139, 159, 220, 223, 226, 232, 234
Avrupa komünizmi 197
Avustralya 59, 229, 231
az gelişmiş ülkeler 150

Ba **bağımsızlık kültürü** 76, 202
bankacılık 22, 62, 75, 77, 79, 84, 85, 90, 93, 121, 143, 163, 170, 231, 232
Berle, A.A. 229
Beveridge raporu 29
Birinci Dünya Savaşı 25, 147, 176, 229
Birleşmiş Milletler 31, 37, 152, 159, 224, 235
Blair, Tony 220
borç 7, 8, 11, 20, 23, 29, 31, 33, 42, 46, 48, 49, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 75, 76, 78, 81, 83, 87, 89, 91, 93, 108, 114, 115, 118, 119, 121, 123, 125, 131, 136, 137, 139, 144, 146, 148, 149, 152, 155, 160, 163, 167, 169, 181, 183, 184, 186, 190, 193, 194, 200, 207, 208, 212, 222, 224, 230, 236
borsa (bkz. hisse senedi ve tahvil piyasaları)
Bosna 190
Brandeis, Justice L.D. 235

Brandt Komisyonu 162
Braudel, F. 229
Bretton Woods sistemi 40
Brittan, S. 230, 232
Bush, George 57, 58, 65
bütçe açıkları 21, 42, 58, 59, 65, 66, 69, 70, 94, 144
büyütme, ekonomik 8, 16, 17, 19, 21, 22, 26, 32, 36, 39, 44, 46, 50, 52, 55, 59, 63, 65, 66, 69, 73, 75, 77, 80, 82, 87, 90, 91, 93, 94, 97, 100, 102, 109, 113, 115, 126, 128, 137, 139, 143, 145, 146, 155, 156, 162, 164, 167, 180, 182, 186, 189, 191, 194, 196, 198, 199, 206, 207, 211, 213, 216, 221, 225, 230, 233, 236

Cook, P. J. 236
Crosland 236

Çek Cumhuriyeti 142, 144, 146, 230
çevre 18, 47, 72, 77, 92, 93, 104, 115, 118, 120, 154, 156, 158, 164, 166, 167, 171, 172, 174, 175, 188, 193, 195, 203, 205, 207, 214, 216, 217, 226, 235, 236
Çin 14, 15, 28, 84, 126, 145, 146, 148, 150, 153, 162, 164, 219, 225

Davidson, B. 234
depresyon 14, 16, 20
devlet müdahalesi 7, 8, 22, 24, 30, 32, 49, 59, 65, 72, 73, 79, 99, 148, 160, 197, 207
Doggart, C. 232
döviz kontrolü 141, 144, 205
döviz kurları 31, 40, 153, 156
döviz piyasaları 86, 88, 89, 163
Drucker, P. 237
Dünya Bankası 31, 38, 118, 126, 142, 149, 152, 154, 160, 161, 167, 234, 236

Einzig, P. 230
Ekins, P. 236

ekonomik anarşi 36
 ekonomik suç 165, 166
 emek 17, 97, 107, 109, 111, 113, 120, 123, 128,
 130, 131, 134, 145, 147, 149, 181, 184, 186,
 189, 193, 196, 198, 200, 201, 205, 206,
 213, 216, 230, 232, 234, 237
 emeklilik 104, 107, 113, 123, 130, 131, 134, 184,
 185, 201, 237
 emeklilik fonları 104, 113, 130, 131, 237
 emperyalizm 222, 224
 enflasyon 10, 40, 42, 45, 47, 49, 55, 60, 62, 66,
 82, 87, 140, 144, 156, 196, 230
 Engels, F. 13, 15
 Ensor, R.C.K. 230

Fa

faşizm 20, 21
 feodalizm 11, 98, 227
 Filipinler 159
 fiyat kontrolleri 52
 Frank, R.H. 236
 Fransa 20, 59, 115, 132, 151, 161, 168, 202, 207,
 210, 225, 229, 231
 Friedman, M. 52, 53
 Fukuyama, F. 237

Ga

Galbraith, J.K. 230, 232
 Gamble, A. 235
 Gana 152, 161
 GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel
 Anlaşması) 31, 34, 35, 142
 gelir bölüşümü 214, 217
 Gilder, G. 236
 Giorno, C. 232
 Gorbaçov, Mikail
 Gorz, A. 236
 Görünmeyen El 96
 greenmail 123
 Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
 bkz. GATT
 Güney Kore 160, 194, 206, 219, 230
 Gürcistan 141

Hammond, J. L. 236
 Hampton, M.P. 235
 Handy, C. 232
 Hanson (Lord) 91
 Harrod, R.F. 230
 Hayek, F. von 198
 hisse senedi ve tahvil piyasaları 15, 62, 83, 85,
 91, 92, 102, 107, 108, 110, 121, 125, 129,
 131, 132, 156, 231, 233
 Hitler, Adolf 20, 22
 Hobsbawm, E.J. 229, 231
 Hollanda 12, 90, 229
 Hutton, W. 237

İkinci Dünya Savaşı 25, 27, 40, 113, 117, 130, 135,
 142, 147, 168, 180, 193, 211
 İngiltere 8, 12, 14, 16, 19, 20, 23, 27, 29, 43, 52,
 53, 55, 57, 58, 64, 66, 70, 73, 75, 83, 86, 88,
 89, 92, 102, 104, 106, 108, 116, 117, 119,
 121, 127, 128, 132, 133, 152, 157, 159, 161,
 162, 168, 171, 176, 178, 182, 184, 187, 199,
 202, 204, 207, 208, 215, 218, 224, 229,
 231, 234, 237
 insan hakları 148, 161, 219, 220, 225, 226
 İspanya 21, 101, 226, 229
 istihdam 18, 28, 29, 34, 36, 87, 92, 98, 102,
 104, 111, 128, 129, 143, 178, 182, 186, 196,
 200, 232, 240
 İşçi Partisi 54, 100, 112, 119, 202, 220
 işsizlik 16, 19, 21, 23, 29, 43, 48, 51, 55, 56, 60,
 61, 67, 92, 98, 102, 104, 105, 110, 139, 147,
 196, 201, 211, 236
 İtalya 20, 22, 26, 59, 115, 168, 207, 225, 229

Japonya 11, 15, 18, 20, 29, 44, 55, 59, 63, 76, 78,
 110, 144, 147, 168, 183, 184, 194, 206, 212,
 229, 231, 233
 Johnson, Lyndon 46, 58

kamu 7, 8, 16, 19, 22, 23, 26, 27, 33, 38, 44, 46,
 49, 55, 58, 60, 65, 69, 71, 73, 75, 79, 81,

84, 86, 88, 91, 94, 100, 104, 110, 111, 114,
120, 138, 140, 145, 148, 154, 156, 157, 162,
168, 169, 171, 172, 174, 175, 177, 179, 181,
186, 188, 193, 199, 202, 207, 209, 211, 218,
220, 221, 223, 230, 232, 233, 235

Kanada 115, 163, 226, 229, 231

kapitalizm 11, 14, 132, 180, 211, 217, 227

kâr 5, 9, 11, 16, 17, 19, 77, 80, 81, 92, 95, 112,
127, 133, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190,
192, 194, 215, 217, 228, 232

Kelly, D. ve G. 235

Keynes, J.M. 23, 29, 32, 34, 39, 40, 42, 45, 47,
49, 50, 52, 54, 58, 61, 62, 64, 66, 69, 70,
73, 76, 87, 93, 95, 99, 129, 168, 176, 180,
196, 199, 203, 204, 211

Keynesçilik 23, 50

kıy: ötesi finansal merkezler 90

kilise 11, 233

Kolombiya 158

komünizm 8

Kore 99, 160, 163, 194, 206, 219, 230

kumarhane 182

Kuzey ülkeleri 59

küreselleşme 5, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 110,
111, 129, 162, 178, 220

La **laissez-faire** 7, 8, 14, 17, 18, 21, 24, 26, 29, 65,
72, 74, 87, 91, 95, 129, 142, 144, 148, 160,
164, 165, 181, 198, 199, 202, 205, 206,
228, 229

Latin Amerika 37, 125, 127, 150, 152, 153, 158,
159, 235

liberalizasyon 60, 65, 144

Liberya 158, 235

Lloyd George, David 19, 29

Locke, John 12

Ma **Macaristan** 135, 230, 234
Malthus, Thomas 14, 50, 101
Manş Tüneli 119
Marksizm 197

Marshall Planı 31, 32, 75, 139

Marx, Karl 13, 15, 16, 237

Mayer, M. 231

Means, G.C. 229

medya 56, 104, 111, 116, 148, 165, 182, 203, 204, 219

Melika 118, 127, 155, 158, 159, 163, 164, 190, 226

Milletler Cemiyeti 30, 31, 37

Minow, N. 235

monetarizm 52, 54

Monks, R. 235

Mussolini, Benito 21, 22

neoklasik iktisat 52

Nixon, Richard 230

Nkrumah, Kwame 152

nüfus artışı 157, 188

OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)

27, 32, 33, 35, 38, 40, 45, 47, 49, 52, 55, 59,
63, 65, 67, 69, 78, 81, 94, 98, 99, 102, 110,
113, 115, 118, 126, 128, 133, 136, 144, 145,
150, 152, 155, 160, 163, 164, 167, 172, 174,
177, 182, 185, 189, 190, 193, 197, 201, 202,
207, 208, 220, 225, 229, 231, 236

OPEC (Petrol İhraceden Ülkeler Örgütü) 40,
154, 230

örgütlü suç 170, 179

özeleştirme 56, 57, 67, 115, 116, 121, 132, 141,
144, 146, 163

Pakistan 159

para duvarı 105, 106, 123, 130

para aklama 172, 173

paralel piyasalar 142, 156

Polonya 135, 136, 143, 144, 146, 230

pornografi 43, 182

Portekiz 226, 229

refah devleti 33, 46, 76, 82, 96, 200, 201, 207, 228
Ricardo, David 14

Ne

O

Pa

Re

Richardson, P. 232

Rill, J.F. 233

risk kapitalizmi 124

Robertson, J.D. 237

Romanya 146

Roosevelt, Franklin D. 21, 22

Rusya 93, 141, 143, 147, 164, 173, 234

Sa

Sanayi Devrimi 15, 17, 32, 36, 97, 111, 127, 213
savunma sanayisi 64

Say Yasası 181, 236

Scammel, W.M. 231

Schacht, Hjalmar 21

Schumpeter, J.A. 17, 229

sendikalar 198

sermaye 5, 9, 11, 13, 15, 17, 29, 38, 39, 41, 43, 45,
50, 59, 61, 63, 70, 71, 79, 81, 83, 84, 88,
90, 91, 93, 97, 98, 102, 107, 109, 130, 132,
134, 138, 140, 141, 144, 146, 148, 151, 156,
162, 164, 166, 170, 178, 180, 183, 185, 186,
189, 191, 193, 194, 198, 200, 201, 205,
206, 208, 212, 216, 219, 220, 230, 232

Shonfield, A. 229

sınırlı sorumluluk 13, 173, 176, 218, 235

Sierra Leone 158, 161

silah sanayisi (bkz. savunma sanayisi)

Singapur 160

sivil toplum kuruluşları (STK) 161

Smith, Adam 13, 14, 65, 96, 186, 232, 235, 236

Smith, T. 232

Soğuk Savaş 26, 96, 137, 151, 160, 190, 232

Somali 158, 223

sosyal güvenlik 29, 56, 65, 76, 79, 129, 131, 202,
233, 234

Sovyetler Birliği 21, 25, 32, 135, 136, 138, 140, 142,
144, 147, 151, 158, 166, 171, 209, 216, 232

spektilasyon 16, 26, 45, 61, 88, 93, 109, 127, 141,
154, 218

Sri Lanka 159

Suyker, W. 232

sübvansiyon 21, 29, 35, 38, 59, 60, 71, 72, 74,

75, 78, 80, 95, 112, 116, 117, 126, 129, 133,
160, 168, 178, 189, 194, 207, 231, 234

Süveyş Kanalı 118

şirket 13, 14, 17, 21, 22, 29, 30, 33, 35, 38, 39, 41,
43, 56, 58, 62, 64, 67, 69, 74, 76, 78, 81,
84, 93, 95, 100, 102, 110, 112, 114, 116, 117,
119, 125, 128, 133, 136, 141, 143, 145, 150,
152, 163, 178

şok terapisi 203

Tawney, R.H. 176, 229, 235

Tayland 96, 163, 194

Taylor, A.J.P. 229

Tayvan 160, 206

tekeli 18, 39, 41, 57, 58, 72, 100, 114, 122, 123,
126, 140, 168

teknoloji 5, 12, 15, 17, 33, 38, 39, 61, 97, 106,
108, 110, 112, 125, 135, 136, 145, 151, 162,
183, 185, 188, 192, 196, 205, 206, 213

Thatcher, Margaret 52, 58, 64, 66, 83, 119, 231

Thompson, E.P. 237

Thurow, L. 232

ticari koruma 20, 73

Türman doktrini 31

tüketici talebi 60, 98, 129, 184, 185

Türkiye 159, 226, 229, 235

Ulusal Cephe 225

Ulusal İttifak 225

Uluslararası Para Fonu (IMF) 31, 118, 140, 144, 160

ücret 16, 28, 34, 52, 53, 80, 87, 94, 101, 110, 112,
120, 128, 129, 149, 174, 189, 190, 196, 202,
216, 217

Üçüncü Dünya 5, 9, 11, 37, 40, 81, 118, 125, 127,
136, 149, 150, 152, 154, 156, 164, 166, 167,
171, 189, 190, 213, 219, 224, 236

varlık değerleri 19, 86, 105, 109, 110, 194

vergi 7, 19, 29, 34, 35, 38, 45, 46, 55, 58, 60, 64,

Şi

Ta

Ul

Üc

Va

67, 69, 72, 74, 81, 90, 92, 95, 96, 105, 110,
112, 114, 120, 128, 132, 140, 142, 146, 148,
156, 166, 167, 169, 170, 172, 178, 183, 185,
190, 194, 199, 202, 205, 207, 209, 212,
215, 221, 225, 231, 233, 237

**vergi cennetleri (bkz. kıyı ötesi finansal
merkezler)**

verimlilik 99, 109, 192

Versailles Anlaşması 20, 21, 23, 31

Victor, A.P. 233

Wi **Wilson, Woodrow** 30
Wriston, W. 235

Ya **yabancı yatırımlar** 126
yapısal uyum 160, 162, 223
yatırım 13, 15, 17, 19, 21, 26, 29, 33, 38, 41, 43,
46, 50, 57, 63, 65, 70, 71, 73, 75, 77, 79, 81,
83, 85, 87, 92, 97, 99, 101, 106, 109, 112,
121, 123, 127, 129, 135, 141, 144, 145, 147,
163, 164, 166, 168, 170, 172, 178, 184, 187,
188, 190, 193, 198, 199, 201, 205, 206,
208, 212, 213, 215, 217, 218, 231
yatırım fonları 79, 83, 104, 144, 190
Yediler Grubu (G7) 93, 184
Yeni Zelanda 59, 231
yolsuzluk 85, 90, 93, 118, 120, 137, 138, 141, 163,
166, 169, 172, 177, 180, 213, 216, 220, 222,
235
Yugoslavya 139, 237
Yunanistan 226, 229
yükselen piyasalar 125

Za **Zambia** 161

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bütün dünyaya dayatılan bir görüş var: Kapitalizm tüm öteki tasavvur edilebilir ekonomik sistemlere üstünlüğünü o kadar açık biçimde göstermiştir ki bundan farklı bir yol ne tutunabilir ne de sürdürülebilir. Bu nedenle her ülke kendisini, devletin sadece çok küçük bir rol oynayacağı, tamamen liberal bir ekonomik sistemin kurulmasına adanmalıdır; bundan böyle piyasanın serbest işleyişine müdahale etmeye kalkışan toplumlar zarar görecektir! Oysa tüm gelişmeler, eli tamamen serbestleşen kapitalizmin toplumlara verdiği zararın hızla arttığını gösteriyor. Son 20 yılda sosyal devlet dünyanın tamamında hızla küçülürken, vergi mükelleflerinin parası giderek artan bir şekilde vergi indirimleri, bağışlar, borç garantileri gibi yollarla özel girişimin desteklenmesi için daha çok kullanılmaya başlandı. Hortumlanmış bankaların yuttuğu milyarlar da kamu bütçelerinin altından kalkamayacağı boyutlara ulaştı. Dünyanın sanayileşmiş piyasa ekonomileri 1970'lerin sonlarından bu yana zenginlikte genel bir artış sağlayamadı, yoksulluğun yayılmasını, kamu açıklarındaki ve borçlarındaki amansız artışı durduramadı. Ne kadar liberalleştirilse sorunlar o kadar ağırlaştı. Sözgelimi sanayileşmiş ülkelerin tipik bir örneği olan İngiltere'de nüfusun yüzde 25'i yaşayabilmek için devlet yardımına muhtaç olacak kadar kötü duruma düştü (bu rakam 1970'lerin ortalarında yüzde 10'dan azdı), aynı dönemde kamu borcunun milli gelirdeki payı da iki katına

çıktı. Sanayileşmiş ülkelerde büyüme oranı 1960'lardan bu yana sürekli olarak düştü. Sonuç olarak bütün gelişmeler bir tek şeyi gösteriyor: Kapitalizm alternatifsiz kaldıkça dünya kötüledi. Harry Shutt, *A New Democracy* (Yeni Bir Demokrasi, Kitap Yayınevi), *The Myth of Free Trade* (Serbest Ticaret Efsanesi) kitaplarının yazarıdır.

İNSAN VE TOPLUM Dizisi

KitapYAYINEVİ

ISBN 975 8704-49-4

9 789758 704491